

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

ULUĞ BEG

BİLGE TÜRK HÜKÜMDARI

V. V. BARTHOLD

ÇEVİRİ: İSMAİL AKA

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - <https://rantey.org>

Kronik

ULUĞ BEG
Bilge Türk Hükümdarı
—
V. V. BARTHOLD

KRONİK KİTAP: 365
Asya Tarihi Dizisi: 33

YAYIN YÖNETMENİ
Adem Koçal

EDİTÖR
Can Uyar
Halid Yaşar

ÇEVİREN
Prof. Dr. İsmail Aka

KAPAK TASARIMI
Kutan Ural

MİZANPAJ
Kronik Kitap

1. Baskı, Şubat 2023, İstanbul

ISBN
978-625-6989-21-4

KRONİK KİTAP
Şakayıklı Sk. №8, Levent
İstanbul - 34330 - Türkiye
Telefon: (0212) 243 13 23
Faks: (0212) 243 13 28
kronik@kronikkitap.com

Kültür Bakanlığı Yayıncılık
Sertifika No: 49639

www.kronikkitap.com
   kronikkitap

BASKI VE CİLT
Optimum Basım
Tevfikbey Mah. Dr. Ali Demir Cad. No: 51/1
34295 K. Çekmece / İstanbul
Telefon: (0212) 463 71 25
Matbaa Sertifika No: 41707

ULUĞ BEG

BİLGE TÜRK HÜKÜMDARI

V. V. BARTHOLD

ÇEVİRİ: İSMAİL AKA

Kronik

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

V. V. BARTHOLD

1869 yılında Petrograd'da doğdu. Yüksek öğrenimini burada, Doğu Dilleri Fakültesi'nde tamamladı. Almanya'da çeşitli üniversitelerde çalışmalarını sürdürdü. 1896 yılında Petrograd Üniversitesi'nde doçent unvanıyla göreve başladı. 1901'de Orta Asya, İslâm ve Türk tarihi profesörü olarak atandı. Birçok bilimsel akademi ve derneğe üye oldu, çeşitli uluslararası üniversitelerde dersler verdi. 1930 yılında Leningrad'da öldü. Arkasında konusunun klasiği birçok başyapıt bırakan ve yayımlanmış yüzlerce makalesi bulunan Barthold'un başlıca eserleri şunlardır: *Musulmanskija Dynastii* (St. Petersburg, 1899); *Turkestan v epokhu mongolskogo nasevrvija* (2 cilt, St. Petersburg, 1898-1900; Moğol İstilasına Kadar Türkistan, İstanbul, 2017); *Istoriko-Geograficeskij Obzor Irana* (St. Petersburg, 1903); *Kultura Musulmansıva* (Petrograd, 1918; İslam Medeniyeti Tarihi, İstanbul, 1940); *Ulug bek i jego vremja* (Petrograd, 1918; Ulug Beg ve Zamanı, İstanbul, 1930); *Istoria Turkestana* (Taşkent, 1922); *Istoria izucenja Vostoka v Evrope i Rossi* (Leningrad, 1925); *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler* (İstanbul, 1927).

PROF. DR. İSMAİL AKA

1942 yılında muhacir bir ailenin çocuğu olarak İzmir'de doğdu. Tarihçi olmasında büyük payı olan muhaceret öykülerini dinleyerek büyüdü. İlkokulu Selçuk'ta, ortaokulu Torbalı'da, liseyi İzmir'de okudu. 1961 yılında Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde tarih lisansını tamamladı. 1965'te aynı üniversitenin Ortaçağ Tarihi Kürsüsünde akademik hayatına başlayan Aka, 1968 yılında gittiği İran ve Afganistan'da yaklaşık iki yıl boyunca Ortaçağ Türklüğünün izlerini sürdü. 1971'de *Timur'un Ölümünden Sonra Hâkimiyet Mücadeleleri* başlıklı tezini savunarak doktor unvanını aldı. 1974 yılında bir süre Almanya'da, 1975-1976 yıllarında ise Avusturya'da bilimsel çalışmalarda bulundu. 1978'te *Mirza Şahrüh Zamanında Timurlu İmparatorluğu* isimli eseri ile doçent oldu. 1986 yılında profesör kadrosuyla Ege Üniversitesi'ne tayin edildi ve burada yirmi üç yıl boyunca Tarih Bölüm Başkanlığı görevini yürüttü. 2009 yılında emekliye ayrıldığında geride birçok kitap, tercüme, makale, ansiklopedi maddesi ve inceleme yazılarının yanı sıra kendisine minnettar birçok öğrenci bıraktı. Timurlu tarihi alanında uluslararası düzeyde şöhreti olan ve çeşitli bilimsel kuruluşlara üyeliği bulunan İsmail Aka, İzmir'in Selçuk ilçesinde sakin bir hayat sürdürmekte, okumaya, düşünmeye ve yazmaya devam etmektedir.

İÇİNDEKİLER

YENİ BASKIYA ÖNSÖZ	9
ÖNSÖZ	13
GİRİŞ	17
I MOĞOL İMPARATORLUĞU VE ÇAĞATAY DEVLETİ	
Türk-Moğol Devlet İdâre Şekli ve Özellikleri	19
Cengiz Han'ın Meydana Getirdiği İmparatorluk	20
Moğolların Ön Asya'da Kurduğu Devlet	22
Moğol Hâkimiyeti Sırasında Orta Asya'da Hayat	23
İslâm Medeniyetinin Göçebelere Tesiri	25
Yeni İdârî Taksimat ve Kabile Reislerinin Bölgeleri	27
Çağatay Devletinin Çöküşü	28
II ULUS EMİRLERİ, TİMUR'UN SALTANATI	
Emir Kazagan, Kazagan'ın Halefleri ve Timur'un Ortaya Çıkması	31
Timur'un Soyu	32
1370 Yılına Dek Timur'un İcraatı	35
Timur ve Din Adamları	39
Timur'un Askerî Gücü	43
Timur'un Sarayında Hanımların Durumu	51
Timur'un Halefleri	52
Timur ile Cengiz Han'ın Mukayesesi	58
Timur'un Yaratıcı İcraatı	61
III ULUĞ BEG'İN ÇOCUKLUĞU VE GENÇLİĞİ	
Uluğ Beg'in Doğumu ve Yetişmesi	63
Evlenmesi	67

Timur'un Çin Üzerine Seferi	72
Timur'un Ölümü	74
Halil Sultan	76
Halil Sultan'ın Semerkant'a Girişi	79
Halil Sultan ve Şahruh Arasında Anlaşma	82
Onlar Arasında Cereyan Eden Daha Sonraki Mücadeleler	84
Uluğ Beg'in Şapurgan ve Andhoy Hâkimliğine Tayin Edilmesi	88
Uluğ Beg'in Horasan'ın Kuzey ve Orta Bölgelerinin Hâkimliğine Tayini	91
Semerkant'ın Şahruh'un Hâkimiyeti Altına Girmesi	93
Halil Sultan'ın Ölümü	97
Uluğ Beg'in Semerkant Hâkimliğine Getirilmesi	99
Şah Melik'in İcraatı	99
Şah Melik'in Atabeglikten Alınması ve Uluğ Beg'in Tek Başına Hâkimiyeti	105
IV HÂKİM OLARAK ULUĞ BEG: DIŞ OLAYLAR	
Uluğ Beg ile Şahruh Arasındaki Münasebet	107
Şah Melik'in Harezm'deki Faaliyeti	111
Uluğ Beg'in Fergana'yı Ele Geçirmesi	112
Kaşgar'ın Teslim Olması	113
Uluğ Beg, Moğollar ve Özbekler	114
Moğolistan Üzerine Sefer	115
Özbeklerin Baskını ve Uluğ Beg'in Bozguna Uğraması	126
Şahruh'un Semerkant'a Gelmesi	128
Moğolların Semerkant'ta Toplu Olarak Öldürülmeleri ve Şehzâde Yunus'un Tutsaklığı	131
Özbeklerin 1427'den Sonraki Faaliyetleri	133
Çin ile Münasebetler	134
Tibet'ten Elçilik Heyetinin Gelmesi	137
V ULUĞ BEG'İN HÂKİMLİĞİ SIRASINDA MÂVERÂÜNNEHİR'İN DURUMU	
Uluğ Beg'in Sarayı ile Şahruh'un Sarayını Mukayese	139
Uluğ Beg ve Dervişler	140
Uluğ Beg'in İmar Faaliyetleri	145
Uluğ Beg'in Hâkimiyeti ile İlgili Hikâyeler	149
Halk Kitlelerinin Durumu Meselesi	152
VI ULUĞ BEG'İN İLMÎ FAALİYETİ VE HUSÛSÎ HAYATI	
Uluğ Beg ve Hocaları	155
Rasathanenin İnşası	156

ULUĞ BEG

Uluğ Beg'in Alaka Duyduğu Diğer Konular	161
Uluğ Beg'in Aile Hayatı	165
Uluğ Beg ve Abdülatif	168

VII ULUĞ BEG'İN SON YILLARI: TÜRKİSTAN TARİHİNDE YENİ BİR DEVRİN BAŞLANGICI

Şahruh Zamanında Veliahtlık Meselesi	171
Şahruh'un Ölümü	172
Gevherşad, Abdülatif ve Uluğ Beg	173
Uluğ Beg ile Alâüddevle Arasında Anlaşma ve Savaşların Yeniden Başlaması	175
Uluğ Beg'in Herat'ı Ele Geçirmesi	177
Yar Ali'nin Ayaklanması	179
Uluğ Beg'in Herat'ı Yeniden Zaptı	181
Uluğ Beg'in Herat'tan Ayrılması	182
Uluğ Beg ve Abdülatif'in Aralarının Açılması	182
Ebû Said'in Ayaklanması	184
Uluğ Beg'in Ölümü ile İlgili Teferruat	186
Abdülatif'in Hâkimiyeti	187
Abdülatif'in Öldürülmesi	190
Mirza Abdullah'ın Tahta Oturması	191
Mirza Abdullah'ın Ebû Said'e Yenilmesi ve Ölümü	193
Ebû Said ve Hoca Ahrâr	194
Ebû Said'in Ölümü	202
Hoca Ahrâr'a Karşı Hareket	203
Hoca Ahrâr ve Ebû Said'in Oğulları	204
Uluğ Beg Devrinin Türkistan'ın Kültür Hayatındaki Tesirleri	205

ULUĞ BEG'İN HAYATININ KISA KRONOLOJİSİ

207

BİBLİYOGRAFYA

213

DİZİN

KİŞİ ADLARI DİZİNİ	219
YER ADLARI DİZİNİ	227
KAVİM, KABİLE, DEVLET, TOPLULUK VE HANEDAN ADLARI	233
MADDELER	236

YENİ BASKIYA ÖNSÖZ

1394 yılında Sultaniye’de (Azerbaycan) doğan Uluğ Beg, Mirza Şahruh ile Gevherşad Aga’nın oğlu olup, kendisine Muhammed Turagay adı konulmakla birlikte, daha dedesi Timur’un sağlığında bu ad yerine, lakabı olan Uluğ Beg diye anılarak, asıl adı tamamen unutulmuştur.

Timur’un ölümünün (1405) ardından uzun mücadelelerden sonra torunu Halil Sultan tutsak alınıp (1409) Acem Irak’ına gönderilince, Maverünnehr’in idaresi Uluğ Beg’e bırakılmış ve o ölünceye kadar Semerkand’da kalmıştır. Paralar üzerinde ve hutbelerde babası Şahruh’un adı geçmekle birlikte çağdaşı tarihçiler ona bir Vali gözüyle bakmıyorlardı. 1425 tarihli bir kitabede o, yani daha babasının sağlığında ve Şahruh’tan hiç söz edilmeksizin “en büyük sultan, bütün kavimlerin hükümdarlarının efendisi ve yeryüzünde Tanrı’nın gölgesi” olarak zikredilmiş 1427’de kendisine ithaf edilen bir eserde ise “Sultanların en büyüğü, en alimi, en adili” olarak nitelendirilmiştir.

Uluğ Beg babası Şahruh zamanında başkent Herat’a seyahatinden başka, ülkenin diğer yörelerine gitmemişti. Babasının Batı’ya yönelik seferlerine onun gönderdiği yardımcı birlikler katılıyor, fakat o kendi bölgesine yakın yerlerde cereyan eden savaşlara bile katılmıyordu. Babasının sağlığında tek oğlan kalmasından dolayı veraset konusuyla ilgilenmemişti. Şahruh kendisine karşı ayaklanan torunu Sultan Muhammed üzerine çıktığı sefer sırasında Rey’de ölünce (1447), hanımı Gevherşad, Uluğ Beg’e yaranmak için

kumandayı onun oğlu Abdüllatif'e teklif etmiş, ancak bu görevi üstlenen oğul ile baba arasında bir süre sonra anlaşmazlık çıkmış ve aralarında meydana gelen savaş Uluğ Beg'in yenilgisi ile sonuçlanmıştı. Kendiliğinden oğluna teslim olmayı uygun gören Uluğ Beg'e Abdüllatif başlangıçta Mekke'ye gitme izni vermiş, fakat gıyabında yapılan yargılama sonucunda Uluğ Beg'in vaktiyle Abbas adlı birinin babasını öldürmüş olmasından dolayı kısas hükmü verilmiş ve Abbas onu kılıcı ile öldürmüştü (1449).

Uluğ Beg pek çok hususta dedesini taklit etmekle birlikte onun faaliyetleri Timur'un askeri faaliyetlerinden çok, Semerkand'ın imarına yönelikti. Bu bakımdan onun sarayı düşünce yönüyle babasının Herat'taki sarayından oldukça farklıydı. O, Maverünnahr hakimliğine getirilmesinden hemen sonra inşa faaliyetlerine girişmişti. İnşa ettirdiği eserlerin ilki "kadın-erkek bütün Müslümanlara ilim tahsil etmenin farz olduğu" hadisinin kapısı üzerinde yazılı olduğu Buhara'daki medreseydi. Semerkand'da da bir medrese inşa ettirdiği gibi özellikle rasathanesi meşhurdur.

Uluğ Beg'e gelinceye kadar İslam dünyasında bir bilginin tahtta oturduğu görülmemişti. O ana dili olan Türkçeden başka dini ilimlerde tartışacak derecede Arapça yanında, şiir yazacak ve kardeşi Baysungur ile şair Genceli Nizami ve Dehlili Hüsrev'in üstünlüğü hakkında tartışacak ölçüde İran edebiyatında bilgi sahibiydi. Çağatay şairlerinden Sekkaki ile Lütü'nin Uluğ Beg adına yazdıkları Türkçe şiirler mevcuttur. O, "dinlerin ve dillerin zamanla değişikliğe uğradığı hâlde müsbet ilimlerin geçerliliğinin her millet için devamlı kalacağı, bunların ilahiyat ve edebiyata üstün olduğunu" ifade ediyordu. Tarihçilerin ifadesiyle "Eflatun'un bilgisi ve Feridun'un haşmetini" şahsında toplamış olan Timur'un bu torunu küçük yaştan itibaren hayatını matematik ve astronomiye adayan idealist bir bilgin hüviyetine bürünmüştü. Hangi ilim dalı ele alınırsa alınsın, o fen erbabının en seçkinlerinin toplanmış bulunduğu Semerkand'da ilmi çalışma yapmak için her türlü imkân sağlanmış olup müderrisler büyük yetkilere sahip bulunuyorlardı. O ve çalışma arkadaşları, çalışmalarının sonucunu "Zic-i Uluğ Beg" adlı eser ile ortaya

ULUĞ BEG

koymuşlardır ki, bu eser Orta Çağ'da İslam dünyasında astronomi-nin son sözü durumundaydı. Fakat onun rasathanesi öldürülmesi üzerine çalışmasını durdurmuş, çalışma arkadaşlarından Ali Kuşçu Semerkand'dan ayrılarak İstanbul'a gelmiştir.

Orta Asya Türk tarihinin çeşitli devirleri ile meşgul olan V. V. Barthold (1869-1930) bu eserini "Uluğbeg'i ego Vremya" adı ile Rus İlimler Akademisi'ne takdim etmiş ve Akademi yayınları arasında eser yer almıştır (1918). Bu neşir esas alınarak eser daha sonraları Türkçe, Almanca, İngilizce ve Farsçaya tercüme edilmiş olup biz Almanca ve Türkçe tercümeyi esas aldık. Ayrıca İngilizce çevirisiyle de karşılaştırdık. Arap harfleriyle yazılı olan dipnotlarını ise yeni harflere çevirdik.

Sözlerime son verirken uzay araştırmalarının hızla geliştiği günümüzde Uluğ Beg'i saygıyla anar, ülkemize çok değerli eserler kazandıran Kronik Kitap yetkilileri; Adem Koçal ve Can Uyar beylere teşekkür ederim.

Prof. Dr. İsmail AKA
İzmir, Ocak 2023

ÖNSÖZ

Orta Asya Türk tarihinin çeşitli devirleri ile meşgul olmuş bulunan Barthold (1869-1930) bu eserini *Ulugbek i ego uremya* adı ile Rus İlimler Akademisine 28 Ocak 1915'te takdim etmiş ve eser Akademinin Tarih-Dil şubesi yayınları arasında yayımlanmıştır (Petrograd 1918). Bu neşir esas alınarak eser Tahiroğlu Akdes Nimet tarafından Türkçeye (İstanbul 1930); Walther Hinz tarafından Almancaya (Leipzig 1935); V.T. Minorsky tarafından İngilizceye (Leiden 1958); Hüseyin Ahmedî Pur tarafından Farsçaya (Tebriz, tarihsiz) tercüme edilmiş olduğu gibi, Almanca ve İngilizce tercümelerin müteâkip baskıları da yapılmıştır. Bu arada 1968 yılında Sovyetler Birliği'nde yazarın bütün eserleri bir külliyat halinde yayımlanırken, bu eseri de yeniden yayımlandı.

Biz Almanca tercümeyi esas aldık. Ayrıca tercümeyi yaparken Almanca, Türkçe ve İngilizce tercümeleleri de karşılaştırdık. İngilizce tercümeyi yapan Minorsky'e ait notları (V.M.) şeklinde, tarafımızdan eklenmiş olanları ise (İ.A.) kısaltması ile ifâde ettik. Arap harfleri ile yazılı olan dipnotlarını ise, dizgi güçlüklerinden dolayı yeni harflere çevirdik.

Uluğ Beg bir hükümdar ve aynı zamanda astronomi bilgini olması dolayısı ile ve ona gelinceye kadar bir âlimin tahtta oturduğu görülmediğinden, İslâm tarihçileri tarafından Aristo'nun hükümdar talebesi İskender'e benzetilmiştir. Ama dili olan Türkçeden başka, Arapça ve kardeşi Baysungur ile edebî konularda tartışacak derecede Farsça bilmekle birlikte o, dinler ve dillerin değişikliğe uğradığı

halde, mûsbet ilimlerin geçerliliğinin her millet için devamlı kalacağı, bunların ilâhiyat ve edebiyata üstün olduğunu ifâde ile kendisini matematik ve astronomiye adamıştı.

Matematikte epeyce bilgisi olup, inşa ettirmiş bulunduğu Semerkant Medresesi'ndeki derslerde birkaç günde bir hazır bulunur ve bu dersleri ilmî tartışmalar takip ederdi. Bazen ise medresedeki herhangi bir öğrenci ile tartışmaya bizzat girişirdi. Zira ilmî meselelerin iyice hazmedilmeden kabul edilmesi ve nezaket gereği olarak anlaşılmış gibi davranılmasından hoşlanmazdı. Matematikteki bilgisi yanında, astronomide de ispatlar yapıyor ve dersler veriyordu. Medresedeki bu ilmî faaliyetten başka, sarayda seminer mahiyetinde ilmî toplantılar yapılmakta idi. Böyle bir toplantıda bir defasında devrin astronomi âlimlerinden Kâşânî Gıyâseddin Cemşid, Uluğ Beg ile güneş tâdil cervelinin günöte ve günberi noktalarında sıfır olacak şekilde kabul edilip-edilmeme meselesi hakkında bir tartışmada bulunduğunu, kendi babasına yazdığı bir mektubunda anlatır.

Hangi ilim dalı ele alınırsa alınsın, o fen erbabının en seçkinlerinin toplanmış bulunduğu Semerkant'ta ilmî çalışma yapmak için her türlü imkân sağlanmış olup, müderrisler büyük yetkilere sahip bulunuyorlardı.

Uluğ Beg ve çalışma arkadaşları, çalışmalarının sonucunu 1437 yılında *Zic-i Uluğ Beg* adlı eser ile ortaya koymuşlar ve eser batı dillerine de çevrilmiştir. Bu eser Ortaçağ'da İslâm dünyasında astronominin son sözü ve ilmin teleskop bulununcaya dek erişmiş olduğu en son derecesidir. Fakat onun rasathanesi 1449 yılında, Uluğ Beg'in öldürülmesi üzerine çalışmalarını durdurmuş, çalışma arkadaşı ve öğrencisi Ali Kuşçu Semerkant'tan ayrılarak İstanbul'a gelmiştir. İslâm astronomisi Uluğ Beg'den sonra artık XVI. yüzyılda İstanbul'da Takiyüddin'in teşebbüsü hariç, kayda değer bir gelişme gösterememiş, astronomi bilginlerinin yerini muvakkitler almışlardır.

Uzay araştırmalarının baş döndürücü bir hızla geliştiği çağımızda, insanın aya ayak basmasından sonra, ayın bir bölgesine Uluğ

ULUĞ BEG

Beg'in adının verilmesi onun değerini gösterdiği gibi, bu talihsiz hükümdarın ruhunu da muhakkak ki şad eylemiştir.

Sözlerime son vermeden önce, eserin yayınlanmasını sağlayan Türk Tarih Kurumu yetkilileri ile Dizin'in hazırlanmasında yardımcı olan bölümümüz Araştırma Görevlileri Dr. Mehmet Ersan ve Dr. Cüneyt Kanat'a teşekkürü bir borç bilirim.

İsmail AKA

GİRİŞ

Uluğ Beg'in rasathanesinin harabelerinin ortaya çıkarılması dola-yısı ile yazılan makalelerin birinde, "Uluğ Beg'in şahsiyeti ve onun Semerkant rasathanesindeki çalışmalarda rolü" hakkında bilgimizin gayet eksik olduğu söylenmekte idi.¹ Uluğ Beg'in şahsiyeti ve salta-natı henüz hiçbir tarihçi şarkiyatçı tarafından kaleme alınmamıştır. Uluğ Beg'den söz eden astronomi bilginlerine göre, onun -yıldız-ların yer ve hareketlerini gösteren cetvellerin yazarı olması dolayısı ile- hükümdarlığı ve tarihî şahsiyeti gölgede kalıyordu. Şan ve şerefi seven ve İran tarihçilerinin ifâdesi ile, şahsında "Eflâatun'un bilgisi ve Feridun'un haşmetini"² toplamış olan Timur'un bu torunu, astro-nomi bilginleri olan yazarların kaleminde küçük yaşıdan itibaren siyasete sırt çeviren, bütün ömrünü matematik ve astronomiye vak-feden bir idealist bilgin şekline girmiştir.³ Uluğ Beg'in medresesi, şarkiyatçılardan birinin serbest tercümesine göre "İskenderiye mü-zesi tarzında bir jimnazyum" olarak kurulmuştu.⁴ Uluğ Beg devrini

1 V. Milovanov, *PTKLA*, XVIII, 52.

2 Mirhvand, L. s. 1290: C, 319^b-320^a: dâniş-i Eflâatun ve haşmet-i Feridun cem' daşt.

3 Sédillot, *Prolegomènes*. Giriş, CXXV: "entraîné par l'amour de l'étude, il abandon-na promptement le terrain de la pohtique pour se livrer tout entier; á sa passion pour les mathématiques et l'astronomie". Zamanımızın Rus araştırmacılarından biri daha kesin olarak: "Uluğ Beg, hayatını yalnız ilme adayan, dünya işlerinden uzak olan idealist bir bilgindi" demektedir (İ. İ. Sikora, *Uzbeko-Turkestanское osdelenie Imp.*, Russkago Geografiçeskago Obşçestva, IX. Taşkent 1913, s. 82).

4 Alexander von Humbolt, *Kosmos, Entwurf einer physischen Weltbeschreibung*, II, Stuttgart 1847, s. 261. Th. Hyde'in tercümesindeki "jimnazyum" kelimesi için bk. Sédillot, Giriş, s. CXXVI ve CXXVIII.

inceleyen araştırmacıların başvurması için birkaç yazma eserin varlığı pek az kimselerce bilinmektedir. Böylece Uluğ Beg hakkında faraziye ve tahmin yürütmek için, astronomi bilginlerinin aksine, saha daralmaktadır.

Gerçekten Uluğ Beg hakkındaki bilgilerimiz onun babası ve dedesine göre daha azdır. Ne Uluğ Beg'in sarayında yazılan tarihî bir esere, ne de Uluğ Beg'in kendisini, sarayını ve başşehrini gören bir seyyahın eserine sahibiz. Uluğ Beg zamanında Mâverâünnehir'de yaşamış olan kimselerin hikâyelerini ancak dolaylı olarak bilmekteyiz. Kaynaklarda,⁵ Timur'un ve hatta Cengiz'in⁶ şekli hakkında bilgi verildiği halde, Uluğ Beg'e ait bu hususta hiçbir şey yoktur. Belki minyatörlü el yazmalarında Uluğ Beg'in tasvirine tesâdüf edilebilir. Fakat şimdiye dek bu gibi eserler ortaya çıkmadığı gibi, bu gibi tasvirlerin gerçeğe uygun olması da oldukça şüphelidir.

İleride görüleceği üzere, yeterli derecede bilgiye sahip olduğumuz Timur'un faaliyetleri, kurduğu imparatorluğun geleceğini tayin etmişti. Uluğ Beg'in başarı ve başarısızlıklarının izahını Timur devri olaylarında aramak gerekir. İşte bunun içindir ki, Uluğ Beg'in hayatı ve faaliyetini yazmadan önce, dedesinden miras kalan ülkeden söz etmek gerekir.

5 Özellikle bk. Clavijo, s. 249; İbn Arabşah, s. 216 vd.

6 Cüzcanî ve Çinli Meng-Hung'un kayıtları benim *Türkistan* adlı eserimde (s. 457) zikredilmiştir.

MOĞOL İMPARATORLUĞU VE ÇAĞATAY DEVLETİ

Türk-Moğol Devlet İdâre Şekli ve Özellikleri

Timur'un kurduğu devlet, Türk-Moğol devlet esasları ve Türk-Moğol askerî teşkilât unsurları ile İslâm, özellikle İran medeniyeti unsurlarının kendine has bir sentezini gösterir.

Moğol istilâsını, vahşilerin hiçbir kanuna bağlı olmayan, düzensiz ve yalnız sayıca kalabalık oldukları için düşmanlarını yenen, kendilerine yabancı olan medeniyeti yakıp yıkmaktan başka hiçbir şey bilmeyen bir hareket şeklinde kabul eden eski görüşler artık Cengiz Han İmparatorluğu'na dâir yazılan eserler¹ sayesinde tamamen çürütülmüş sayılabilir. Göçebelerin yaşayışı, bütün serbestliğine rağmen, vahşî kavimlerin basit yaşayışından çok farklıdır. Bozkırda da zengin ve fakirler arasında fark vardır. Bunun sonucu olarak onlar arasında düşmanlık bulunmaktadır. Mülkiyeti, özellikle hayvan sürülerini dışarıdan gelecek düşmana karşı savunmak mecburiyeti vardır. Bazan çok geniş sahalar üzerinde otlaklar için silahlı çatışmalar oluyordu. Bozkırda aynı zamanda birçok buhranlar meydana geliyor ve bu buhranlar halkı, kuvvetlerini toplayıp bir başbuğ veya sülâlenin idâresinde hareket etmeye zorluyordu. Göçebelerin alışılmış hayat şartları² -ki bu zamanlarda göçebelerin devlet hayatı

- 1 Buna dâir bibliyografya için bk. Barthold, *Turkestan*, s. 59 vd. Bundan başka bk. Cingiz Khan madd., EI, I, 898.
- 2 Bu hayat en iyi biçimde Radloff tarafından tasvir edilmiştir. *Kudatku Bilik*, Giriş, s. LI, vd.; "Uygurlar Meselesine Dâir" (Rusça), *ZAN*, LXXII, nr. 2 (ilâve), 1893, s. 65 vd.

değil, yalnız sosyal hayatları söz konusu olabilir- değişiyor ve kısa zamanda yalnız kuvvetli bir devlet gücü teşkili ile kalmayıp, büyük bir devlet kurmak ve hatta şartlar uygun olunca dünya hâkimiyeti fikrine düşüyorlardı. Bu düşüncüyü gerçekleştirmek için, başbuğun güçlü ve mükemmel bir kuvvete ihtiyacı vardı. Göçebelik yaşayışının genel şartları bu gibi çok gayret sarfını gerektiren şeyler için pek uygun değildi. Göçebe İmparatorluğunun az çok devamlı olabilmesi için, başbuğ ya akın yapmak, yahut da fetihlerde bulunarak medenî ülkelerin zenginliğini kendi teb'asına sağlamak zorunda idi.

Göçebeler tarafından istilâ edilen ülkelerde sülâle ve yanındakiler zaptettikleri memleketin medenî tesiri altında kalıyorlar, fakat kendileri ile birlikte getirmiş oldukları göçebelik ile ilgili özellikler de birdenbire tamamen kaybolup gitmiyor. Fâtihler göçebelik serbestisi ile medenî hayatın sağladığı faydaları kaynaştırmak istiyorlar, bundan dolayı boydaşları ve yeni teb'aları ile hükümdar arasında özel münasebet ortaya çıkıyordu. Göçebelerin eski vatanlarında medenî kavimlerin tesiri olduğu halde, meydana gelen devlet teşkilâtı sistemi yeni fethedilen ülkelerde gelişmek için daha uygun ortam buluyor ve o ülkede bulunan önceki siyasî teşkilâtla başarı ile rekabet ederek, eski vatanlarına kıyasla yabancı ülkelerde daha derin izler bırakıyordu. Moğol hâkimiyeti, meydana getirdiği Moğolistan üzerinde hiçbir tesir yapmadığı halde, Çin, İslâm Asyası ve Rusya'da³ kuvvetli bir siyasî teşkilât kurmuştur. Aynı şekilde Hz. Muhammed ve ilk halifelerin kurdukları devlet sisteminin tesiri Arabistan Yarımadası'ndan çok, Araplar tarafından fethedilmiş olan öteki ülkeler üzerinde görülmüştür.

Cengiz Han'ın Meydana Getirdiği İmparatorluk

Göçebe İmparatorluklar arasında Cengiz Han'ın kurduğu devlet başlı başına özel bir görünüm ortaya koyar. Diğer bütün durumlarda göçebelerin istilâsına uğrayan medenî ülkelerin sayısı nisbeten az olurdu. Moğollar ise birçok medenî devletleri ortadan kaldırarak, Hindistan, Suriye ve Arabistan Yarımadası dışında bütün Asya ve Doğu-Avrupa'yı fethederek yeryüzünde benzeri görülmemiş en

3 Bk. *Mir İslâma*, I, 72.

büyük imparatorluğu kurdular. Bu fevkalade netice aynı zamanda sayısı çok az ve herhalde yeni topraklara hiç de ihtiyacı olmayan bir kavim tarafından elde edilmişti. Eski İran İmparatorluğu'nda olduğu gibi, ahalinin büyük çoğunluğu eski ülkelerinde kalmışlardı. Çince *Yüan Ch'ao Pi-shi* (*Yüan Hânedanının Gizli Tarihi*⁴) adı ile tanınan ve 1240 yıllarında meydana getirilen Moğolca destanî eserden, biz Moğolların, Cengiz Han'ın Moğolistan dışındaki faaliyetlerine çok az sayıda katıldıklarını açık bir şekilde anlıyoruz. Destanda Cengiz Han ve silah arkadaşlarına atfedilen vecizelerde⁵ yalnız savaş ve avda elde edilen ganimetin üleştirilmesinden söz edilmektedir. Bütün bir kavmin, hanın idâresi altında toplanmasından maksat, hanın ve yanındakilerin halka karşı bütün hak ve görevleri, savaş ve av yolu ile çok ganimet ele geçirmek ve bunları usûlüne göre üleştirmekten ibaretti. Bir eşkıya çetesinin başbuğluğundan,⁶ dünyanın en büyük imparatorluğunun başkanlığına kadar yükselmeyi başaran Cengiz Han'ın adı, çok az hânedan kurucusunun kazanmış olduğu şöhreti kazanmıştı. Onun arzusu gerek sağlığında ve gerekse ölümünden sonra değiştirilmesi mümkün olmayan bir kanundu. Onun haleflerinden hiçbirisi kendisini Cengiz Han ile yan yana koymaya ve aynı saygıyı talep etmeye cesaret edemezdi. Hânedanın kurucusu tıpkı eski Türk hükümdarları gibi, asıl adını tamamen unutturan bir unvan almıştı. Sonraki bütün Moğol hanları tahta oturduktan sonra da önceki adlarını taşımışlardır. Çin'de ise Moğol İmparatorluğu devrinde daha önceleri de olduğu gibi, değişik hânedanlar ile hükümdarların saltanat yılları ve ölümlerinden sonraki yıllar için özel adlar vardı. Fakat Çin'in dışında bu hükümdarlar resmî vesikalarda bile kendi Moğolca adları ile adlandırılıyorlardı.⁷ Moğol İmparatorluğu bütün diğer göçebe im-

4 Türkçe tercüme; Ahmet Temir, *Moğolların Gizli Tarihi*, TTK, Ankara 1948 (İ.A.).

5 Ben onları ZVO'da (X. 110 vd.) zikrettim.

6 Ona atfedilen vecizelerden anlaşıldığı üzere Cengiz Han hayatının sonuna dek bir eşkıya çetesi başbuğu zihniyetini taşıyordu. Buna El'daki makalemizde de işaret etmiştik.

7 Meselâ 1305 yılında İran'dan Fransa kralı Güzel Philippe'ye gönderilen mektuba bk. Metin, transkripsiyon ve tercümesi için bk. Pauthier, *Le livre de Marco Polo*, II, Ekler, nr. 6, s. 778-781.

paratorluklar arasında yalnız genişlik bakımından değil, devamlılığı ile de üstün bir yer işgal etmektedir. W. Radloff'a göre⁸ bunun sebebi, Moğol İmparatorluğu'nun bünyesine "medenî milletlerin çeşitli unsurlardan meydana gelen hükûmetlerinin girmiş olması ve bundan dolayı imparatorluğun göçebe kabileler halinde ayrı ayrı değil, Cengiz Han'ın haleflerinin hâkimiyeti altında meydana gelen devletler halinde (Çin, Orta-Asya, İran, vs.) parçalanmasıdır". Fakat Çin'den başka yalnız İran'daki Moğol hâkimiyetini eski Moğol devlet hayatının devamı ve gelişmesi olarak kabul etmek mümkündür.

Moğolların Ön Asya'da Kurduğu Devlet

Moğolların Ön-Asya'da kurdukları devlet ve onun hem iktisadî, hem kültürel hayatı hakkında başka makalelerimizde söz etmiştik.⁹ O devirde yaşayanların, Moğol istilâsı dolayısı ile ülkenin tahrip edilmesinden ve kültürün tam bir çöküntüye uğramasından yakınmalarına rağmen, birçok olaylar İran'ın gerek kültürel ve gerekse büyük bir ihtimalle iktisadî bakımdan o zamanın dünyasında ilk sırada yer aldığını göstermektedir. Şehir hayatı gelişmekte devam ediyordu. Moğol istilasından sonra da önemini koruyan yeni ticaret şehirleri kurulmuş, Hindistan ve Çin ile geniş ölçüde deniz ticareti devam ile Uzak-Doğu ve Ön-Asya medeniyetleri arasında bu zamana dek benzeri görülmemiş sıkı bir temas meydana gelmişti. Hilâfetin kaldırılması ile ülkenin medenî hayatına öncekine göre daha geniş bir ölçüde Müslümanlar ile birlikte, Müslüman olmayan unsur da katılabiliyordu. Moğol hükümdarları dünyevî bilimleri, özellikle matematik, astronomi ve tıbbî teşvik ediyorlardı. İran'ın kuzey batısında mükemmel âletlerle donatılmış olan rasathaneler inşa edilmişti. Farsça olarak yazılan astronomiye ait eserler Bizans'ta Grekçeye çevrilmekte idi.¹⁰ Değişik milletlerden bir araya getirilen bilgilerin ka-

8 *Kutadgu Bilig*, LVI; "Uygurlar Meselesine Dâir", s. 75.

9 Barthold, *Persidskaya nadpis*, Aniyskaya seriya nr. 5; *Mir Islama*, s. 73 vd.

10 Bunun hakkında bk. H. Suter, *Die Mathematiker und Astronomen der Araber und ihre Werke*, Leipzig 1900, s. 161 (nr. 397); 219 (nr. 80); C. A. Nallino, *Al-Battâni*, I. Bölüm, s. XXXI, nr. 5; Krumbacher, *Byzantinische Literatur*, s. 622.

tılması ile çeşitli kavimlerin tarihî an'aneleri Farsça olarak bir bütün halinde toplandı ve hatta planının genişliği bakımından bugün bile henüz bir benzeri bulunmayan eserler meydana getirildi. Bu devrin muhteşem yapıları¹¹ mütehasşısaların belirttiklerine göre İslâm mimarisinin en önemli eserleri arasındadır. Aynı ölçüde müsbet bilimlerin ve tarih yazıcılığının gelişmesi, kültürel münasebetlerin Moğollardan önceki devre kıyasla genişlediğini göstermektedir.¹²

Moğol Hâkimiyeti Sırasında Orta Asya'da Hayat

Orta-Asya'da ise Moğolların idâresinde tamamen değişik başka bir hayat tarzı ortaya çıktı. Tanınmış İslâm filozofları, tabiat bilimcileri ve astronomları arasında, meselâ el-Farabî, İbn Sinâ ve el-Birunî gibi Orta-Asyalıların da bulunmalarına ve bundan önceki devirde Orta-Asya'da Greko-Baktriyan kültürü tesiri altında sanatların gelişmesine rağmen, İslâm Mâverâünnehir'i Moğol devrinde bizim bildiğimize göre, gerek dünyevî ve gerekse sanat alanlarında önemli eserler meydana getirmemiştir.¹³ Bu sahada Timur ve torunu ileride görüleceği üzere, tamamen İran tesiri altında kalmışlardır. Bununla birlikte dinî bilimler bakımından Mâverâünnehir'in yeri tamamen başkadır. Müslümanların en büyük dinî kuruluşları olan medreseler, halifelüğün orta ve batı bölgelerinden daha önce, doğu bölgelerinde ortaya çıkmıştır.¹⁴ İslâmiyet üzerine Budizm'in

11 Bunlar için özellikle bk. Sarre, *Denkmaler persischer Baukunst*, Berlin 1910.

12 Buna daha önce Gobineau (*Trois ans en Asie*, s. 195; *Les Religions et les philosophies dans l'Asie Centrale*, s. 84) dikkat çekmiştir.

13 XIII. yüzyılın sonlarında İran'a gelen, Türkçe ve Süryanice ile bütün ilimlere vâkıf olan Türkistanlı bilgin Hibetullah'a dâir bilgiler Reşidüddin'de başlı başına bir yer tutmaktadır (bk. Ml. I. 82). Onun hocalarının kim olduğu ve kendisinden sonra Türkistan'da ralebeleri kalıp-kalmadığı hakkında hiçbir kayıt yoktur.

14 Benim Z.N. Assyrd'eki "Die persischen Şu ubija" (XXVI. 261) ve El'da (Bamiyan, I, 691) çıkan yazıları ile R. Hartmann'ın (Balkh. El, s. 647) makalesine bk. Çinli Hüan-Tsang'ın ifâdeleri ile eski Arap haberlerinin birbirine uyması, Belh'teki "Nevbahar"ın, tarafgir İran müelliflerinin ifâdelerinin aksine olarak Zerdüş'te tapınağı değil, Budist tapınağı olduğunu açıkça göstermektedir. Agatangel Efimoviç Krinsky, (*Istoria Persif*, yeni basım, 1914, I, 159) İran müelliflerinin ifâdelerini tercih ediyor. O, "bahar" kelimesinin açıkça "manastır" anlamına gelmekte olup,

tesir etmiş olması pek muhtemeldir. Medreselerin ortaya çıkış yerleri de İslâmiyet'in tamamen yerleşmesine dek Budizm'in üstünlüğünü koruduğu Amu-Derya Irmağı'nın Belh civarındaki iki kıyısı olsa gerektir. Bu dâireye dâhil şehirlerden birisi olan Tirmiz, XV. yüzyıla dek dinî bir merkez olmak üzere tanınmıştı. Milâttan sonra IX. yüzyılda Tirmiz'deki Fıkıh ile ilgili hadisler külliyyâtı yazarlarından Muhammed b. İsa Tirmizî ve Hakimî¹⁵ tarikatının kurucusu Muhammed b. Ali Tirmizî yaşamışlardı.

XIII. yüzyılın başlangıcında Harezmsâh Muhammed, Abbasî halifelerine karşı başkaldırdığı zaman Tirmiz seyyidlerinden Alai'l-Mülk Tirmizî'yi¹⁶ halife ilan etmişti. İbn Battuta'nın rivayetine göre, XIV. yüzyılda Mâverâünnehir'in bütün idâresi bir süre için Tirmiz'in sahibi¹⁷ Seyyid Alai'l-Mülk Hüdâvendzâde'nin eline geçmişti. XIV. yüzyılın sonu ile XV. yüzyılın başında Timur'un yakınları arasında iki kardeş seyyidin adı geçmektedir. Hanzâde (herhalde Hüdâvendzâde'den kısaltılmış ve Handzâde'nin yanlış yazılmış bir şekli olsa gerek) lâkabını taşıyan bu seyyidlerin adları Ebü'l-Mealî ve Ali Ekber idi.¹⁸ Dinî otoriteye dayanan irsî sülâleler bazı diğer şe-

bunun böyle olduğunu "sözlüklerden arayıp bulmanın güç olmadığını" söylüyor. Ne yazık ki tarihi meseleler sözlüklerle çözümlenemiyor. Arap, İran ve Çin kaynaklarında verilen bilgileri bir araya getirmek süreti ile bazı faraziyeler ileri sürülmüştür (H. Kern, *Histoire du Bouddhisme*, Paris 1912, II, 434; L. Bouvat, *Les Barmecides*, Paris 1912, s. 31). Buna göre Müslümanlarca tahrip edilen Budist tapınağı yerine, İranlılar ateş tapınağı inşa etmişlerdi. Ancak "Hüsrevlerin binası" ve "ateş tapınağı"na ait haberler, bunların Müslümanlar tarafından tahrip edilmiş olduklarını ima etmektedir.

- 15 Bu tarikat hakkında bk. *Kashf al-Mahjub*, terc. R.A. Nicholson, GMS, 1911, s. 141 ve 210. Tarikatın kurucusunun mezarı ve kitabesi hakkında ise bk. R. Yu. Rozevits, *Poezdka*, IGO, XLIV, s. 647 ve 652. Kitâbede geçen "Buhari" ve "müşterek şeyhler" sözü ile Sem'ânî'ye göre (106^a yukarıda: ve yuşariku ma'ahu fi şuyuhihi) *Sahihü'l-Buhari* müellifi kastedilmektedir. Müellifin, hayatının güç zamanlarında kendini oyalaması ile ilgili olarak bk. Câmi, *Nefahât*, s. 77.
- 16 *Türkistan*, s. 375.
- 17 İbn Battuta, III, 48 vd.
- 18 *Zafername*, I, 210. İskender Anonimi (Asya Müz. yazm. Nr. 566^b, 269^b) hakikaten burada "Hanzâde" yerine "Hüdâvendzâde" olarak yazıyor. Ayrıca bk. *Teksty*, Vyp. I, 131. Str. 18 ve 1299 str. 4. Bâbü de (yay. A. Beveridge, 20^b), Şerefüddin gibi "Hanzâde" olarak kaydetmiştir.

hirlerde de, meselâ Buhara'da vardı.¹⁹ Orta-Asya'da birçok ünlü dinî eserlerin yazarları yaşamışlar ve ölmüşlerdi. Bunların halefleri çeşitli yerlerde irsî olan "Sadr" veya "Şeyhülislâm"lık makamına geçiyorlardı.²⁰ Semerkant'ta bu makamı *Hidâye* adlı eserin yazarının soyundan gelenler ellerinde bulunduruyorlardı.²¹ Moğol devrinde bile Orta-Asyalı din bilginleri arasında Sünnî İslâm bilginleri ile yan yana serbest düşünen Mu'tezilîler de vardı.²² Kelâm ehli ile yan yana ve hatta onlardan daha başarılı olarak çeşitli tarikatlara mensup dervişler faaliyet göstermekte idi. Bu dervişlerin zâviyeleri "hankâh" (yerli söyleyişe göre hanekâh) diye adlandırılıyordu. Dervişler özellikle bozkırlara yakın olan şehirlerde başarılı oluyorlardı. Bu şehirlere Buhara, Harezm ve Sir Derya boyu ile kısmen de Belh havalisi -Tirmîz ve Çağaniyan (Surhan Vadisi)- dâhildi. Bu sayılan yerlerde derviş şeyhleri göçebeler arasında kendi inançlarını başarılı bir şekilde yayabiliyorlar ve bilinen sebeplerden dolayı göçebeler arasında bugün de olduğu gibi Kelâm ehline göre daha çok başarı elde ediyorlardı.

İslâm Medeniyetinin Göçebelere Tesiri

İslâm medeniyetinin İran'da olduğu gibi Orta-Asya'da da gitgide göçebeleri ve her şeyden önce hanları tesiri altına alması gerekecekti. Ancak bu hareket burada daha yavaş ilerledi ve birçok engeller ile karşılaştı. Daha XIII. yüzyılda Mâverâünnehir'de yerleşen ve İslâmiyet'i kabul eden hanlara (Mübarek Şah ve Burak) rastlıyoruz. Fakat 1271'den sonra her ne kadar yerleşik ahalinin menfaatlerini de üzerlerine almakla birlikte, yarım yüzyıl süre ile hanlar yeniden bozkırda yaşayarak, putperest olarak kalmışlardı. İşte bu zamanlardadır ki Kaydu ve Tuva²³ devrinde hanların buyruğu ile

19 *Turkestan*, s. 326; ZVO, XVII, 02; EI, I, 831 (Bukhara madd.).

20 Misaller Cemal Karşı'de bulunmaktadır: *Turkestan*, metinler, s. 142 vd. (Meselâ s. 198 aşağıda ve 203.)

21 Onlar hakkında daha ileriye bk.

22 İbn Arabşah, s. 111 ve 229.

23 Le Strange (*Caliphate*, s. 478), H. Kazvini'nin *Nüzhetü'l-Kulüb*'unun taş baskısına dayanarak (Bombay, 1311/1893-94, s. 228) sadece Kaydu'dan söz etmektedir.

Fergana'da Endican şehri kurulmuştu. Endican daha XIV. yüzyılda, Karahanlılar devrinde Fergana'nın başşehri olan Özkend'i geride bırakmış ve bölgenin en önemli şehri haline gelmişti. İslâm medeniyetini kabulde daha gayretli davranan, Tuva'nın oğlu Kebek'tir (1318-1326). O, Mâverâünnehir'de yerleşerek kendine bir saray yaptırttı. Cengiz Han'ın önem verdiği ve ondan sonra da Mâverâünnehir'deki Moğol birliklerinin beglerinin yaşadıkları²⁴ Kaşka Derya Vadisi, Çağatay hanlarının da ikâmet yeri olmuştu. Nahşeb yahut Nesef şehrinde iki fersah kadar bir uzaklıkta (12-16 km.), Kebek kendisi için bir köşk inşa ettirdi ve şehir bundan dolayı bugünkü adı olan Karşı²⁵ (Karşı Moğolca Saray demektir)²⁶ adını aldı. Orta-Asya Moğol hanları içinde kendi adına, idâresindeki bütün devlet için sikke kestiren ilk Han Kebek'tir. Bunun için İran'da yürürlükte bulunan sikke sistemi kabul edilmişti.²⁷ Bu İran sikke sistemine göre gümüş dirhem (yaklaşık 1,5 gr) ve dinar (6 dirhem) kesilmekte idi. Hatta Timur ve halefleri zamanında bile bu sikkeler "Kebekî" adı ile tanınıyordu. Bununla birlikte Kebek putperest olarak kalmıştı. Ancak onun kardeşi İbn Battuta'nın 1333 yılında Nahşeb şehri yakınlarında karşılaştığı²⁸ Tarmaşirin (1326-1334) İslâmîyet'i kabul etmişti. Tarmaşirin'in göçebelik gelenekleri ile ilgisini tamamen kesmesi, ona karşı bir isyan çıkmasına sebep oldu. Han tahttan indirilerek öldürüldü. Hanların oturma yeri birkaç yıl yeniden İlî Irmağı boyuna nakledildiği gibi, İslâmîyet de bir inanç olarak üstünlüğünü kaybetti.

Fakat Leningrad Üniversite yazmalarındaki (nr. 60, 246; nr. 171, 265) metne göre: Dâru'l-mülke eknün Endigânest ki Kaydu b. Kaşı b. Oktay Kaan ve Duva b. Barak b... (isimler okunamamaktadır) Çağatay Han âbâdân kerdend.

24 Meselâ bk. Vassaf, s. 288; *Turkestan*, s. 427.

25 *Zafernâme*, I, 111.

26 Karşı kelimesi *Kutadgu Bilig*'te bile bulunmaktadır. Moğollar bu kelimeyi büyük bir ihtimale Uygurlardan almışlardı (bk. Radloff, *Wörterbuch*, II, 207). Bu sözün tümen tâbirinde olduğu gibi (bundan ileride söz edilecektir), Türkler tarafından Doğu Türkistan'ın yerli ahalisinden alınmış olması muhtemeldir.

27 Barthold, *Persidskaya nadpis*, s. 18. Oradakilere İbn Arabşah'ın (s. 52) sözleri de eklenebilir. Burada 60.000 Dirhem kıymetinde olan tümenden söz edilmektedir.

28 İbn Battuta, I 111, 28 vd.

Yeni İdârî Taksimat ve Kabile Reislerinin Bölgeleri

Mâverâünnehir'in yeni idârî bölgelere ayrılması, bu ülkenin doğrudan doğruya Çağatay hanlarının eline geçtiği bir zamanda, yani, 1318-1334 yılları olması pek muhtemeldir. Bu yeni bölünme için yeni birtakım tâbirler de kabul edilmişti. Semerkant ve Buhara bölgesindeki küçük mıntikalara, İran'da olduğu gibi "Tümen", Fergana'da ise, Kaşgar'da olduğu gibi "Orçin"²⁹ tâbiri kabul edilmişti. Bu sonuncusu (etimolojisi henüz açıklanmamıştır) daha sonraları kullanılmaz olmuştur. Tümen tâbiri (aslında on bin) Mâverâünnehir'de Rus istilâsına ve hatta daha sonralara, 1880 yıllarına dek yaşadı. Semerkant bölgesi Timur zamanında olduğu gibi,³⁰ XVIII. yüzyılda³¹ da yedi tümendenden ibârettir. Bu bölme işleminin hangi esaslara göre yapıldığını açıklamak güçtür. Tümen³² tâbiri askerî kuruluştaki 10.000 kişiden meydana gelen bir birliğe, mâli hesaplamada ise 10.000 dinara (Farsça söylenişe göre toman) işaret etmek üzere kullanılıyordu. Her tümenin 10.000 askerden meydana gelen³³ bir birlik çıkarabilmesi veya bu sayıda askerîn iâşesini sağlaması tamamen imkân harici idi. Fakat İran'da olduğu gibi, Mâverâünnehir'e hanlar ile birlikte gelen kabile başkanlarına arpalık olarak ülkenin ayrı ayrı bölgelere ayrılması herhalde bu idârî bölünüşün esasını teşkil etmektedir. İbn Arabşah'a göre başlıca dört kabile bulunuyordu: Arlat, Celâyir, Kavçin ve Barlas.³⁴ Şerefüddin'in sözlerinden Kavçin'in bir kabile değil, hanın 1.000 kişiden meydana gelen hassa³⁵ askerine verilen bir ad olduğu anlaşılıyor. Bu kabilelerden

29 Bu telaffuz şekli Radloff'un sözlüğünde bulunmaktadır (I, 1075).

30 İbn Arabşah, s. 17.

31 SKSO, V, 240.

32 Bu kelimenin menşei hakkında bk. N.D. Miranov, ZVO, XIX, s. XXIII.

33 İbn Arabşah (aynı yer) bu tâbiri böyle açıklıyor. Radloff'un sözlüğüne göre (III, 1518) 1 Tümen Buhara'da 40.000 tenab (çadır urganı), yani 6.667 desyatın: aşağı yukarı 7.284 hektarlık arazi parçasına eşitti.

34 İbn Arabşah, s. 8. Çeşitli göçebe kavimlerinde bozkır aristokrasisinin dört nüfuzlu aileden meydana geldiği hakkında bk. N.I. Veselovsky. ZG: po otdel. Etnograf. XXXIV, 535.

35 *Zafername*, I, 612. (Gerçekten *Zafername*'nin dediğine göre Kavçin "1.000 kişilik bir boy" idi. V.M.)

Arlatlar bugünkü Afganistan'ın kuzey kısmında, Celâyirler Hocend civarında ve Barlaslar da Kaşka Derya boyunda yaşamaktaydılar. Bu kabilelerin başkanlarının her biri kendi bölgelerinde bir nevî dere-beği idiler. Sözü edilen kabilelerin hepsi de Türkleşmiş Moğol kabileleri idiler.³⁶ Bunlardan başka ilerde görüleceği gibi, daha bazı göçebe topluluklar da kaydolunmaktadır.

Çağatay Devletinin Çöküşü

XIV. yüzyılın 40. yıllarında Mâverâünnehir'de yeniden hanların yerleştiğini görüyoruz. Bunlar tekrar Kaşka Derya Vadisi'ni seçmişlerdi. Kazan Han, Karşı'dan iki menzil batıda³⁷ Zencir Saray adında bir köşk yaptırmıştır. Kazan Han'ın ülkede kuvvetli bir idâre kurmak teşebbüsü kabile başkanlarının Kazan Han ile çatışmasına yol açtı. Bu başkanlardan Kazagan adlı birisi başkaldırarak Moğol mirzalarından birini han ilan etti. Birkaç yıllık mücadeleden sonra Kazan Han h. 747 (1346-47) yılında yenilerek öldürüldü. Devlet idâresi Kazagan'ın eline geçti. Ancak onun hâkimiyeti yalnız Mâverâünnehir'de tanınmıştı. Duğlat kabilesinin başkanı da eski Çağatay Hanlığının diğer bölgelerinde hâkimiyeti ele geçirdi. İran kaynaklarında bu gibi kabile başkanları "emîr" adı ile anılıyordu. Orta-Asya'da yerleşmiş olan İranlılar da anlaşılan bunları bu adla adlandırıyorlardı. Göçebeler ise Türkçe bir tâbir olan "beg",³⁸ yahut

36 Bu kabilelerin ana yurtlarındaki durumları hakkında bilgi Reşidüddin'de (TVO, V. Bölüm, s. 7. 9 ve 10) bulunmaktadır. Eğer Kavçin şeklinde okunuşunu kabul edersek, bu yalnız askerî bir tâbir değil, aynı zamanda bir kabile adıdır. Reşidüddin ve Yüan Ch'ao Pi-shi'deki (TPM, IV, 31) yazılışa göre Arulat ve Barulas şeklinde okunmalıdır. Timur devrinde bunların Arlat ve Barlas şeklinde telaffuz edildiği anlaşılıyor. Biz bunu yazmaların imlâsından ve Barlas kelimesinin geçtiği mısradan anlıyoruz. Lutfî'nin bir mısraı için bk. A.Z. Velidi, *Çağatay Şairi Lutfi* (Rusça), s. 23: Ey yüzünün levhinde mahfuz ümmü'l-Kitâb-Togmadı Barlas ulusu din sining dig aftâb.

37 Mesâfe için bk. *Zafernâme*, I, 259; Köşkün Kazan Han tarafından yaptırıldığı hakkında ise *ag.e.*, I, 775.

38 Orhun âbidelerinde bile bulunan bu eski Türk unvanının doğru telaffuzu böyledir. Bundan dolayı Uluğ Bek veya daha doğrusu Uluğ Beg denilmiştir. Rus edebiyatında "bek" şekli yaygınlaşmış bulunduğundan, biz bu adı doğru şekli ile kullanmaya cesaret edemedik.

bazen büyük beglere verilen Moğolca “noyan”³⁹ sözünü kullanıyorlardı. Gerek Mâverâünnehir ve gerek Duğlat begleri, hâkimiyetlerine meşru bir şekil vermek için Cengiz Han’ın gerçek veya öyle gösterilen haleflerinden birini tahta geçirmek gereğini duydular. Mâverâünnehir hanları idârî işlere karışmayıp, gölge hanlar olarak kaldıkları halde, Duğlat beglerinin tahta oturttukları hanlar arasında idâreyi tamamen ellerine geçirerek halkın gerçek hükümdarları olmaya ve hatta tahtı haleflerine bırakmak sûreti ile Duğlat beglerinin sülâlelerine göre, daha güçlü bir sülâle kurmayı da başaran bazı hanlara rast gelinmekte idi.

Bize kadar ulaşan haberlerden anlaşıldığı üzere, her iki ülkenin askerî kuruluşu az çok birbirine yakın idi. Göçebe ve göçebelik geleneklerini sürdürmekte olan ahaliye verilen “Çağatay” tâbirinin Mâverâünnehir’de artık Çağatay soyundan hanlar olmadığı bir devirde bile devam etmekte olması dikkat çekicidir. Sonraları bu tâbir Mâverâünnehir’den kovulan Timurlular sülâlesi ile Hindistan’a getirilmiştir. O sıralarda eski Çağatay ulusunun doğu bölgelerinde kendilerini Çağatay sülâlesinden sayan hanların bulunmalarına rağmen, “Çağatay” tâbiri mevcut değildi. Göçebeler kendilerini yalnız “Moğol” (Mongol) diye adlandırıyorlardı. Sonraları bu etnik addan Farsça bir coğrafya tâbiri olan “Moğolistan”⁴⁰ (yani Moğollar ülkesi) ortaya çıkmıştır. Çağatay ve Moğol⁴¹ gibi resmî adlardan başka birbirlerini tanımlamak için alay edici anlamda adlar da vardı.⁴² Moğollar Çağataylara “Karaunnas” yani melez,⁴³ Çağataylar da Moğollara

39 Umumiyetle “noyin” şeklinde yazılıyor.

40 Mogol ve Mogolistan şeklinde yazılıyor. Mogol olarak telaffuz şekli Afgan Mogollarında bugüne dek devam etmiştir. Bk. G.I. Ramstedt, IRK, 1. Seri, 2. Nr. s. 13.

41 Çağatay telaffuz şekli bugün ilmî literatürde, özellikle Almancada kısmen kabul edilmiştir. Bu şekli Rusça eserlerde de kabul etmek teşebbüsü Rus Türkiyatçıları tarafından yapılmış, fakat Rus literatüründe “djagatay” şekli yaygınlaşmış bulunuyor (bununla beraber aile adı olarak Chaadeyev, doğrudan doğruya Çağatay’dan gelmektedir, V.M.). Bu gibi tâbirlerin, dil sadeleştirilmesi hususu göz önünde bulundurulmadan değiştirilip-değiştirilemeyeceği bana şüpheli görünmektedir.

42 Bunlar için bk. TR, s. 148.

43 Kelimenin anlamı için bk. Marko Polo, Rusçaya çev. Minarev, s. 50.

“Cete”⁴⁴ yani, haydut diyorlardı. Galiba bu kelime Moğollar tarafından daha XIV. yüzyılın⁴⁵ başlarında kullanılıyor ve XV. yüzyılda Orta-Asya’daki “Kazak” kelimesi gibi, ait oldukları aile, boy veya devletten ayrılıp, onunla savaş haline geçen göçebe topluluklar anlamında kullanılıyordu. Her iki devlette Moğol İmparatorluğu gelenekleri giderek İslâm medeniyeti tesiri altında nüfuzlarını kaybetmekte idiler. Fakat bu hareket pek yavaş ilerliyor ve birçok iç savaş ve halkın hükümdarına karşı isyan etmelerine yol açıyordu.

44 TR’nin girişinde (s. 75) *Mongol Dictionary*’ye dayanarak: “worthless person”, “a ne’er do well”, “rascal” anlamları kaydedilmektedir. (Balkan tâbiri olarak çete “eşkuya topluluğu” anlamındadır. V.M.)

45 Cemal Karşı’daki metin için bk. Barthold, *Turkestan*, metinler, s. 146 (el-cetâiyye).

ULUS EMİRLERİ, TİMUR'UN SALTANATI

Emir Kazagan, Kazagan'ın Halefleri ve
Timur'un Ortaya Çıkması

1358¹ yılında kendi güveyisi² tarafından öldürülen Emir Kazagan'ın, 12 yıl süren saltanatı, bütün önceki yıllardan farklı olarak, iç mücadele ve Çağataylar ile Moğollar arasında savaş olmaksızın geçmişti. Kazagan hakikî bir göçebe başkanı hayatını yaşıyor, kışı Amu Derya boyundaki Salı-Saray'da (bugünkü Saray kışlağı), yazı da Munk³ şehri (bugünkü Balcuvan) yakınında geçiriyordu. Mâverâünnehir'deki göçebeler için medenî ülkelere akın yapmamak imkânsız olduğundan, bu cins akınlar başarılı bir tarzda Herat ve Harezmi taraflarına yapılıyordu.⁴

Kazagan'ın ölümünden sonra idâre oğlu Abdullah'a geçti. Abdullah babasının sağlığında Semerkant'ta oturduğundan, şimdi de burasını merkez edinmek istiyordu. Buna karşı diğer begler isyan çıkardılar ve Abdullah bu mücadelede öldürüldü. Bundan sonraki yıllarda Mâverâünnehir devamlı bir kargaşalık ve Moğol hanları

1 Tarihi için bk. *Zafernâme*, I, 39 (h. 759; köpek yılı).

2 Almanca tercümesinde (s. 18); yeğeni (İ.A.).

3 *Zafernâme*, I, 38. Munk'un yeri hakkında bk. *Turkestan*, s. 69.

4 Herat hâkimi Melik Hüseyin ile savaş hakkında *Zafernâme*'de geniş bilgi bulunmaktadır. Harezmi üzerine olan sefer ise oldukça kısa anlatılmıştır. (*Zafernâme*, I, 38.) Burada Kazagan'ın oğlu Abdullah'ın Harezmi'ye fethettiği bildiriliyor. İskender Anonimi'ne göre (Asya Müz. yazm. 256^b) Abdullah, Kazagan'a danışmaksızın Harezmi'den kurtuluş akçesi olarak yalnızca 200 tümen almış ve bu yüzden onun tarafından azarlanmıştı.

ile mücadele sahnesi olmuştu. Bu zamanın başlıca önemli olayları şunlardır: 1360 ve 1361 yıllarında Moğol Hanı Tuğluk Timur'un Mâverâünnehir üzerine seferi ve hanın yardımı ile Şehrisebz ve Karşı şehirlerinin idâresini ele geçirmeyi başaran Timur'un ilk defa faaliyet sahnesinde görünmesi; sonra Timur'un Kazagan'ın torunu Hüseyin ile birleşmesi ve Moğollara karşı başkaldırmaları; Hüseyin ile Timur'un Moğollar ile mücadele ederken Çirçik'te yenilmeleri (1365); aynı yıl içinde Semerkant'ta Timur'un begleri tarafından 1366'da⁵ bastırılan halk ayaklanması, XV. yüzyılda⁶ bile şiirleri şöhretini sürdüren derviş Kâbul Şah'ın han ilan edilmesi; onun tahttan indirilip Âdil Şah'ın tahta oturtulması; Hüseyin'in Belh'te kendisi için kale yaptırmak arzusu (1368) ve Timur'un ona amcası Abdullah'ı⁷ örnek göstererek bunu yapmaması için kendisini iknâ etmesi; Hüseyin ile Timur'un arasındaki mücadele ve Timur'un Hüseyin'in muhâlifleri olan Türk begleri ve özellikle İslâm âlimleri ile birleşmesi; Hüseyin'in tutsak alınması ve ölümü; Belh'teki kale-nin yıkılması, başkent Semerkant'a taşınması ve burada kale ile şehir surlarının inşâsı (1370).

Timur'un Soyu

Böylelikle Timur'un ilk defa ortaya çıkması ile bütün Mâverâünnehir'i hâkimiyeti altına alması için on yıl yetmişti. Timur'un ilk zamanlardaki hayatına ait şimdilik bilinen olay şudur: Resmî tarihte Timur'un doğumu⁸ 25 Şâban 736: 9 Nisan, Salı 1336 (Sıçan yılı); babasının adı emîr veya Noyon Taragay, annesinin adı Tekina Hatun olarak gösteriliyor. Fakat Timur'un 1360 yılına dek olan hayatına dâir hiçbir şey söylenmiyor. Timur için kaleme alınan Türkçe manzum kronik⁹ yazarı birçok olayların Timur'un kendi arzusu ile kroniğe

5 Bu olay hakkında benim ZVO'da (XVII, 19) çıkan makaleme bk.

6 İskenderAnonimi'nde (Asya Müz. yazm. 251*) Hanşu şekil de vasıflandırılmaktadır: merdi-i abdal-nehâd ve kalender mizâc-i melih-i lâtif bûd ve eş-ar-ı ü ta emrüz şöhreti temâm dâred.

7 *Zafernâme*, I, 176. Nizâmeddin Şâmî'de de (40^b) aynıdır.

8 *Zafernâme*, I, 10.

9 *Zafernâme*'de (I, 23) bu esere atıf vardır.

sokulmadığını söylüyor. Güya bu olaylar yazıldığı takdirde okuyucularca birçok olaylar, özellikle Timur'un ilk hareketlerinin gerçek olmadığı zannedilecekmış. Clavijo¹⁰ ile İbn Arabşah'ın¹¹ verdikleri bilgilerden, resmî tarihin bu hususlarda susmasından başka sebepler olduğunu kabul etmek mümkündür. Timur da tıpkı Cengiz Han gibi, herhalde Kazagan'ın¹² ölümünden sonra baş gösteren kargaşalık yıllarında olsa gerek, bir eşkıya çetesi reisi sıfatı ile faaliyet meydanına atılmıştı. Taragay'ın Mâverâünnehir ve Moğolistan'daki birçok ileri gelen begler ile münasebeti olmasına rağmen, -bu münasebetlerden sonraları Timur istifade etmişti- Kazagan'ın idâresine dâir rivâyetlerde ne Timur, ne de Timur'un babasından söz edilmemektedir.

Taragay, Kaşka Derya Vadisi'ne hâkim, yani Keş (Şehrisebz)¹³ ve Nesef (Karşı) şehirlerinin sahipleri olan Barlas kabilesindendi. Kabilenin başkanı ve Keş'in hâkimi Taragay değil, kabilenin başka bir temsilcisi olan Hacı idi. Birinci *Zafernâme*'nin yazarı olan Nizâmeddin-i Şâmî, Hacı'yı Timur'un kardeşi olarak gösteriyor.¹⁴ Fakat bu tâbir yalnız kabiledaşlar arasında kullanılan bir kelime-den ibârettir. Aynı zamanda Barlas kabilesinden birkaç diğer asker başbuğları daha Timur'un kardeşleri olarak anılmışlardır.¹⁵ Şerefüddin'in *Zafernâme*'sindeki soy kütüğüne göre¹⁶ Timur ve Hacı'nın her ikisinin de atası Cengiz Han ve Çağatay'ın çağdaşı olan Karaçar'dır. Reşidüddin'e göre Karaçar, Çağatay zamanında¹⁷

10 Clavijo, s. 238.

11 İbn Arabşah, s. 6.

12 Bilindiği gibi Timur'un uydurma hal tercümesinde, o bütün bu olaylara karışmış olarak gösterilmektedir. Böylelikle eserin sahte olduğu açık bir şekilde görülmektedir. Eğer gerçekten Timur Kazagan'ın savaşlarına katılmış olsa idi, resmî tarih kesin olarak bunu suskunlukla geçiştirmezdi.

13 Galiba eski adı sadece Türklerde devam etmişti. Bk. Nizâmeddin Şâmî, 12^b: Şehr-i Sebz ki Türkân Keş mihânen.

14 Nizâmeddin Şâmî, 12^b ve 13^a. Bu haber F.H. Skrine-E.D. Ross'un (*The heart of Asia*, London 1899, s. 168. Nr. 5) eserinde de tekrarlanmıştır.

15 Meselâ Siddık için bk. 18^a; İdigu için 55^a.

16 Hacı'nın soyu için bk. *Zafernâme*, I, 40. Timur'un ataları hakkında *Zafernâme*'nin mukaddimesinin sonunda geniş bilgi verilmiştir. Bilindiği gibi Timur'un mezar taşında da atalarının adları kaydedilmiştir.

17 Reşidüddin, yay. Blochet, s. 178, 6.

asker başbuğlarından birisi olduğu halde, Timur'un tarihçileri onu Çağatay ulusunun tam bir hâkimi şeklinde tasvir ediyorlar. Bu tarihçiler Karaçar'ın oğlu ve torunu hakkında da aynı şeyi yazdıkları halde, Timur'dan önceki tarihçiler bunlardan hiç söz etmiyorlar. Timur'un babası ve dedesi nisbeten yakın bir geçmişte yaşadıkları ve onlar hakkında efsanevî hikâyeler uydurmak mümkün olmadığı için resmî tarihte bunlar alelâde kimseler olarak görünmektedirler.¹⁸ Keş'in idâresinin ne zaman ve ne şekilde Hacı'nın atalarına geçtiği bilinmemektedir. Kaşka Derya boyunda oturan Çağatay hanları Kebek, Tarmaşirin ve Kazan ile Barlaslar ve beglerinin münasebetine dâir de hiçbir bilgi verilmemektedir.

İbn Arabşah'a göre Timur, Keş havalisinde Hoca Ilgar köyünde dünyaya gelmiştir.¹⁹ Bundan, Taragay'ın şehir içinde oturmadığı anlaşılmaktadır. Taragay'ın hayatı hakkında bilinen tek şey, onun inanmış bir Müslüman, âlim ve dervişlerin dostu olup, özellikle Şeyh Şemseddin Kular, yahut *Zafernâme*'de adlandırıldığı gibi Kulal²⁰ veya İbn Arabşah'a göre Şemseddin Fahurî²¹ ile iyi münasebette bulunmasından ibaretti. Timur'un gençliğinde, bir gün şeyh müridleri ile birlikte zikir ile meşgul olduğu bir sırada şeyhin yanına girdiği ve zikrin sonuna dek ayakta durarak sabırla beklediği rivâyet edilmektedir. Şeyh ve dervişler Timur'un bu dindarlığından duygulanarak, onun için duada bulunmuşlardı. Timur sonraları başarılarının ilk sebeplerini bu duaya yorumlamıştır.²² Taragay'ın Çağatay ve Moğol asilzâdeleri arasında da dostları olması gerekir. Gerçi bu hususta yalnız oğluna ait olan tarihte bazı işaretlerle karşılaşırız. Meselâ 1364 yılındaki Moğollar ile olan mücadeleye

18 *Zafernâme*, II, 730.

19 İbn Arabşah, s. 6. Öteki kaynakların hiçbirinde Timur'un doğduğu yer gösterilmemektedir. Benim bildiğim kadarı ile Hoca Ilgar köyünün adına kaynaklarda rastgelinmemektedir.

20 *Mukaddime*'nin sonunda Timur'un onun mezarını ziyaretinden söz edilmektedir. Bundan başka 1396 (*Zafernâme*, I, 795) ve 1399 (*Zafernâme*, II, 209; burada Şemseddin Kulal şeklinde) yıllarında da ziyaret ettiği kaydedilmektedir. Kulal kelimesinin anlamı için bk. ZVO, XXIII, 2. nr. 7.

21 İbn Arabşah, s. 7. Şeyhin hayatı hakkında bk. ZVO, XXIII, 3.

22 İbn Arabşah, s. 7 ve 9.

ait hikâyelerde Timur'un babası ile Emir Hamid'in babası arasındaki dostluktan söz edilmektedir.²³ Taragay'ın ailesi ve Timur'un ilk hanımları hakkında daha geniş bilgiye sahip olsaydık, herhalde Taragay ve Timur'un öteki asker başbuğları ile olan münasebetini daha iyi aydınlatmak mümkün olacaktı. Kaynaklar, gerek Timur'un annesi ve gerekse Taragay'ın 1389 tarihine dek yaşayan öteki hanımı Kadak Hatun hakkında hiçbir bilgi vermiyorlar.²⁴ 1360 yılına dek Timur'un artık iki oğlu olmuştu: 1376'da 20 yaşında iken²⁵ ölen Cihangir ve Kürd kalelerinden birinin kuşatılması sırasında 1394 yılı Ocak ayında ölen Ömer Şeyh. *Zafernâme*'ye göre Ömer Şeyh o zaman 40 yaşında idi.²⁶ Buna bakarak Ömer Şeyh'in Cihangir'den daha büyük olduğunu tahmin etmek mümkündür. Fakat hemen hemen bütün diğer kaynaklarda Timur'un büyük oğlu olarak Cihangir gösterilmektedir. Ömer Şeyh'in annesi hakkında bilgi yoktur.²⁷ Cihangir'in annesinin adı Hândmir'de²⁸ yazıldığı şekilde bilinmektedir. Taragay, 1360 yılında ölecek Keş'te aile türbesinde gömülmüştür. Sonraları 775 (1373/4) yılında Timur, Keş'te caminin yanındaki Şeyh Şemseddin'in türbesi yanında yeni bir türbe inşa ettirerek babasının cesedini oraya naklettirmiştir.²⁹

1370 Yılına Dek Timur'un İcraatı

Timur'un 1360 ile 1370 yılları arasında şeyhler ve İslâm dininin temsilcileri ile münasebeti hakkında hiçbir bilgi yoktur. Timur gelecekteki kudretine temel hazırlayan bu on yıl içinde özellikle (10 yaşımdan beri savaş ve avcılıkla hazırlandığı)³⁰ savaş işleri ile uğraşıyor,

23 *Zafernâme*, I, 98.

24 *Zafernâme*, I, 490.

25 *Zafernâme*, I, 271 (yukarıda).

26 *Zafernâme*, I, 668.

27 *Habibü's-Siyer*'de (nşr. Celâleddin Humayî, Tahran 1333 h.ş. III, 542) onun annesinin adı Tomlun Ağa olarak geçiyor ki, bu Tolun Ağa olacaktır (I.A.).

28 *Habibü's-Siyer*, Tahran baskısı, III, 175 (sayfa kıyısında): Nermiş Aga; Hind baskısı, III, 85: Burmiş Aga.

29 *Mukaddime*'nin sonunda böyledir. Türbenin daha sonraki devirlerde durumu için bk. ZVO, XXIII, 4 vd.

30 *Zafernâme*, I, 15.

Çağatay ve Moğollar arasındaki çatışmalara katılıyor, bu veya öteki tarafa geçiyor, yararı dokunacağını ümit ettiği kimselerle akrabalık bağları kurarak kendine müttefikler hazırlayıp, etrafına sâdık silah arkadaşları topluyor ve bunları özellikle (sonradan hayatının sonuna dek kendine bağlı kalan) Barlaslardan seçiyordu. Aynı zamanda tek başına kaldığı anlarda bile başarısızlıktan asla üzüntüye kapılmıyordu. Timur için en güç yıllar 1362 yılı olayları olmuştu. Timur ile Kazagan'ın torunu Hüseyin, Murgab'daki Türkmenlere tutsak düşerek Mahan'da³¹ 62 gün hapiste kalmışlardı. Sonunda yerli hâkimlerden Ali Beg onları serbest bırakmakla birlikte, yolculuk için gerekli hiçbir şey vermedi. Durum böyle iken Sancarî aşiretinin başkanı, Mahan'ın zengin Türkmenlerinden Mübarek Şah onlara yardım etti.

Bu yardımdan dolayı Mübarek Şah'ın haleflerine Timur'dan sonra bile itibar gösterilmekte idi.³² Timur'a Amu Derya üzerinde, Buhara civarından onun yanına gelmiş bulunan ablası Kutluğ Türkân (Terken) Aga'nın yardımı görüldü. Sonra Timur Semerkant'ta ablasının evinde 48 gün kadar gizlendi.³³ Bundan sonra Timur, Hüseyin ile birlikte 1.000 kişilik³⁴ bir birliğin başında Sistan'da görüldü. Onları buraya yerli hâkim kendi düşmanlarına karşı davet etmişti. Burada Timur okla birçok yaralar aldı ve sonra hayatının sonuna dek bu yaralardan ızdırap çekti. Sağ elinin bazı damarları kesilmişti. Clavijo'ya göre³⁵ Timur ayrıca iki parmağını da kaybetmiş ve bunun sonucunda eli kurumuş,³⁶ sağ ayağı da total olarak kalmıştı. Bunun

31 *Zafernâme*, I, 67. İskender Anonimi'ne göre (248^b): 61 gün. Mahan bugünkü Merv'in yerinde bulunmaktadır (Barthold, *Oroşenie*, s. 61).

32 *Zafernâme*, I, 69. İskender Anonimi'nde (aynı yer) daha açıktır: v e z memerr-i in yek hidmet nesl ber nesl-i üi tâ emrüz der in düdmân-ı devlet müreffeh ü muhterem end.

33 *Zafernâme*, I, 71; Nizâmeddin Şâmî, 17^a. (Terken unvanı için bk. Osman Turan, "Terken Ünvanı", *Türk Hukuk Tarihi Dergisi*, s. 67-73. İ.A.)

34 İngilizce tercümede (s. 17) yanlışlıkla 100 kişilik (İ.A.).

35 Clavijo, s. 240.

36 İskender Anonimi'nin (249^a) tâbiri: çend asab-i aslî râ begusihî çenançe be rasavvur ba'zî maktu'ül-tama' şod. İbn Arabşah da (s. 6, 217 ve 234) Timur'un sakatlığından söz etmektedir. (19 Haziran 1941 tarihinde Timur'un mezarı Prof. A.A. Semenov'un başkanlığında açıldığında sağ bacağı soldan daha kısa ve kalçaya kaynamış olarak bulundu. V.M.)

için Timur'a "aksak" adı takılmıştır (lenk: Farsça; aksak: Türkçe). Timur ile karıncaya dâir meşhur hikâye³⁷ de bu olayla ilgilidir. Yıllar sonra Timur, Sistan'da 1383 yılında oku ile yaralandığı beg ile karşılaşmış ve ona da ok atmak sûreti ile öldürülmesini buyurmuştu.³⁸

Birçok başarısızlıklara rağmen sonunda Timur ile Hüseyin iç ve dış düşmanları yenerek Mâverâünnehir'in idâresini ele geçirmeyi başarmışlardı. Kazagan'ın torunu Büyük Emir; Timur da onun sağ kolu oldu. İkisi arasındaki birlik daha başlangıçta akrabalık bağları kurularak pekiştirildi. Murgab'da Türkmenlerle olan çarpışmalara ait hikâyelerde Timur'un hanımı olarak Hüseyin'in kız kardeşi Olcay Türkân (Terken) Aga'nın adı geçmektedir.³⁹ Bununla beraber akrabalık bağları her iki begin aralarının açılmasına engel olmadı. 1366'da Semerkant isyanının bastırılmasından sonra Hüseyin, Timur'un dostlarından para cezası istedi. Dostlarına yardım için Timur her şeyini, hatta hanımının küpelerini bile verdi. Hüseyin küpeleri tanıdığı halde geri vermedi.⁴⁰ Bu olaydan sonra Olcay Türkân Aga ölünce, eski arkadaşlar arasındaki dostluk bağları da çözülmüş oldu.⁴¹

1366-1370 yılları arasında Timur ya Hüseyin ile savaşarak onun düşmanları ile birleşiyor veya Hüseyin ile barışarak onun buyruğu üzerine eski müttefikleri ile savaşıyordu. Özellikle Timur ve Huttelân (Vahş ile Penc arasında) ülkesinin hâkimi Emir Keyhüsrev'in münasebeti çok ilgi çekicidir. Hüseyin daha 1360 yılında Keyhüsrev'in kardeşi Keykubat'ı idam ettirmişti.⁴² 1361 yılında Moğollar ile yapılan savaş sırasında Keyhüsrev, Han'ın tarafına geçmiş⁴³ ve Han'ın yeğenlerinden Tuman Kutluğ ile evlenerek güveyi olmuştu. 1366 yılında Keyhüsrev Taşkent'e döndüğü zaman, Timur ile dostluk münasebeti

37 Bu hikâye İskender Anonimi'nde (249^a) bulunmaktadır. Bk. Mirza İskender adına kaleme alınan *Miradj-Nâme* (Pavet de Courtelle, Paris 1882, s. 70-72; metin, 89-92.)

38 *Zafernâme*, I, 372.

39 *Zafernâme*, I, 65 (Terken okunmalıdır).

40 *Zafernâme*, I, 113; Nizâmeddin Şâmî, 26^a.

41 *Zafernâme*, I, 119. Timur'un hanımını bizzat öldürdüğü haberinin (İbn Arabşah, s. 7) pek aslı olmasa gerektir.

42 *Zafernâme*, I, 50.

43 *Zafernâme*, I, 59.

kurarak Keyhüsrev'in Tuman Kutluğ'dan olan kızı Rukiye Hanike'yi oğlu Cihangir'e istedi.⁴⁴ 1367 yılında Timur, Hüseyin'in sâdık adamı olarak, Keyhüsrev'in çıkardığı ayaklanmayı bastırıp, Keyhüsrev'i Alay'a kaçmaya mecbur etmişti.⁴⁵ 1370 yılında Keyhüsrev, Hüseyin'e karşı başkaldıran Timur'a katılmış ve Hüseyin'in tutsak alınmasından sonra Kur'ân'da buyrulan kan intikâmını (kisas) alma imkânını elde etmişti.⁴⁶ 1372'de Harezmliler ile savaş sırasında, Keyhüsrev ihanet ile suçlanarak, sadece ismen han olan Suyurgatmış'ın çıkardığı bir yarlık ile idama mahkûm edilmiş ve hüküm Hüseyin'in nökerleri tarafından kisas olmak üzere yerine getirilmişti.⁴⁷

1370 yılında, Hüseyin ile mücadelenin iyice kızıştığı sıralarda Timur, Seyyid Bereke'nin şahsında kendine yeni bir mânevi koruyucu bulmuştu. Onun aslı hakkında çeşitli bilgiler verilmektedir. Seyyid, Timur'un ülkesinde kalarak tımar olarak Andhoy şehrini almıştır. Burası daha sonra XV. yüzyılda da Seyyid'in haleflerine ait bulunuyordu.⁴⁸ Şerefüddin'in sözlerine göre,⁴⁹ Seyyid artık devamlı olarak Timur'un yanında bulunuyordu. Ölümünden sonra Timur ile Seyyid aynı türbede gömülmüşler ve Timur'un yüzü Seyyid'in yatığı tarafa çevrilmişti.⁵⁰ Timur'un diğer dinî ileri gelenlerle münasebeti hakkında fazla bilgi yoktur. Timur'un 1370 yılında tahta çıkması dolayısı ile verilen bilgilerde Seyyid Bereke ile Tirmizli sey-yidlerden yahut Hüdâvendzâdelerden iki kardeş olan Ebül-Meâli ve Ali Ekberlerin⁵¹ adları sayılmaktadır. Bereke gibi bu sey-yidler de, hiç olmazsa görünüşte, Timur'un saltanatı devam ettiği sürece, ülkenin en nüfuzlu kimselerinden sayılıyorlardı. Yalnız bir farkla ki, Tirmizli

44 *Zafernâme*, I, 161; Nizâmeddin Şâmi, 37^a.

45 *Zafernâme*, I, 186.

46 *Zafernâme*, I, 197, 204; Nizâmeddin Şâmi, 44^a.

47 *Zafernâme*, I, 243. Han'ın yarlığı için bk. Abdürrezzâk-ı Semerkandî, 64^a; ve fermân-ı padişâh-ı Suyurgatmış Han nefâz yaftı ki u râ be-Semerkand borde be-yasa resânidend.

48 İbn Arabşah, s. 15.

49 *Zafernâme*, I, 195.

50 Seyyid ve onun gömülmesi hakkında daha geniş bilgi benim ZVO, XXIII, 24, vd.'ndaki makalemdedir.

51 *Zafernâme*, I, 210. Hanzâde-Hüdâvendzâde kelimeleri için bk. s. 24.

seyyidlerin yeni hükümdarlarına ihanet ettikleri bir an olmuştu. 1371 yılında Timur'a karşı düzenlenen suikasta birkaç emir ile birlikte dinî ileri gelenlerden de katılanlar vardı. Bunlar arasında Semerkantlı Şeyh Ebü'l-Leys ve Tirmizli Seyyid Ebü'l-Meâlî bulunuyordu. Timur suikastçılara karşı oldukça yumuşak davranmış, şeyhin Mekke'ye gitmesine izin verilmiş ve seyid ülkeden kovulmuştu.⁵² Bununla birlikte seyidin az bir zaman sonra bağışlandığı anlaşılıyor. Çünkü 1372'deki Harezm Seferi'ne⁵³ o da katılmıştı. Bu olaydan sonra Tirmiz seyidleri Timur'un sâdık taraftarları olarak kalmışlar ve 1404 yılında Timur, batıya yaptığı son seferinden dönerken Tirmiz'de Hüdavendzâde Alaü'l-Mülk'ün evinde ağırlandı.⁵⁴

Timur ve Din Adamları

Tirmiz'den başka Mâverâünnehir'in öteki şehirlerinde şüphesizdir ki, dinî ileri gelenlerden önemli simalar vardı ve özellikle Timur için değeri fazla olan memleketi Keş ve başşehri Semerkant'ta da dinî ileri gelenlerden nüfuzlu kimseler bulunmakta idi. Timur'un 1403-4 yılında Karabağ'da bulunduğu sırada yanına gelen dinî ileri gelenlere⁵⁵ ait hikâyelerde Seyyid Bereke ve Tirmizli Hüdâvendzâdelerden başka yalnız Semerkant şeyhülislâmları Hoca Abdülevvel ve onun amcasıoğlu⁵⁶ Hoca İsmâüddîn, Keşli hocalardan Efzel ve Keş şeyhülislâmının oğulları Abdülhâmid ve Abdurrahmanların adları geçmektedir. Bu münasebetle Buharalı şeyhlerin de hazır bulundukları söyleniyor ise de ayrıca hiçbir ad verilmemektedir. Nakşibendî tarikatının kurucusu ünlü Bahaeddin'in Timur'a çağdaş olmasına rağmen kaynaklarda Timur ile Buharalı şeyhler arasındaki münasebete dâir hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Kız kardeşi Kutluğ Türkân Aga'nın 1383 yılında ölümünden sonra⁵⁷ büyük bir üzüntü içinde

52 *Zafernâme*, I, 231.

53 *Zafernâme*, I, 241.

54 *Zafernâme*, II, 593.

55 *Zafernâme*, II, 560.

56 Aralarındaki yakınlık için bk. İbn Arabşah, s. 229.

57 *Zafernâme*, I, 356 (Terken).

bulunan Timur'u teselli edenler arasında öteki dinî ileri gelenlerle birlikte Semerkant Şeyhülislâmı Abdülmelik'in de adı geçmektedir.

Timur, 1381 yılında Horasan'ın ileri gelen din adamları tarafından gelişigüzel bir şekilde karşılanmadı. O daha Andhoy'da iken evliyadan sayılan meczub Baba Sengû, Timur'un önüne bir hayvanın göğsünden koparılan et parçası atmış, Timur da bunu hayra yorarak, Tanrı'nın kendisine "yeryüzünün göğsü olan" Horasan'ı vereceğini söylemiştir.⁵⁸ Herirûd üzerinde bugünkü Kuhsan'ın güneyinde yer alan Tayâbâd köyünde⁵⁹ Zeyneddin Ebubekir Tayâbâdî adında dindar biri yaşamakta idi. Timur buraya geldiğinde onu görmek istediğini bildirmiş, o ise Timur ile görülecek hiçbir işi olmadığını, eğer Timur'un işi varsa bizzat gelmesini söylemişti. Karşılaşma vuku bulmuş ve Timur sonraları tarihçi Hâfız-ı Ebrû'ya⁶⁰ bu karşılaşma ile ilgili duygularını anlatmıştır. Bütün diğer durumlarda dindar kimselerle görüşürken Timur, karşısındakinin korktuğunu hissetmiş, sadece Tayâbâdî ile olan karşılaşmada korku hissi duyanın karşısındaki değil, kendisi olduğunu söylemiştir. Bu karşılaşmaya eserin bütün bir bölümünü ayırmış olan İbn Arabşah,⁶¹ şeyhin, önüne diz çökmüş olan Timur'un arkasına elini koyduğunu söylüyor. Daha sonra anlattığına göre Timur, bu karşılaşma sırasında gökyüzünün yere yıkıldığını ve kendisinin yerle gök arasında sıkışıp kalmış olduğunu hissetmişti. Timur şeyhin öğütlerini dinledikten sonra ona şeriatın

58 *Zafernâme*, I, 310.

59 Tâybâd yazılıyor, fakat Tâybâd okunuş şekli Sem'anî (102^b) ve Yakur'ta (I. 816) bulunmaktadır. Adı geçen yazarlar burasını Büşeng'in civarında gösteriyorlar (bunun için bk. Barthold, *İstoriiko Geografičeskiy obzor İrana*, s. 41). Timur buraya kuzeyden, Herirûd üzerinde bulunan Büşeng yakınındaki Kusuye'den gelmişti. (Zeyneddin'in türbesi h. 848 yılında Şahrûh tarafından Afgan hududu yakınındaki Yusufâbâd köyü yakınlarında yaptırılmıştı. Bk. *Âsâr-ı İran*, 1938, III/2, 179-199).

60 Dorn yazmaları, nr., 290, 280^b. *Zafernâme*'de (I, 311) çok kısadır.

61 İbn Arabşah, s. 20 vd. Şeyh burada Büşeng'in biraz batısında bulunan şehre izaferle, Ebubekir Hvâfî şeklinde nisbelenmiştir. Şehir şimdiki haritalarda "Hâf" şeklinde yazılmıştır. *Reşehât*'a göre (Leningrad Üniv. yazm. Nr. 293, 34^a; Taşkent taşbasması, s. 36) Bahaeddin Nakşibend Mekke'ye giderken Şeyh Zeyneddin'i ziyaret için özellikle Herat'tan geçmiş ve şeyhe üç gün konuk olmuştu. Câmî'ye göre (*Nefahât*, Doğu baskısı, s. 321-323) 2 Şevval 838 (1 Mayıs 1435) Pazar günü ölen bir başka şeyh de Zeyneddin Ebubekir Hvâfî adını taşıyordu.

yasakladığı eğlencelere kendisini kaptırmış olan Herat hükümdarına (yani şeyhin kendi hükümdarına) neden böyle öğütler vermediğinin sebebini sormuş, şeyh de: “Biz ona söyledik, fakat dinlemedi. Tanrı üzerine sizi gönderdi. Eğer siz de benim sözlerimi dinlemezseniz, sizin üzerinize başka birini gönderecektir” cevabını verdi.⁶² Timur ve onun sözlerini yazan tarihçilerin bu karşılaşmayı ne derece süslediklerini tayin etmek güçtür. Ne olursa olsun Timur’un bundan sonraki tutumunda adı geçen şeyhin etkisinin hiçbir belirtisi tespit edilemiyor. Horasan her zaman olduğu gibi şiddete başvurularak ele geçirilmiş ve civardaki Buşeng hücumla alındıktan sonra şehri savunanlar kılıçtan geçirilmişlerdi.⁶³ İbn Arabşah’ın sözlerine göre Timur, Şeyh Zeyneddin’i mânevî koruyucularının üçüncüsü olarak kabul eder (diğer ikisi Şemseddin Kular ve Seyyid Bereke idiler) ve bütün başarılarının da bu şeyhlerin mânevî himayelerinden ileri geldiğini sanırdı.⁶⁴ Fakat Timur’un tarihinde, şeyh 8 yıl daha yaşamış olmasına rağmen,⁶⁵ 1381 yılından sonra adı geçmemektedir.

Şeriatın Cengiz Han’ın yasasına tercih edildiği Şahrüh zamanındaki tarihçilerin Timur’un dindarlığını ve İslâm dinine olan sevgisini, olduğundan daha çok gösterme eğiliminde olmaları tabiidir. Şüphesizdir ki, Timur bilginlerin koruyucusu idi. Onlarla arkadaşçasına sohbet ederdi.⁶⁶ Özellikle Peygamber soyundan gelenlere fazla saygı gösterirdi. Ülkede Timur’un haleflerinden başka,⁶⁷

62 Bundan, Timur’un şeyhi daha önce tanımadığı anlaşıyor. Timur’un uydurma hal tercümesinde ise, güya Timur 21 yaşında iken şeyhi tanımış ve Farsça “rasti rusti” *adalet kuvvettir* şiârını Şeyh Zeyneddin’den almıştır.

63 *Zafernâme*, I, 314.

64 İbn Arabşah, s. 9.

65 Câmî’ye göre (*Nefahat*, s. 326) onun ölüm tarihi 791 yılı Muharrem’in son günü olan Perşembe’ye (28 Ocak 1389) rastlamaktadır. Ayrıca bk. M. İstifzârî, *Asya Mîz.* yazm. 574 agk., 69^a.

66 Abdürrezzâk-ı Semerkandî’deki Hâfız-ı Ebrû’nun sözleri (17^b): tefâvut miyân-ı mâlik ve memlûk zâhir ne-geşti. Ayrıca İbn Şuhbe’nin (Şihne olacak İ.A.) Halep’teki konuşmalar ile ilgili olarak İbn Arabşah’taki (s. 97) sözlerine bk. fetama’ kullu min el-fukahâ el-hâzirin ve ce’ale yubâderu ilâ el-cevâb ve yezunnu ennehû fi el-medrese.

67 Timur’un Miranşah ve özellikle (Dimaşk’ın kuşatılması sırasında) Sultan Hüseyin’e karşı takındığı tavra bk.

belki sadece seyyidlerin hayatî dokunulmazlıkları vardı.⁶⁸ Hâfız-ı Ebrû, Timur'un şeriat ve dini güçlendirmeye gayret ettiğini söyleyerek "onun zamanında kimse felsefe ve mantıkla meşgul olamazdı"⁶⁹ diyor ve Timur'un hiçbir zaman vakfın mali işlerine karışmadığını ekliyor. Timur'un felsefeye ilgi duyduğu iddiası herhalde mübalağalıdır. Biraz sonra Hâfız-ı Ebrû, Timur'un filozofların koruyucusu olduğunu söylüyor.⁷⁰ Timur dünyevî bilimlerden en iyi tarihi bilirdi. Onun Türk, Arap ve Acem tarihini⁷¹ bildiğine dâir Hâfız-ı Ebrû'nun kaydı, İbn Arabşah'ın yazdığı, tarihçi İbn Haldun'un Timur ile sohbet ederken edindiği intiba ile pekiştirilmektedir.⁷² Bundan başka Timur'un tıp ve astronomi hakkında da az çok bilgisi vardı.⁷³ Semerkant'a götürdüğü bilginler arasında bu bilimler üzerine çalışan kimseler de vardı. Meselâ, "zamanının Mesih ve Hipokrati"⁷⁴ sayılan Kirmanlı Hüsamüddin İbrahim Şah ve 808 (1405-6) yılında İbn Arabşah'a⁷⁵ iki yüzyıl öncesine kadar yıldızlarla ilgili bir cetvel hazırladığını söyleyen tabib ve müneccim Mevlâna Ahmed bunlar arasında idiler. Bunlarla beraber Timur'un Astroloji'ye inanmadığına ve Kur'an'a bakarak fal açmayı tercih ettiğine dâir rivâyet vardır.⁷⁶

68 Tirmiz seyyidleri hakkında yukarıda verilen bilgi dışında, Mâzenderânlı seyyidlerin başlarına gelenlere bk.

69 Abdürrezzâk-ı Semerkandî (17^a); der zamân-ı û der ilm-i hikmet ve mantık kesi-râ şurû' nebûdi. Yazar Timur devrini anlatırken "müellif-i asl" yani Hâfız-ı Ebrû'ya dayanmaktadır (19^a). Hâfız-ı Ebrû'nun eseri tam olarak Ethé'nin kataloğuna göre (nr. 171) İndia Office yazmaları arasında bulunmaktadır. Bu hususta bk. IAN, 1914, 881.

70 Abdürrezzâk-ı Semerkandî, 17^{a,b}; ve be-ehl-i ilm û hikmet be-gâyet muste'nis bud. C. Huart'ın sözlerine göre (EI, I, 1986) Timur için İlhânü's-Safa'dan bazı parçalar Farsçaya çevrilmişti. Fakat bu kaynağın (*Resâil-i İlhânü's-Safa*, Bombay 1884, s. 3) tercümesinin yapılmasını buyuranın Timur değil, onun yakınlarından biri olduğunu kabul etmek gerekiyor: meclis-i sâmi-yi eceli bahau'd-din seyfû'l-mülk şucâ'ül-mülk şemsül-havass Emir Timur Gürgân.

71 Abdürrezzâk-ı Semerkandî, 17^b: ahval-i ümem ve mecarî-yi umûr-i Türk ü Arab ü Acem.

72 İbn Arabşah, s. 108 ve 219.

73 Abdürrezzâk-ı Semerkandî, 17^b: ekser-i mesâil-i meşhûr-i tıbb û nücum-râ mus-tahzar bud.

74 Abdürrezzâk-ı Semerkandî, 19^a (Burada Hz. İsa'nın iyileştirici özelliğine atıf vardır).

75 İbn Arabşah, s. 230.

76 *Zafername*, II, 93 ve 111. Bu kayıt Gıyâseddin Ali'de de (*Teksty*, I, 110) bulunmaktadır.

Timur dine olan bağlılığından dolayı, devlete epeyce gelir sağlamasına rağmen,⁷⁷ güya Bağdat, Tebriz, Sultaniye, Şiraz, Kirman ve Harezm'deki (Köhne Ürgenç) birçok eğlence yerlerini kapattırmıştı (Semerkant ve Timur'a daha yakın olan başka şehirlerdeki eğlence yerlerinden hiç söz edilmiyor). Bununla birlikte din Timur'un elinde daha çok siyasî maksatlarına erişebilmek için kullandığı bir vâsıtanın başka bir şey değildi. Suriye'de Ali taraftarlarının koruyucusu sıfatı ile ortaya çıkan, bu yüzden Suriyelilerin gözünde koyu bir Şii olan Timur,⁷⁸ Horasan'da Sünnîliği⁷⁹ desteklemişti. Mâzenderân'da Peygamberin sahâbesinin hâtırasını aşağılayan⁸⁰ Şii dervişlerini cezalandırmıştı. Böyle bir hükümdar ile konuşurken İslâm ilâhiyatçılarının dâima bir tuzağa düşmekten korkmaları çok tabii idi. 1403 yılında Kür Irmağı üzerinde meydana gelen ve Nizâmeddin⁸¹ tarafından hikâye edilen bir sahne çok ilgi çekicidir: Timur kendi yanındaki ulemâyâ, hükümdarlara öğüt veren eski ulemâyı örnek göstererek, kendisine öğüt vermemelerinin sebebini sorduğunda, onlar, Timur'un davranışları ile herkese örnek olduğunu ve kendileri gibi insanların öğütlerine ihtiyacı olmadığını cevabını vermişlerdi. Ulemâ ancak bu sözlerin samimî olduğuna kanaat getirdikten sonra, ülkenin şu veya bu bölgesinde meydana gelen bazı yolsuzlukları söylemek cesaretini kendilerinde bulabildiler.

Timur'un Askerî Gücü

Timur için ulemânın bağlılığından çok şüphesizdir ki silah arkadaşlarının bağlılığı daha önemli idi. Tabiidir ki Timur önce Moğol tarzında bir asker ve başbuğ olup, sonra bir Müslümandı. Timur'a göre bir "Tâcik" askerlik kâbiliyet ve şanından mahrum ve bundan

77 Abdürrezzâk-ı Semerkandî, 19^a; Hâfız-ı Ebrû, İnd. Off. yazm. 13^a.

78 İbn Arabşahî, s. 97. Bu yanlış kanaat Avrupalı araştırmacıları da yanıltmıştır (msl. bk. Müller, *Der İslâm*, II, 316).

79 Şii Serbedârîlârların başı Ali Müeyyed ile din hakkında yapılan bir konuşma Abdürrezzâk-ı Semerkandî'de (75^a) bulunmaktadır.

80 *Zafername*, I, 577; Mâzenderânî tarihçi Zâhireddin'de (s. 430 vd.) daha geniş olarak anlatılmaktadır.

81 Nizâmeddin Şâmî, 210^b. Biraz daha kısa olarak *Zafername*, II, 547 vd.

dolayı düşmanları için tehlike teşkil etmeyen bir adamdı.⁸² Moğol geleneğinin bir temsilcisi olmak üzere Timur, Cengiz Han sülâlesi ile⁸³ akrabalığa çok önem verirdi. 1370 yılında selefi Hüseyin'in haremını ele geçirdiğinde Hüseyin'in hanımlarından dördünü aldı. Bunlar arasında Kazan Han'ın kızı Saray Mülk Hanım da bulunmakta idi (Saray Mülk Hanım babasının tahttan indirilip öldürüldüğü yıl 5 yaşında olup, o halde Timur'dan çok küçük idi).⁸⁴ Bilindiği gibi Timur'un Saray Mülk Hanım'dan çocuğu olmamıştır.⁸⁵ Fakat o, han kızı olması dolayısı ile haremde dâima Timur'un baş hatunu olarak kalmıştır. Bununla beraber Hüseyin'in haremında baş hârun, Hüseyin'in ölümünden sonra Celâyir emiri Behram'a verilmiş olan Han Tarmaşirin'in kızı olan başka bir hanımdı. İşte Saray Mülk Hanım'ın kocası olması dolayısı ile Timur, hanların taşıdığı "gürgân" (güveyi) unvanını almıştır. Özellikle sikkelerinde bu unvanı taşımaktadır. 1397 yılında Timur, Moğol Hanı Hızır Hoca'nın kızı Tükel Hanım⁸⁶ ile evlendi ve bu hanımı da "Küçük Hanım" (Kıçık Hanım) lâkabı ile haremde ikinci yeri işgal etti.⁸⁷ 1370 yılında Mirza Suyurgatmış⁸⁸ han ilan edilmişti. Onun ölümünden sonra 1388 yılında tahta oğlu Sultan Mahmud⁸⁹ çıkarıldı. Sonraki zamanlardan farklı olarak Timur, hanları kapalı olarak Semerkant'ta tutmuyor, kendisi ile birlikte seferlere götürüyordu.

82 *Zafernâme*, II, 574 (Celâyirli Ahmed hakkındaki sözleri).

83 *Zafernâme*, I, 207.

84 Abdürrezzâk-ı Semerkandî, 34^a.

85 Bretschneider (II, 257) onu Şahruh'un annesi olarak gösteriyor. Hvândmir'e göre (Tâhran baskısı, III, 175; Hind baskısı, III, 85) Şahruh'un annesi Timur'un cariyelerinden Tugay Türkân (Terken) Aga idi. Hvândmir bu hususta Şahruh zamanında düzenlenen "Nesebnâme"ye dayanmıştır.

86 *Zafernâme*, II, 9.

87 Clavijo, s. 296. İbn Arabşah'ta (s. 228): "el-meliketü'l-kübrâ" ve "el-meliketü's-sugrâ" tâbirleri vardır. Kıçık Hanım tâbiri *Muizzîl-Ensâb'da* (Bibl. Nat. Anc. F. Persan, nr. 67, 33) da bulunmaktadır.

88 *Zafernâme*, I, 99.

89 *Zafernâme*, I, 459. İskender Anonimi'ne (251^a) göre Han 786 (1384) yılında ölmüş, ancak Timur ona olan saygısından dolayı 3 yıl daha adına sikke kestirmiştir. 789 yılına dek Suyurgatmış'ın sikkeleri görülüyor. Sultan Mahmud adına ise 790 yılından sonra sikke kesilmeye başlanmıştır.

Sultan Mahmud Han 1402 yılında Ankara Savaşı'na katılarak Osmanlı Sultanı Bâyezid'i tutsak almıştı.⁹⁰ Şerefüddin'e göre, Han 1402'de⁹¹ ölmüştür. Bununla beraber bu olaydan az sonra eserini yazan Nizâmeddin, Han'ın bundan sonra da yaşadığını bildiriyor.⁹² İskender Anonimi'ne göre⁹³ Timur, Han'a karşı olan saygısından dolayı Sultan Mahmud'un ölümünden bir yıl sonra da adına sikke kestirmekte devam etmiştir.

Her ne olursa olsun sikkelerden anlaşıldığı gibi Timur, herhalde, Sultan Mahmud'un ölümünden sonra tahta başka bir hanı çıkarmamış ve hayatının sonuna dek bu hanın adına sikke kestirmişti. Cuma günleri hutbelerde hanın adı anılıyordu. Bununla birlikte Timur ordunun önünde bir merasim esnasında bu hanlara özel bir hürmet göstermemiş olup, buna dâir hiçbir bilgi de yoktur. Moğol geleneği gereği hükümdarlara gösterilen saygı dâima Timur'un kendisi tarafından kabul edilirdi.⁹⁴

1370 yılında bütün beglerin Timur'a boyun eğmelerine rağmen, Timur birkaç rakibi ile ancak şiddetli bir mücadeleden sonra teb'asının gerçek hükümdarı olabilmiştir. Timur'un hâkimiyetini tanımak istemeyenler arasında bazı şahıslardan başka, bütün bir kabileler topluluğu da vardı. Özellikle Mâverâünnehir'in kuzeyindeki Hocend civarındaki Celâyir kabilesi baş eğmek istemiyordu. Bundan dolayı sözü geçen kabile çok ağır bir âkıbete uğradı. Kabilenin varlığına son verilmiş ve Celâyir ulusunun kalıntıları öteki beglerin birliklerine dağıtılmıştı (1376).⁹⁵

90 *Zafernâme*, II, 438.

91 *Zafernâme*, II, 464.

92 Nizâmeddin Şâmi, 11^b: halledallâhu mülkehu ve sultânehu. Abdürrezzâk-ı Semerkandî (142^a) burada Han'ın ölümünden hiç söz etmemekte ise de, az ileride (143^b) 1403 yılında Mısır'da Sultan Mahmud ve Timur adına sikke kesildiği ve adlarının hutbelerde okunduğunu bildirmek üzere bir elçi heyetinin geldiğinden söz edilmektedir.

93 251^b. Şerefüddin'de olduğu gibi, burada da Han'ın ölümü 805 yılı olarak gösterilmiştir.

94 Misal olarak bk. *Zafernâme*, I, 211, 506-515, 613 vd.

95 *Zafernâme*, I, 264.

Timur hâkimiyetinin daha ilk yıllarında kaleler inşa ettiriyor, şehirlerin etrafını surlarla çeviriyor ve böylece Cengiz Han'ın kanunlarına aykırı harekette bulunuyordu (evvelce bu gibi faaliyetlerinden dolayı Emîr Kazagan'ın oğlu ve torununu azarlamıştı). Timur 1365-1366 yılı kışında Karşı şehrini surlar içine aldırması,⁹⁶ 1370'te Semerkant'ta da kale ve hisar yaptırmış,⁹⁷ 1380'de Şehrisebz'de surlar⁹⁸ ve Ak-Saray köşkü inşa edilmişti.⁹⁹ Buna rağmen, Timur emrindeki Çağatayları kendine sâdık teb'a yapmayı başarmış ve bunlardan kıyâfet bakımından İslâm askerlerinden çok, Cengiz Han'ın askerlerine benzeyen, başbuğları için kendilerini fedâ edecek derecede sâdık olan, gayet düzenli bir ordu meydana getirebilmişti.

Clavijo eserinde Çağataylar ve onların Timur devleti içinde sahip bulundukları özel durumlarından birçok kere söz etmektedir. Onun sözlerine göre Çağataylar: Yaz-kış sürüleri ile istedikleri yere gidebilirler, istedikleri yerde konarlar ve yaşarlar, tamamen serbest olup, hükümdara vergi vermezler, çünkü çağrıldıklarında orduda savaşa giderlerdi. Onlar seferlere hanımlarını, çocuklarını vesürülerini birlikte getirirlerdi.¹⁰⁰ Timur'un tarihinde birçok askerî tâbirler bulunmaktadır. Ancak bunlar tamamen açıklanıp, yorumları yapılmamıştır. Büyük kabile topluluklarını adlandırmak için aynı zamanda hem "il" ve hem de "ulus"¹⁰¹ tâbiri kullanılmakta idi. Aynı anlamı ifâde eden "tümen" yani "on bin"¹⁰² kelimesine de tesadüf ediyoruz. "Binlik" yerine Türkler ve Moğollara çok eskiden

96 *Zafernâme*'de (I, 111) Hisar-ı Karşı; Abdürrezzâk-ı Semerkandî'de (50^a; bk. ZVO, XVII, 018) bârû-yi Karşı tâbirleri bulunmaktadır.

97 *Zafernâme*, I, 217: Kal'a ve hisar. Nizâmeddin Şâmî (45^a) ve Abdürrezzâk-ı Semerkandî'de (61^b) de aynı.

98 *Zafernâme*, I, 1301: hisar. Nizâmeddin Şâmî'de (59^b), begler arasında arazinin üleştirilmesi hakkında verilen bilgi ile birlikte; Abdürrezzâk-ı Semerkandî'de (73^b): bârû.

99 Abdürrezzâk-ı Semerkandî'ye göre köşk Harezmli ustalar tarafından inşa olunmuştu. Nizâmeddin Şâmî'ye göre bina kendi tarzında tek olarak kabul ediliyordu: ve tâk ü revâk-ı ân beayyûk resânidend çunançe kes der-cehan misl-i ân ne-dide ve mânend-i ân neşenide.

100 Clavijo, s. 220.

101 Msl. İl-i Celâyir (*Zafernâme*, I, 227); ulus-u Celâyir (*Zafernâme*, I, 264).

102 *Zafernâme*, I, 109; tuman ve il-i hod-râ.

geçmiş olan¹⁰³ Farsça “hezare” tâbiri kullanılmakta idi. Daha küçük askerî birlikler Moğolca olan “koşun”¹⁰⁴ sözü ile ifâde ediliyordu. Moğolistan’da 1.000 kişiden meydana gelen askerî birliğe “koşun” denildiğine dâir bir rivâyet vardır.¹⁰⁵ Timur tarihinin bazı yerlerinden anlaşıldığına göre Mâverâünnehir’de “koşun” adı ile 50’den 100 kişiye kadar askerden ibâret olan birlikler ifâde edilmekte idi.¹⁰⁶ Kurultay’ın (Timur zamanında galiba sadece bir askerî geçit resmi merâsimi şeklinde idi) toplanması için verilen buyruklar “tuvacı”-ler aracılığı ile bildirilirdi. Bunların mevkii sadece hükümdarlardan aşağı olup, devlet görevleri arasında en önemlisi sayılırdı.¹⁰⁷ Timur zamanında, herhalde Cengiz Han zamanında varlığı şüpheli olan, askerî birliklerin komutanlarından hükümdarın buyruğunu aldıklarına dâir imza etmeleri geleneği vardı ve bu gibi imzayı belirtmek için ayrı bir ıstılah kullanılıyordu.¹⁰⁸

Askerî teşkilât aşağı yukarı bütün Türk ve Moğol ordularında olduğu gibi idi. Ancak Timur, savaş geleneklerinde, sadece eski geleneklerin koruyucusu değil, aynı zamanda yenilikler getiren bir kimse idi. 1391 yılında Toktamış ile meydana gelen savaşta Timur, askerlerini o zamana dek kimsenin işitmediği, yedi büyük birlik halinde savaşa sevk etmişti.¹⁰⁹ Timur’un askerleri bazen hiç umulmadık yerlerde ortaya çıkıyorlardı. İbn Arabşah’ın sözlerine göre Timur, askerlerine birbirlerini tanıyabilmeleri için aynı şekilde başlıklar icâd etmiş olup, onlara toplanma noktası olarak çeşitli yerler de gösterirdi. Kendisi Semerkant’tan hareket ile Hocend’e bozkırlara doğru gider gibi

103 Bilindiği gibi bu tâbir Afganistan’daki menşe bakımından Moğol olan Hazârelerin adı ile devam etmektedir.

104 k-v-ş-v-n veya k-ş-v-n şeklinde yazılıyor.

105 TR, s. 55.

106 *Zafernâme*, I, 87: 200 kişiden 4 koşun; 139: 100 atlının 2 koşuna bölündüğü; 154: Timur’un 600 kişiyi 7 koşuna ayırdığı yazılıyor. Abdürrezzâk-ı Semerkandî’ye göre (165^a) Timur’un ölümünden sonra Mirza Ömer’in faaliyetleri dolayısı ile bir koşunda 500 kişinin bulunduğu söz ediliyor.

107 *Zafernâme*, I, 216.

108 Müçülge. Msl. bk. *Zafernâme*, I, 383, *Muizzîl-Ensab*’da (81) bu âdetin Karaçar tarafından konulduğu söyleniyor: müverrihân-ı etrâk ü mogol çunun güyend ki vâzı-ı müçülge töre-i çingiz Han Karaçar Noyan büde est.

109 *Zafernâme*, I, 532. Ayrıca bk. Nizâmeddin Şâmî, 91^b.

görünmüş ve ansızın İran'ın batısındaki Luristan'da ortaya çıkmıştı.¹¹⁰ Timur'un resmî tarihinde bu hileden söz edilmiyor. Lâkin bu esere göre de Timur, 1386 yılında "Üç yıllık" denilen seferin başlangıcında hiç beklenmedik bir zamanda Luristan'da görünmüştür. Aynı eserde Timur'un 1385 yılında¹¹¹ Semerkant'a dönmesi, Karşı yakınlarında kışı geçirmesi, İran üzerine sefere karar vermesi, Semerkant'ta asker toplaması, Amu Derya'yı geçişi, Firuzkûh'a varması ve oradan aske-
rinin beşte birini alarak (Tuvacilere her onluktan iki kişinin ayrılması buyrulmuştu) süratle Luristan'a hareket etmesinden söz edilmektedir.

Timur'un seferlerinin oldukça acımasız bir şekilde cereyan etmelerine rağmen, bazı bahadırların yiğitlikleri, onların hükümdarlarına karşı aldıkları tavır ve hatta düşmanlarına olan davranışlarına ait hikâyelerde destanî unsurlar bulunmakta olup, Avrupa şövalyelerini andıran bazı noktalar vardır. 1378 yılında Toktamış'ın Timur'un yardımı ile rakibi Timur Melik'i yendiği zaman, Timur Melik'in bahadırlarından birisi de tutsak alınmıştı. Toktamış bu bahadırı kendi hizmetine almak istemişti. Bahadır, Han'ın önünde diz çökerek: "Timur Melik'in sağlığında ben bir beg ve hâkim olarak iyi bir hayat geçiriyordum. Onun oturduğu tahtta seni gören gözlerimi çıkarmak isterdim. Eğer bana iyilik etmek istersen, başımın kesilmesini ve Timur Melik'in başının benim başımın üzerine, vücudunun benim vücudumun üzerine konmasını buyur ki, böylelikle onun asil ve yüce varlığı aşağılık toprağına dokunmasın" dedi. Sâdık Bahadır'ın bu arzusu yerine getirildi.¹¹² 1393 yılında Suriye çöllerinde Timur'un iki bahadırı Cuci mirzalarından İbac Oğlan ve Çağatay beglerinden Hamid oğlu Celâl¹¹³ arasında geçen olay çok ilgi çekicidir. Her ikisi de çöl ortasında susuzluktan ölüyorlardı ve ancak iki yudum su kalmıştı. İbac kendi yudumunu içti, fakat bununla susuzluğunu gidermedi ve Celâl'den kendi hissesini

110 İbn Arabşah, s. 45.

111 *Zafernâme*, I, 392 vd.

112 Abdürrezzâk-ı Semerkandî, 71^b. Aynı hikâye İskender Anonimi'nde (Asya Müz. yazm. 243^a; Londra yazm. 256^a) da vardır. Büyük bir ihtimalle Abdürrezzâk-ı Semerkandî'nin kaynağı olan Hâfız-ı Ebrû, bu hikâyeyi buradan almıştır.

113 *Zafernâme*, I, 637; Abdürrezzâk-ı Semerkandî, 99^a.

vermesini rica etti. Celâl bu münasebetle Timur'dan işittiği, çölde harareten kıvranan bir Arab ve İranlı hakkındaki hikâyeyi hatırladı. Güya Arab'ın yanında biraz su kalmış, İranlı yalnız Arab'ın suyunun hayatını kurtaracağını ve Arab suyu verecek olursa meşhur Arab cömertliğinin en güzel bir şekilde ispat edilmiş olacağını söyledi. Arab cevap olarak: "Ben bu suyu sana verdiğim takdirde muhakkak öleceğimi biliyorum. Fakat Arabların şanı benim kendi hayatımdan daha kıymetlidir" diyerek suyu İranlıya verdi ve İranlı da hayatını kurtardı. Celâl de devam ederek: "Ben bu Arab'ı örnek alıyor ve Cuci'nin oğulları ile ulusunun Çağatay ulusuna borçlu kalması ve Çağatay ulusunun iyi şöhretini göz önüne getirerek suyu sana veriyorum, fakat senden rica edeceğim hükümdarımızın yanına vardığın zaman bütün bu olanları anlat ki, böylece bu olay vekâyinâmeye alınsın" dedi. İbac Oğlan bunu yapacağına dâir söz vererek suyu aldı ve hayatını kurtardı. Celâl de nasılsa ölümden kurtulmayı başarmış ve arkadaşına katılarak birlikte İmam Hüseyin'in mezarının bulunduğu Kerbelâ'ya, oradan da Timur'un yanına gelerek olayı anlatmışlardı. Timur, Celâl'in Çağatay ulusunun şerefini koruma konusunda gösterdiği gayretinden dolayı onu övmüş ve bununla ilgili olarak babası Hâmid'in de yapmış olduğu hizmetleri anlatmıştı.

Bu hikâyelerin gerçeğe uygunluğu ne derecede olursa olsun, Timur'un askerleri arasında belli bir ölçüde şövalyelik geleneklerinin varlığını gösterir. Tabiidir ki Timur'un kendisi ve oğulları hakkında bu gibi hikâyeler uyduruluyordu. Timur'un bedence sakat olmasına rağmen çok büyük cesaret örnekleri verdiği söyleniyordu. 1379 yılında Ürgenc'in kuşatılması sırasında Harezmi hâkimi Yusuf Sûfi, Timur'u teke-tek dövüşmeye davet etti. Timur daveti kabul ile kale surlarına dek gelmiş ise de, şehrin hâkimi sözünde durmayarak gelmemişti. Bu olaydan az sonra Timur'a Tirmiz'den yeni yetişen karpuzlar getirilmişti. Timur bunları kendi rakibi ile paylaşmak istedi ve altın tabaklar içinde Yusuf'a karpuzlar gönderdi. Yusuf karpuzların suya atılması, tabağın ise kapıcıya verilmesini buyurdu.¹¹⁴

114 *Zafernâme*, I, 294-297. Teke-tek dövüşmeye davetten Nizâmeddin Şâmî de (58^b) söz etmektedir.

1838 yılında Sistan'da Timur savaşa katılmak istemiş, ancak beglerin ricası üzerine bundan vazgeçmişti.¹¹⁵ Timur'un oğullarından Ömer Şeyh daha 16 yaşında iken 1370 yılında Hüseyin ile savaş sırasında yararlık göstermişti.¹¹⁶ O sonraları Fergana'da Moğollar ile birçok savaşlarda bulunmuştu. Hâfız-ı Ebrû ve Şerefüddin'in, eserlerinde, Şahrüh için yaptıkları gibi, Ömer Şeyh ve oğullarına taraftar olan İskender Anonimi'nde Ömer Şeyh'in şahsî kahramanlıklarından birçok yerde söz edilmektedir. Şahrüh hakkında sonradan kendisi tarafından yalanlanan¹¹⁷ hayalî hikâyeler uydurulmuştur. Güya Şahrüh 16 yaşında iken, 1393 yılında Fars hâkimi Mansur ile olan savaşa katılmış ve Mansur'un başını keserek babasına getirmişti.¹¹⁸

Timur'un askerleri arasında putlarını yanlarında taşıyan putperestlerin¹¹⁹ ve savaşlara katılan kadınların da¹²⁰ bulunduklarından İbn Arabşah söz ediyor. Nasıl olursa olsun koyu Müslümanlarca Çağatay ordusu kâfir sayılıyordu. Aynı şekilde Moğolistan'da Tuğluk Timur zamanında İslâmiyet'in hâkim bir din olmasına rağmen, Moğollar Çağataylarca Müslüman sayılmıyorlardı. Yalnız XV. yüzyılın ikinci yarısında Yunus Han zamanında, bütün İslâm devletlerinde mevcut olan savaş tutsaklarının köle olarak satılmaları¹²¹ kâidesi, Moğollarca da benimsenmişti. Aynı şekilde XIV. yüzyılda Çağatay devleti bir İslâm hükûmeti olarak tanınmıyordu. Meselâ 1372 yılında Harezmi hâkimi Hüseyin Sûfî, Timur'un elçisine: "Sizin ülkeniz darü'l-harbdır ve Müslümanlar için sizlerle savaşmak farzdır" demişti.¹²²

115 *Zafernâme*, I, 367 vd.

116 *Zafernâme*, I, 200.

117 ZVO, XV, 221.

118 *Zafernâme*, I, 612. Hamdullah Kazvini'nin *Tarih-i Güzide*'sinin (yay. E. G. Browne, GMS, XIV/I, 753) bir müstensah nüshasında, 823 (1420) yılında Mahmud Giti (Kütübi?) tarafından kaydedilen hikâye, bu olayın ilk şekli ile (Gıyaseddin Ali, *Teksty*, I, 35 vd.) *Zafernâme*'deki şeklin arasında bir orta yol olarak bulunmaktadır.

119 İbn Arabşah, s. 237.

120 İbn Arabşah, s. 239.

121 TR, s. 98.

122 Abdürrezzâk-ı Semerkandi, 63^b: memleket-i şumâ dâru'l-harb est ve ber muselmânân vâcib ki def'i şumâ kunend.

Timur'un askerleri tıpkı putperest Moğollar gibi saç örgüleri taşırlardı. Dımaşk'ın kuşatılması sırasında (1400-1401) Timur'un torunu Sultan Hüseyin, dedesine ihanet ile kuşatılanların tarafına geçtiğinde, önce onun saç örgüsünü kesmişler ve giysilerini değiştirmişlerdi.¹²³ İbn Arabşah, Timur'un kızlarından olup, 1366'da ölen Emir Hüseyin'in kız kardeşinden doğan,¹²⁴ Sultan Baht Begüm'den söz ederken onun "erkek tabiatlı olduğu ve erkekleri sevmemesi ile tanındığını" yazıyor.¹²⁵

Timur'un Sarayında Hanımların Durumu

Timur'un hanımlarının ve sarayındaki kadınların durumu İslâm hukukundan çok, Moğol örf ve âdetlerine uygundu. Clavijo¹²⁶ ve İbn Arabşah'ın¹²⁷ 1404 yılındaki ziyâfetlerden bahseden sözlerinden, bu ziyâfetlere hanımlar ve kızların yüzleri örtülü olmadan katıldıkları anlaşılıyor. Hanımlar ve kızlar kendi başlarına da ziyâfetler tertip ve misafirleri davet edebilirlerdi. Timur, Semerkant dışında yaptırdığı muhteşem saraylar ve bahçeleri (1378 yılında Tuman Ağa¹²⁸ için yaptırılan Cennet Bahçesi ve 1397'de Tükel Hanım'a¹²⁹ verilen Dilguşa bahçesi) yalnız hanımlarına ayırmıyor, aynı zamanda

123 İbn Arabşah, s. 104 vd. İbn Arabşah onu yanlış olarak Timur'un kız kardeşinin oğlu olarak gösteriyor. Onun soyu ve 1382 yılında annesinin ölümü için bk. *Zafernâme*, I, 330. (Muhammed Beg b. Emir Musa ve Timur'un kızı Üge Biki'nin oğlu bk. *Zafernâme*, I, 329, 330. V.M.)

124 Onun soyu için bk. *Zafernâme*, I, 120.

125 İbn Arabşah, s. 228. İbn Arabşah bu münasebetle "Bağdat'tan Semerkant'a gelen kadınlar bu kızın ahlâkını bozdular" şeklinde pek açık olmayan bir ilâve yapmıştır. Timur'un bu kızının kocası Muhammed Mirke, 1388 yılında Timur'a karşı ayaklandığı için idam edilmişti (*Zafernâme*, I, 450-454). Sultan Baht bundan sonra Süleyman Şah ile evlenmişti (*Zafernâme*, I, 489). O, 833 (1429-30) yılında Nişabûr'da ölmüştür (Abdürrezzâk-ı Semerkandî, 239^b). (İbn Arabşah kesinlikle Bağdatlı kadınların kötü olduğu görüşündedir. Ayrıca krş. *Divân-ı Hâkânî*, Tahrân basımı, s. 691. V.M.)

126 Clavijo, s. 227.

127 İbn Arabşah, s. 163.

128 *Zafernâme*, I, 292. O, 1366'da doğmuş olup (*Zafernâme*, I, 140), buna göre Timur ile evlendiği sırada 12 yaşında bulunuyordu.

129 *Zafernâme*, II, 6-9; Nizâmeddin Şâmî, 122^b.

kızları için de bahçeler inşa ettiriyordu (1397 yılında Timur'un torunu, Mîranşah'ın kızı¹³⁰ için yapılan Şimal bahçesi). Timur yaşadığı sürece, tabiidir ki hanımların devlet işleri üzerine etkileri olamazdı. Ancak zaman zaman onlar Timur'un öfkelerini üzerine çeken bazı mirzaların¹³¹ cezâlarını hafifletmeye muvaffak oluyorlardı. Timur'un hanımlarından güzelliği ile tanınan Moğol Hacı Beg'in kızı ve 1391 ve 1393 yılları seferlerinde Timur'un yanında bulunan Çolpan Mülk'ün¹³² İbn Arabşah, Timur tarafından öldürüldüğünü yazıyor. Bunun sebebi ise güya Timur'un hanımı hakkında bir şeyler işitmesidir.¹³³ (galiba Timur'a ihaneti). Resmî tarihte Timur'un ailesindeki bu olay hiç kaydedilmiyor.

Timur'un Halefleri

Timur kendi haleflerine çok önem verirdi. Mirzaların eğitilmesine anne ve babası hiç karışmaz ve bu bir devlet işi olarak ele alınırdı. Doğum zamanı yaklaşıncâ hâmileyi saraya aldırırlar ve büyük bir özenle bakarlardı. Fakat çocuk dünyaya gelir gelmez hemen annesinden alınır, yemesi, içmesi, giymesi ve eğitilmesi, velhasıl her şeyine dikkatle bakan yetiştiricilerin eline verilirdi. Belli bir yaşa geldikten sonra çocuk, geleceğin hükümdarlarının bilmesi gereken¹³⁴ her şeyi öğrenmesi için Atabeg denilen özel yetiştiricisinin denetimine bırakılırdı. Veliahtın eğitimi ile diğer mirzaların eğitimi arasında fark olmazdı. Çünkü belli bir verâset kanunu yoktu. Bundan başka devlet bütün hânedan azâsının ortak malı sayılıyor

130 *Zafernâme*, I, 800 vd. (Türkçe terc., s. 28, h. 5; Almanca trc. s. 42, h. 3; Şah Cihan'ın kızı; İngilizce trc. s. 31 h. 8; Şahrüh'un kızı. Bunların üçünde de Nizâmeddin Şâmî (121^a) kaynak olarak gösteriliyor. Halbuki F. Tauer neşrinde (s. 167) bu köşkün "Emirzâde Emîranşah Bahadır'ın kızı Biki Sultan" adına yaptırıldığı yazılıdır (İ.A.).

131 *Zafernâme*, II, 641: Saray Mülk Hanım ile Halil Sultan hakkında, Büyük Hanım'ın bu olayda da ancak begler vasıtası ile harekete geçmesi dikkat çekicidir.

132 *Zafernâme*, I, 499 ve 583.

133 İbn Arabşah, s. 228. Claviyo'ya göre (s. 296) o 1404 yılında henüz hayatta bulunuyordu. Zira 1403 yılında hâlâ daha ondan söz edilmektedir (*Zafernâme*, II, 505).

134 Abdürrezzâk-ı Semerkandî, 18^b.

ve mirzalar kendi ülkelerinde âdeta bağımsız bir hükümdar gibi hüküm sürüyorlardı. Mirzaların isyân çıkarmak teşebbüsleri ortaya çıkarıldığı, aralarında anlaşmazlık çıktığı veya dışarıdan ve idâresizlik yüzünden içten bir tehlike baş gösterdiğinde, ancak sülâlenin başında bulunan kimse müdahale ederdi. Bu gibi olaylar daha Timur'un sağlığında iken olmuştu. Timur oğul ve torunları bakımından Cengiz Han kadar talihli değildi. Dört oğlundan ikisi yukarıda gördüğümüz üzere daha Timur'un sağlığında ölmüşlerdi. Üçüncüsü Mîranşah, 1366'da doğmuş ve 1380'de 14 yaşında iken Horasan Seferi'ne katılmış ve daha o zaman ülkenin henüz zaptedilmeden hâkimi¹³⁵ tayin edilmişti. Mîranşah'ın hanımı, Özbek Han'ın torunu olduğundan dolayı Mîranşah, Timur gibi "gürgân"¹³⁶ lâkabını taşıyordu. Mîranşah'ın Horasan hâkimi olduğu zaman merkezî Herat idi. 1393'te ona daha önemli bir görev verilmişti: Timur o sıralarda kendini "Hülâgu İmparatorluğu'nun" yani İran Moğolları ülkesinin hükümdarı sayabilirdi. İşte Hülâgu tahtı Mîranşah'a verilmişti. Bütün Kuzey İran'ı, Kafkas dağlarının güneydoğusunu içine alan¹³⁷ bu geniş ülkenin en önemli şehirleri Bağdat da dâhil olmak üzere Tebriz ile Sultaniye idi.

Mîranşah yalnız şahsî cesareti ile değil, aynı zamanda merhametsizlik ve kurnazlığı ile de babasına benziyordu. 1389 yılında Semerkant'ta, Hera'taki Kert sülâlesinin son temsilcisini öldürmüştü. Ziyâfet sırasında Herat hâkiminin oğlu Pîr Muhammed'in başını keyfi geldiği zaman kesmiş, sonra da bunu sarhoşlukla yaptığını bildirmişti.¹³⁸ Bununla beraber Timur, 1399'larda Mîranşah'ın tavırlarının değiştiğine dâir haberler almıştı. Mîranşah, 1396 yılında bir av sırasında attan düşmüş ve bundan sonra aklına bir noksanlık

135 *Zafernâme*, I, 307.

136 Çağdaşı olan Zeynüddin Kazvinî (*Tarih-i Güzide*, Leningrad Üniv. yazm. Nr. 153, s. 502) onu böyle adlandırıyor. N. I. Veselovsky'nin yayınladığı (*Kaufmansky Sbornik*, s. 229 vd.) Mîranşah'ın yüzüğü üzerindeki yazıda "gürgân" kelimesi yoktur. Devletşah'ta da Mîranşah "gürgân" unvanını taşımaktadır (s. 324 ve 329). Ayrıca bk. Fasih, 390^a; Abdürrezzâk-ı Semerkandî, 164^b, 173^b ve diğer yerler.

137 *Zafernâme*, I, 623 vd.; 784.

138 Abdürrezzâk-ı Semerkandî, 90^b; krş. *Zafernâme*, I, 468.

gelmişti. Ülkenin idâresinin tamamen bozularak dış düşmanların hücumlarına¹³⁹ uğradığı Timur'a bildirilmişti. Mîranşah'ın babasından kendine geçen yıkıcılık hevesleri artık bir hastalık halini almıştı. Clavijo'nun ifâdesine göre¹⁴⁰ Mîranşah'ın binaları yıktırması, yalnız onun hakkında başkalarının: "Mirza Mîranşah'ın kendisi hiçbir şey inşa ettirmedi, lâkin dünyanın en iyi eserlerinin tahribini buyurdu" demeleri içindi. Bu sıralarda Mîranşah'ın hanımı, Han kızı¹⁴¹ Semerkant'a geldi ve kocası hakkında şikâyetlerde bulunarak onun isyânkâr düşünceler beslediğini bildirdi.¹⁴² Devletşah bu olayı diğer kaynaklarda bulunmayan ve belki de gerçeğe uygun olmayan bir şekilde etraflıca anlatıyor. Güya Mîranşah'ın hanımı Timur'a kendisinin kanlı gömleğini göstermiş ve Timur da üzüntüsünden ağladığı gibi bir hafta hiç kimse ile konuşmamıştı.¹⁴³ Resmî tarihte yalnız Mîranşah'ın hanımı hakkında ortaya attığı birtakım kaba suçlamalardan (karısının ihanetinden) söz ediliyor. Han kızı bu iftirayı yalanlamayı başarmış ve "kadın-erkek" iftira edenler suçlarını hayatları ile ödemişlerdir. Buna rağmen öfkeli Han kızı Semerkant'a gitmiştir.¹⁴⁴

139 *Zafernâme*, II, 200. İskender Anonimi'ndeki (Asya Müz. yazm. 295*; Londra yzm. 310*) ifâde de aşağı yukarı aynıdır. N. Şâmî 1399 yılı seferine ait hikâyede Mîranşah'ın tutumu, yani sefere sebep olan olayı suskunlukla geçiyor. Krş. ZVO, XXIII, 25, h. 2.

140 Clavijo, s. 162. Resmî tarihte binaların tahribi hakkında hiçbir bilgi yoktur. Abdürrezzâk-ı Semerkandî (121*) yalnız Sultaniye'de hazine aramak maksadı ile yüksek bir binanın yıktırılmasından söz ediyor. Devletşah (s. 330) Mîranşah'ın büyük tarihçi Reşidüddin'in mezarını yıkarak kemiklerinin Yahudi mezarlığına gömülmesini buyurduğunu yazıyor. Mîranşah'ın İslâm tarihi ile ilgili eserlere ilgi göstermesine bakılarak, bu olay pek garip görülmektedir. Necmüddin adlı bir âlim İbnü'l-Esir'in eserini onun adına Arapçadan Farsçaya çevirmişti (Hvandmîr, III, 177).

141 Bu kız aslında (onun adı Sevin Beg idi) Özbek Han'ın kızı değil, torunu idi. Babası Harezmi meliklerindendi (*Zafernâme*, I, 242). 1374 yılında o Cihangir ile evlenmiş (*Zafernâme*, I, 249) ve Muhammed Sultan'ı doğurmuştu (*Zafernâme*, I, 271; burada Muhammed adı yazılmamıştır ve II, 508). Cihangir'in ölümünden sonra ise Mîranşah ile evlenmişti (İbn Arabşah, s. 27).

142 *Zafernâme*, II, 206: endişe-yi muhâlefet dâred. İbn Arabşah'ın sözünü ettiği (s. 76 vd.) Timur'un daha Hindistan'da iken Mîranşah'tan, babasının artık ihtiyarladığı ve ülkeyi oğulları ile torunları arasında bölüp, son günlerini ibâdetle geçirmesini tavsiye eden mektubu alması tamamen imkân dışıdır.

143 Devletşah, s. 330.

144 *Zafernâme*, II, 205.

1399 yılı olaylarının sonucu olarak, Timur'un son ve en uzun süren (Yedi yıllık denilen) ve Mısır Sultanı ile "Rum Kayseri" yani Osmanlı hükümdarı Bâyezid'in yenilgisi ile sonuçlanan batı seferi yapılmıştır. Mîranşah ve idâresindeki bölge halkı Timur'a karşı koymaksızın baş eğdiler. Mirza tahtından indirilip, eğlence arkadaşları ve danışmanları idam olunarak, onların sarfettikleri para da hazineye yeniden ödetildi.¹⁴⁵ Bununla beraber bundan sonra meydana gelen olaylar, Timur'a hânedan âzası arasındaki bağların çok zayıf olduğunu göstermeye yetmişti. Timur bu sefere giderken Semerkant'ın idâresini Cihangir'in oğlu Muhammed Sultan'a Fergana'yı da Ömer Şeyh'in oğlu İskender'e vermişti.¹⁴⁶ 1399-1400 yılı kışında onlar arasında anlaşmazlık çıkmış ve 1400 yılı ilkbaharında İskender, Muhammed Sultan'ın buyruğu ile Semerkant'a getirilerek hapsedilmişti. Onun atabegi (İskender o zaman 16 yaşında idi) ve 26 nökeri idam edildiler.¹⁴⁷ Aynı yıl içinde Timur, Fars'ta, İskender'in ağabeyi Pîr Muhammed'i görevinden aldı. Pîr Muhammed önce hastalık bahanesi ile seferin birine katılmamak ve bilinmeyen maksatlarla birtakım zehirler hazırlamakla suçlanıyordu. İşte görevden alınmasına da sebepler bunlardı. Mirza'nın danışmanları idam edilmişler, kendisi ise Timur'un önüne getirilerek "Büyük Divan'ın" kararı ile dayak atılmak sûreti ile cezalandırılmıştı.¹⁴⁸ 1401 yılında aynı ceza İskender'e de verilmişti.¹⁴⁹ 1400 yılının tam sonunda, Dimaşk'ın kuşatılması sırasında Timur'un torunu (kızının oğlu) Sultan Hüseyin kuşatılanların yanına geçerek¹⁵⁰ dedesine karşı

145 *Zafernâme*, II, 213 vd.

146 *Zafernâme*, II, 208 vd.

147 *Zafernâme*, II, 221 vd.

148 *Zafernâme*, II, 231 ve 263.

149 *Zafernâme*, II, 383. Musevi'nin bildirdiğine göre Timur, aksine Muhammed Sultan'ı suçlu bulmuş ve İskender'i haklı gördüğü için onun yanındakilerden müsadere edilen malların geri verilmesini buyurmuştur (*Asabhu't-Tevârih*, 411; *Tarih-i Hayrât*, 297; krş. IAN, 1915, s. 1368). İskender Anonimi'nde ne İskender ile Muhammed Sultan arasındaki mücadele ve ne de Muhammed Sultan'ın ölümünden söz edilmiştir. Kaynağın bu konuda susması, şüphesizdir ki Şerefüddin'in sözlerinin doğru ve Musevi'nin ifâdesinin aksine olduğunu göstermektedir.

150 *Zafernâme*, II, 314.

savaşmıştı. Şehrin düşmesinden önce bir çıkış hareketi sırasında Mirza tutsak alınarak Timur'un önüne getirilmiş, Timur bu olayda da torununa yalnız dayak attırmakla yetinmişti.¹⁵¹ Muhammed Sultan, 1401 yılında "Hülagu Han'ın tahtını"¹⁵² ele alması için Timur tarafından çağırılmıştı. O, XV. yüzyılın ilk yıllarındaki seferlere, özellikle Anadolu'dakilere katılmış ve 1403 yılında hastalanarak ölmüştür.¹⁵³ "Hülagu Han'ın tahtı" 1404 yılında Mîranşah'ın ikinci oğlu Ömer'e verildi. Mîranşah'ın bütün askerleri ve Batı İran ile Mezopotamya'da¹⁵⁴ bırakılan bütün mirzalar, Ömer'e bağlı olacaklardı. Bu mirzalardan Pîr Muhammed'e daha 1403'te Şiraz geri verilmişti. Pîr Muhammed'in kardeşi Rüstem'e İsfahan, Mîranşah'ın büyük oğlu Ebubekir'e Bağdat,¹⁵⁵ İskender'e Hemedan¹⁵⁶ verildi. Mîranşah'a, oğlu Ebubekir'in ricası üzerine Bağdat'a¹⁵⁷ gitmesine izin verildiği yazılmaktadır. Clavijo, Mîranşah'ı Sultaniye'de görmüş ve onunla konuşmasında deli olmadığı intibasını edinmiştir (resmî tarihin Mîranşah'ın sefere katıldığını belirtmesi de bunun doğru olmadığını göstermektedir). O Kastilyalı elçileri alışılagnelmiş olan kâidelere uygun olarak kabul etmiş ve krallarının sağlık durumunu sormuştu.¹⁵⁸ Muhammed Sultan'ın ölümünden sonra Timur, kendisine halef olarak Cihangir'in ölümünden 40 gün sonra,¹⁵⁹ 1376'da doğan oğlu Pîr Muhammed'i tayin etti (Mîranşah hâric Pîr Muhammed 1403 yılından sonra Timur'un torunları arasında en büyüğü idi). Daha 1392 yılında ona "Gazneli Mahmud'un tahtı" yani Hindukuş'tan Sind'e dek olan ülkeler verilmişti.¹⁶⁰ Timur'un

151 *Zafernâme*, II, 323.

152 *Zafernâme*, II, 345.

153 *Zafernâme*, II, 492.

154 *Zafernâme*, II, 569.

155 *Zafernâme*, II, 514 vd.

156 *Zafernâme*, II, 564.

157 *Zafernâme*, II, 574 vd. Ebubekir'in babasına sevgisinden dolayı onun tahtına geçmekten vazgeçmesi ve bu yüzden Timur'un Ebubekir'in kardeşi Ömer'e başvurduğunu (Clavijo, s. 182 vd.) resmî tarih yazmıyor.

158 Clavijo, s. 176. Daha sonra (s. 184) Mîranşah'ın "nikris" hastalığına tutulmuş olduğu söyleniyor.

159 *Zafernâme*, I, 271.

160 *Zafernâme*, I, 558.

davranış ve tutumlarından, oğullarından (kendisine karşı suçlu olan Mîranşah ve hiçbir suçlamada bulunulmayan Şahruh) çok, torunlarına güvendiği görülüyor. Şahruh Filistin'e dek uzanan¹⁶¹ seferlere katılmıştı. Buna rağmen Timur'un hayatının sonuna dek onun elinde bulundurduğu makam, Mîranşah'ın ilk başladığı memuriyetten, yani Horasan hâkimliğinden öte geçmemiştir.

Şahruh'a bu bölge Sistan ve Mâzenderan¹⁶² ile birlikte 1397 yılında verilmişti. Mîranşah zamanında olduğu gibi başşehir Herat idi. 1404 yılında Şahruh'un Semerkant'a getirtilmesi teklifini Timur geri çevirdi.¹⁶³ Timur'un son siyasî düşüncelerinde, yani Çin'e açılması kararlaştırılan, ancak öldüğü için yarıda kalan seferinde, Şahruh'un küçük yaştaki oğullarına önemli mevkiiler verildiği halde, Şahruh büsbütün bunun dışında bırakılmıştı. Timur'un Şahruh'a karşı böyle davranmasının sebebini kaynaklar yazmıyorlar. Şahruh'un Timur'un sağlığında, kendi hükümdarlığı sırasında olduğu gibi, Cengiz Han yasasına uymayıp, şeriata karşı haddinden fazla ilgi gösterip göstermediği belli değildir. 1404 yılında Timur tarafından Herat'a gönderilen Fahreddin Ahmed-i Tusî, Herat'ın mülkî idârecilerini sorumlu tutarak, büyük çapta bir düzenlemede bulundu. Bunun sonucu olarak Aşpara ve Savran'a¹⁶⁴ sürülen birtakım hocaların adlarını biz tarihçi Fasih'in eserinde görüyoruz. Fakat bu olay dolayısı ile Timur'un Şahruh'a ve atabegi Alâüddin Alike Kükeltaş'a karşı olan davranışı hakkında hiçbir bilgi yoktur. Dikkat çekicidir ki, Timur'un kendisine oğlunun yetiştirilmesi gibi¹⁶⁵ önemli bir görev verdiği ve sonraları gururlanan bu begin adı resmî tarihte görülmemektedir. Bu begin kendisini öteki Çağatay asker başbuğlarından açık bir şekilde ayıran ve bir ölçüde denetiminde

161 *Zafernâme*, II, 333 (Ken'an).

162 *Zafernâme*, I, 804.

163 *Zafernâme*, II, 601.

164 Fasih, 392'. *Zafernâme*'de (II, 592) Ahmed-i Tusî'nin gönderilmesi ve bunun sonucu hakkında çok kısa söz edilmiştir. Bütün sürgünlerin yolda Timur'un ölümü haberini almaları ile geri dönmeleri dikkat çekicidir. (Fasih, 393' vd.)

165 Abdürrezâk-ı Semerkandî, 254^b: be-tarik-i ifrihâr izhâr mi-kerd ki hazret-i sâhib-kıran ı Emir Timur Gürgân hazret-i Şahruh-râ be-men sepor.

bulunan Mirza üzerine de tesir gösteren mizâcını Timur zamanında da belli etmeye cesaret edip edemediği bilinmemektedir.¹⁶⁶

Timur ile Cengiz Han'ın Mukayesesi

Clavijo, Timur'un ölümünden sonra haleflerine karşı ayaklanacak kimseleri anlamak için iki kere öldüğüne dâir söylenti çıkardığını söylüyor.¹⁶⁷ Doğu tarihçileri Timur'un bu hilesinden söz etmiyorlar. Fakat ölümünden sonra devlet içinde çıkması muhtemel ayaklanmaların Timur'u düşündürmüş olduğu anlaşılıyor. Zaman zaman Timur'un seferine katılan, zaman zaman da ona karşı başkaldıran İran hâkimlerinden İskender Şeyh ile Timur arasında meydana gelen İbn Arabşah'ın aktardığı görüşmelerden de bu anlaşılacaktır.¹⁶⁸ Fakat Timur'un daha çok Barlas kabilesinin geleceği için mi, yoksa yarattığı devletin geleceği için mi endişe ettiğini söylemek güçtür. Kabile geleneklerinin hüküm sürdüğü bir çevreden çıkmış olan Timur kendisini, her şeyden önce bağlı olduğu kabilenin üyesi sayıyordu. Savaşları başarıları arttırdığı ve İslâm medeniyeti dâiresi ile teması genişlediği ölçüde (Timur üzerinde gayrimüslim kimselerin tesiri hakkında bilgi yoktur) görüş tarzı da genişleyecekti. Ne resmî tarihte ve ne de öteki kaynaklarda Timur'un dünya görüşündeki değişiklik hakkında hiçbir bilgi verilmediği gibi, onun hayatının sonuna dek imparatorluğun idâresi ve hükümdarın görevleri hakkındaki görüşü bizce anlaşılmamıştır. Timur'un bizce bilinen sözleri ve faaliyetlerinden, selefi olan Cengiz Han'a göre onun ruhen daha yüksek olduğu sonucunu çıkarabiliriz. Cengiz Han'ın dünya görüşü, hayatının sonuna dek bir eşkıya çetesi başkanının dünya görüşü olarak kalmıştır. Ona göre başbuğ, arkadaşlarını zaferden zafere koşturan ve onlara ganimet kazandırarak, onlarla birlikte güçlüklerle katlanan, kötü zamanlarda arkadaşları ile sırtındaki elbisesini

166 İskender Ananomi, Şahrüh'un "mizacında bulunan birazcık cesareti-endeک cür'eti der-mizâc dâred-İskender'e borçlu olduğunu ve daha çok İskender'in tesiri ile tahra geçmek gayretini gösterdiğini" yazıyor (Asya Müz. yazm. 292b; Londra yazm. 307b).

167 Clavijo, s. 363.

168 Clavijo, s. 40.

ve hatta altındaki atını paylaşmaya hazır bir kimsedir. İyi günlerde ise onlarla birlikte bütün zevkleri tadıyordu ki, bu da öldürdükleri düşmanlarının atlarına binmek ve onların hanımlarını öpmekten ibâretti. Vahşi bile, sahip olduğu büyük teşkilâtçılık kabiliyetini git-tikçe büyük bir topluluğa uyguluyor, on kişilik bir bölüğün idâresi ile geniş bir imparatorluğun idâresi için gerekli kabiliyet arasında hiçbir fark görmüyordu.¹⁶⁹ Timur ise aksine, her şeyden önce sonsuz ihtiraslara sahip bir hükümdar, cihangirdi. “Bütün dünya iki hükümdarın sahip olacağı kadar değerli değildir” sözleri Timur’a ait olarak gösterilmektedir.¹⁷⁰ Cengiz Han hayatının sonuna dek Moğolcadan başka bir dil bilmiyordu. Halbuki Timur, okuması ve yazması olmadığı halde; ana dili olan Türkçeden başka Farsçayı da biliyor, bilginlerle bu dilde konuşuyordu.¹⁷¹ O sarayında “kıssahân-lık”¹⁷² memuriyetini getirerek, onların anlattıkları tarihî hikâyeleri dinlemek sûretiyle edindiği tarih bilgisi ile tarihçi İbn Haldun’u hayret içinde bırakmıştı.¹⁷³ Satranç oynamayı severdi ve bu oyunda mahâret sahibi olmuştu.¹⁷⁴ İslâm dininin esaslarını o kadar iyi kavramıştı ki, bilginlerin din hakkındaki tartışmalarını takip ederek bu tartışmalara katılırdı.¹⁷⁵ Bununla birlikte bütün bunlar Timur’u yetiştirdiği askerî çevreden uzaklaştırmak şöyle dursun, aksine onun askerî başarılarının artmasına sebep olmuştur. Yukarıda gördüğümüz gibi, Timur tarihten misâller getirerek askerlerini coşturuyor, ele geçirdiği yerlerdeki yağma ve katliamları dinî sebepler göstererek kendini haklı çıkarmak istiyordu. Gerçekten, gelişigüzel savaşlardan

169 EI, I, 892 (Cingiz-Khan madd.). Orada kaynaklara da işaret edilmiştir.

170 *Zafernâme*, I, 306.

171 İbn Arabşah, s. 220. Ayrıca Halep’teki sohbet ve Timur’un söylediği “hüb hüb” sözleri (*a.g.e.*, s. 96).

172 İbn Arabşah, s. 229; Devletşah, s. 363.

173 İbn Arabşah, s. 208 ve 219.

174 İbn Arabşah, s. 219; Abdürrezzâk-ı Semerkandî, 18^b vd. Aynı kimseler Hâfız-ı Ebrû’da da kaydedilmişlerdir (Ind. Off. Yzm. 19^{a-b}). Burada yazar kendisi hakkında şu beyitte söz etmiştir (Abdürrezzâk-ı Semerkandî sadece ikinci mısrayı vermiştir): “ve in bende-i kemterin çe güyed ez-hod-ze in cins ki mâ-yim cihanî be-cüy.” Timur’un seyyidler ile satranç oynaması Clavijo’da da (s. 267) kaydedilmiştir.

175 Özellikle Halep’teki tartışmalar ilgi çekicidir (İbn Arabşah, s. 96 v. vd.).

çok, bu gibi hareketler Timur'un ordularına daha çok ganimet kazandırıyor. Timur'un meydana getirdiği bu denli büyük askerî gücün¹⁷⁶ önderlerine karşı sonsuz bir bağlılığı olması gerekir. Ele geçirilen medenî ülkelerin halkının Timur'a karşı tutumu pek açık değildir. Timur'un hâkimiyeti, XV. yüzyıl başlangıcındaki bir Avrupalıyı bile (Clavijo) hayrete düşürecek ölçüde çok şiddetli vâsıtalara başvurularak sağlanıyordu. İsfizar'ın ele geçirilmesinden sonra 2.000 diri insandan birbirleri arasına balçık ve kerpiç¹⁷⁷ konularak kuleler dikilmesi veyahut Sivas alındıktan sonra 4.000 tutsağın diri diri gömülmesi¹⁷⁸ için verilen buyruğu yerine getiren kimselerin bulunduğunu XX. yüzyılda yaşayan bir Avrupalı çok güç kavrayabilir. Bu İslâm hükümdarının çok ince düşünülmüş acımasızlığı karşısında Cengiz Han'ın buyruğu ile İslâm ülkelerinde yapılan toplu kıyımlar renksiz kalmaktadır. Buna rağmen Timur, devletin medenî unsuru için yalnız yabancı bir istilâcı olarak kalmamıştır. O aynı zamanda hem aman vermeyen bir yıkıcı, hem de gayretli bir yapıcı idi. Timur zamanında muhteşem bahçeler ve binalar yaptırılmış, eski şehirler ve köyler canlandırılıp bazısı yeniden kurularak, sulama kanalları açılmış veya onarılmıştı. Resmî tarihin bildirdiğine göre, Timur ekilebilecek olan hiçbir yerin boş kalmasına göz yummazdı.¹⁷⁹ Onun imarçı çalışmaları, yıkıcı faaliyetlerinden daha az olmayan bir tesir bırakmaktadır. Bilindiği gibi İslâm mimarisinin en seçkin devri Timur ve oğullarının adı ile ilgilidir. Bu devirde Semerkant'ta yapılan yapılar, daha çok İran mimarî eserlerinden sayılıyorlar ise de, büyüklük ve dış görünüş bakımından asıl İran örneklerinden üstündü. Moğol istilâsından sonraki devirde¹⁸⁰ İslâm mimarisinin çoğu zaman önceki devirlerde inşâ edilen yapılardan daha büyük eserler ortaya koyma eğilimini göstermesi dikkat çekici bir özelliktir. Bu yalnız Moğolların hâkim oldukları yerlerde değil,

176 İbn Arabşah'a göre (s. 94) kaydı tutulan askerlerin sayısı 800.000'e ulaşıyordu. Çin Seferi de 200.000 kişilik bir ordu ile başlamıştı (*Zafernâme*, II, 635).

177 *Zafernâme*, I, 360.

178 *Zafernâme*, II, 269; İbn Arabşah, s. 88: 3.000 kişi; Clavijo, s. 143.

179 *Zafernâme*, II, 13.

180 D'Ohsson, *Histoire des Mongols*, IV, 273 (Gazan Han'ın inşaatı hakkında).

Mısır'da da görülmektedir.¹⁸¹ Fakat bu eğilim hiçbir zaman Timur ve oğulları zamanında olduğu gibi düzenli ve gözle görülür bir şekilde tatbik edilmemiştir.

Timur'un Yaratıcı İcraatı

Timur'un sarayları ahali için kapalı olan şatolar şeklinde değildi. Semerkant Kalesi'nde Timur tarafından yaptırılan "Kök Saray" köşkünde¹⁸² Timur'un pek az bulunduğu sanılıyor. Gerek Timur ve gerekse oğulları zamanında bu saray daha çok devlet hazinesi binası ve hapis-hânesi¹⁸³ vazifesini görmekte idi. Timur'un şehrin dışındaki muhteşem bahçeler içinde inşa olunan saraylarını daha çok sevmiş olması gerekir. Bu bahçeler Timur'un bulunmadığı zamanlarda zengin-fakir bütün Semerkant halkının gezinti yerleri idi. Sarayların duvarları Timur'un, oğullarının, torunlarının ve begleri ile askerlerinin¹⁸⁴ zafer ve seferlerini gösteren levhalarla süslenmişti. Semerkant ile Şehrisabz arasındaki geçide adını veren Taht-ı Karaca Sarayı çok büyük ve muhteşem bahçe içerisinde idi. Saray 1398 yılının güzünde inşa olmuştu. Bahçenin inşası için ise Semerkant'tan 7 fersah uzaklıkta bulunan¹⁸⁵ vadi boyunca akan bir derenin suyu kullanılmıştı. Bu bahçenin büyüklüğü hakkında İbn Arabşah'ta bir lâtife getirilmiştir. Güya bahçenin içinde kaybolan bir at ancak altı ay sonra bulunabilmiştir.¹⁸⁶ Timur tarafından büyük bir ölçüde yapılan sulama işleri yalnız vatanı olan Mâverâünnehir ve komşu Horasan'da değil,¹⁸⁷ Mugan bozkırları¹⁸⁸ ve Kâbil havzası gibi¹⁸⁹ Semerkant'tan uzak olan ülkelerde de yerine getirilmekte idi. Timur'un fikrine

181 Halilü'z-Zahiri, *Zubdet*, yay. Ravaisse, s. 31 (Sultan Nâsir Hasan Medresesi hakkında).

182 Burası için bk. *Zafernâme*, II, 634.

183 Clavijo, s. 330.

184 İbn Arabşah, s. 227 vd.

185 *Zafernâme*, II, 12 vd. Bu inşattan Fasih'te (390^b) söz edilmektedir.

186 İbn Arabşah, s. 228.

187 Murgab'ın yukarı yataklarındaki çalışmalar için bk. Barthold, *Oroşenie*, s. 65.

188 *Zafernâme*, II, 554.

189 *Zafernâme*, II, 32, 186; *Teksty*, I, 195.

göre Semerkant dünyanın en büyük şehri olacaktı. Bu büyüklüğü açık bir şekilde göstermek maksadı ile o, Semerkant'ın etrafında birçok köyler yaptırdı ve onlara kendisinin tanıdığı ünlü şehirlerin adlarını verdi: Sultaniye, Şiraz, Bağdat, Dimaşk ve Mısır.¹⁹⁰ 1396'da Timur "Beş Yıllık Seferi"nden döndüğü zaman Semerkant ahalisini üç yıl süre ile bütün vergilerden bağışlamıştı.¹⁹¹

Timur'un başşehrinin lüks ve müreffeh hayatı yerli İslâm ahalisi, hatta İslâm ulemâsı da dâhil olmak üzere herkes üzerinde tesirini göstermişti. *Hidâye* yazarının halefi, Semerkant Şeyhülslâmı Abdülmelik satranç ve tavlâ oynar, şiir yazardı.¹⁹²

Bütün bunlar din açısından doğrudan doğruya yasaklanmış olsalar bile, herhalde rızâ gösterilmeyen eğlencelerdi. Timur, Otrar'da ölümünden önce tövbe ederek her iki oyundan vazgeçmişti.¹⁹³ Medenî ülkelerin ahâlisi Timur'a yalnız vergi ödemekle kalmıyor, seferlere de katılıyordu. Onun askerleri arasında Çağataylardan başka, ele geçirilen ülkelerden toplanan askerler de vardı. Horasanlı tarihçi Hâfız-ı Ebrû, Timur'un ordusundaki birlikler arasında en çok Horasanlılara güvendiğini bildiriyor.¹⁹⁴ Buna rağmen aynı tarihinin verdiği bilgilerden anlaşıldığı üzere, Horasan'ın Timur tarafından işgal edildiği zaman gördüğü zulüm ve felâket,¹⁹⁵ diğer bölgelerden daha aşağı olmamıştır.

190 İbn Arabşah, s. 228. Şiraz, Dimaşk ve Mısır'ın yerleri bilinmektedir (V. Vyatkin, *Materialy*, VII, indeks). Sultaniye, İbn Arabşah'ta (s. 210) 1409 yılı olayları arasında geçmekte olup, burası Semerkant'ın kuzeyinde bir köy olarak gösterilmektedir. Abdürrezzâk-ı Semerkandî'de (180*) bunun yerinde Şiraz gösterilmiştir.

191 *Zafernâme*, I, 799.

192 İbn Arabşah, s. 229. Şeyhülslâm için ileride Uluğ Beg devrine bk.

193 Fasih, 393*: ez-nerd ü satranç bahten tovbe fermudend. *Zafernâme*'de (II, 654) sadece "münkirât ü me'âşi"den vazgeçmesinden söz ediliyor.

194 Leningrad Umumî Ktb. (Dorn., nr. 290), 289*: i'timâdi ki an hazret-râ ber ehl-i Horâsân budî ber hiç kavm ne-bûd.

195 Abdürrezzâk-ı Semerkandî, 78^b: Kudâm tûfân ez in sa'bter tevâned bûd ve çe fitne ez ân hâilter.

ULUĞ BEĞ'İN ÇOCUKLUĞU VE GENÇLİĞİ

Uluğ Beğ'in Doğumu ve Yetiştirilmesi

Timur'un torunu ve Şahruh'un büyük oğlu olan Uluğ Beğ, Timur'un İran ve Ön Asya ülkelerine yaptığı büyük seferlerinin ikincisinde (Beş yıllık) 22 Mart 1394 (19 Cemâziyelevvel 796)¹ Pazar günü Sultaniye'de doğmuştu. Timur seferleri sırasında çoğu zaman "uğruk"unu² (ağırlıklar ve nakliye katarı) Sultaniye'de bırakır, yanında bulunan hanımlarından başkaları uğruk ile birlikte kalırlardı. Aynı durum 1393-94 yılında da olmuş ve Timur'un uğruk'u 11 ay kadar Sultaniye'de kalmıştı.³ Uğruk'un burada kaldığı bir zamanda 17 yaşında olan Şahruh'un hanımı Gevherşad Aga bir erkek çocuk doğurdu. Gevherşad Aga Çağatay asilzâdelerinden⁴ (atalarından Kışlık,

1 *Zafernâme*, I, 679.

2 *Zafernâme*'de (elif, gayin-re-kaf) harfleri ile yazılıyor. Telaffuzu Zenker'in sözlüğünde "ukruk" (uquq) şeklinde gösterilmiştir. Radloff'ta yoktur. Zenker'e göre ukruk (uğruk) kelimesi "ordu" (ordugah) sözü ile aynı anlama gelmektedir. Fakat birçok metinlerde görüldüğü üzere "uğruk" kelimesi, sefer sırasında ordunun karargâhı değil, arkada bırakılan ağır nakliye katarlarıdır. Bu kelimenin kullanılış tarzı için bk. Quatremere, *Histoire des Mongols*, s. 98 vd. (Yazar burada ukruk (uğruk) kelimesinin "nakliye katarı" olduğunu ve kamp anlamındaki "urdu"dan (ordu) değişik bir anlam taşıdığını açıklamaktadır. Bu yorum artık umumiyetle kabul edilmiştir. V.M.)

3 *Zafernâme*, I, 630 ve 689 vd.

4 827 (1424) yılında Gevherşad'ın kardeşi Hasan (veya Hüseyin) Sûfî Tarhan ölmüştü (Fasih, 417* ve Abdürrezzâk-ı Semerkandî, 230*). *Zafernâme*'de (I, 558; Hüseyin) o 794 (1392) yılı olayları dolayısı ile Giyâseddin'in oğlu olarak geçmektedir.

Cengiz Han'ın hayatını kurtarmakla ün yapmıştı⁵) Gıyâseddin Tarhan'ın kızı idi. Gıyâseddin'in iki kızı daha olup, onlar ise 1392'de Ömer Şeyh'in oğulları ile evlendirilmişlerdi.⁶ Şahruh daha 1388'de artık evlenmiş bulunuyordu.⁷ Fakat Gevherşad'ın Şahruh'un ilk hanımı olup, olmadığı belli değildir. Şahruh'un hükümdarlığı zamanında çok büyük rol oynayacak olan Gevherşad'ın adı Timur devrinde hemen hemen hiç anılmamaktadır.⁸

Bu sıralarda Mezopotamya savaş bölgesi idi. 16 Nisan 1384 Perşembe günü Mardin, Timur'a teslim olmuştu. Timur'un hanımı Saray Mülk Hanım tarafından Sultaniye'den gönderilen ve bu mutlu olayın haberini getiren elçi Timur'un huzuruna Mardin'in ele geçirilmesinin ertesi günü çıkmıştı. Bu doğumu kutlamak için Timur, alınan şehir ahalisine aman verdiği gibi, alınması kararlaştırılmış bulunan savaş tazminatından bile şehir ahalisini bağışladı.

Çocuğun adı Muhammed Taragay konuldu.⁹ Fakat daha Timur'un sağlığında bile çocuğun asıl adı yerine "Uluğ Beg"¹⁰ adı yerleşerek, eski adı tamamen unutulmuştu. Timur devleti içinde gördüğümüz gibi, beg kelimesi Türkler tarafından, İranlıların Emîr kelimesi ile aynı anlamda kullanılıyordu.

Timur'un kendisine de beg deniliyordu. İran tarihlerinde bazı Çağatay asker başbuğlarının Timur için söyledikleri sözler yazılmıştır ki, bunlarda Timur "Büyük Emîr"¹¹ adı ile anılmaktadır. Eğer biz bu sözü olduğu gibi Türkçe olarak tercüme etmek

5 *Zafernâme*, I, 238. Kışlık hakkında bk. TVO, XIII, 131 (Reşidüddin'in metninin tercümesi) ve s. 211 (metin).

6 *Zafernâme*, I, 560.

7 *Zafernâme*, I, 460.

8 Msl. bk. *Zafernâme*, II, 210.

9 Bu, Fasih (389*) ve Hvandmir'de (III, 214) kaydedilmiştir. Ayrıca bk. Sédillot, *Prolegomènes*, s. CXXV.

10 Bilindiği üzere Rus büyük kinezinin (veliky knyaz) unvanı da "Uluğ beg" olarak tercüme edilmekte idi (bunun için benim IAN, 1914, s. 365'teki makaleme bk.).

11 Büyük emîrin ruhu (rûh-i emîr-i buzurg) tâbiri için bk. Abdürrezzâk-ı Semerkandî, 207* (bir ricasının yerine getirilmesi için Uluğ Beg'e başvuran Emîr hakkındaki hikâye). Emîr-i Kebir tâbirine çok kere Musevî'de de rastgelinmektedir (msl. bk. IAN, 1915, s. 1369'daki metin).

istersek, bu ancak “Uluğ Beg” sözleri olabilir.¹² Uluğ Beg unvanı gibi, yalnız Timur’un taşıyabileceği bir unvanın Şahruh’un büyük oğluna da verilmesi ve bu adın çocuk daha çok küçük yaşta iken asıl adının yerine geçmesinin sebebini anlamak için kaynakların verdiği bilgi yeterli değildir.

Uluğ Beg ile aynı yılda kardeşi İbrahim de dünyaya gelmişti (herhalde başka anneden).¹³ İbrahim’in hâkim bulunduğu bölgede eserini yazan Şerefüddin Yezdî, İbrahim’in çocukluğu hakkında çok geniş bilgi verdiği halde, Uluğ Beg’den çok az söz etmiştir. İbrahim’in doğumunu anlatan hikâyede¹⁴ Mirza dünyaya gelir-gelmez derhal tayin edilen atabeg ve atabegin hanımı olan sütannesinin adları da kaydedilmiştir.¹⁵ Timur tarihinde Uluğ Beg hakkında bu gibi ayrıntılar yoktur. Uluğ Beg’in adının geçtiği yerde Timur’un hanımı Saray Mülk Hanım’ın da adı geçmektedir. İbrahim Tuman Ağa’nın bakımına bırakıldığı gibi, Uluğ Beg’in de Saray Mülk Hanım’ın bakımında olduğu anlaşıyor. 1394 yılının Mayıs ayında büyük hanımlar çocuklar ile birlikte uğrukla Timur’un yanına, Ermenistan ve daha sonra İbrahim’in doğduğu Güney Kafkasya’ya gelme buyruğunu almışlardı. Eylül’de onlar yeniden Sultaniye’ye dönmüşler ve oradan bir süre sonra tekrar çağırılmışlardı.¹⁶ 1395 yılı ilkbaharında her iki büyük hanımı çocuklarla 1394 yılı sonbaharından beri Şahruh’un bulunduğu¹⁷ Semerkant’a gönderilmişlerdi.¹⁸ 1396’da hepsi birlikte “Beş Yıllık Sefer”den dönmekte olan Timur’u Huzar’da karşılamışlardı.¹⁹ Hind Seferi sırasında Saray Mülk Hanım Uluğ Beg ile birlikte Kâbil’e dek Timur’a yoldaşlık etmiş, fakat Timur onları Kâbil civarından 1398’de geriye,

12 Türk yazarının Timur’a ait olmayan tâbirine bk. Rieu, CTM, 270: begler ulugu.

13 *Matla’-ı Sa’deyn* (s. 315) ve *Rauzatü’s-Safâ*’da (Tahran, 1339 hş., VI, 633) onun annesinden Tuti Aga olarak söz edilmektedir. (İ.A.)

14 *Zafernâme*, I, 709.

15 *Zafernâme*, I, 725. Fakat bu beg 1395 yılında Timur tarafından ölüme mahkûm edilmiştir (*Zafernâme*, I, 764).

16 *Zafernâme*, I, 688 vd.; 728, 733 vd.

17 *Zafernâme*, I, 726.

18 *Zafernâme*, I, 735.

19 *Zafernâme*, I, 794.

Semerkant'a yollamıştı.²⁰ Gıyâsüddin Ali bu olaydan söz ederken, Timur'un sevdiği torunundan ayrılmak istemediğini, ancak Hindistan'ın sıcak havasının çocuğa zararı dokunacağından²¹ korktuğu için geri gönderdiğini ekliyor. 1399 yılının 30 Mart Pazar günü, aralarında beş yaşındaki Uluğ Beg'in de bulunduğu hanımlar ve mirzalar Amu Derya boyunda Hindistan'dan dönen fâtihi karşılamışlardı.²² 1399-1404 yıllarındaki sefer sırasında hanımlar ve Uluğ Beg her zaman olduğu gibi uğrukla birlikte bulunuyorlardı. Timur kışı Karabağ'da geçirmeyi çok severdi. O uğrukunu buraya getirterek 1399-1400, 1401-1402, 1403-1404 kışlarını geçirmişti.²³ 1400-1401 ve 1402-1403'te hanımlar ve mirzalar uzun süre Sultaniye'de oturmuşlardı.²⁴ 1403 yılında Uluğ Beg, İbrahim ve bazı öteki mirzalar ile birlikte Timur'u Erzurum'da karşılamışlardı.²⁵ Uluğ Beg'in hayatında batıda daha ileriye gitmemiş olduğu anlaşılıyor. 1404 yılında hanımlar ve mirzalar Firuzkûh yakınlarından Semerkant'a gönderilmişler,²⁶ az sonra Timur kendisi de oraya dönmüştü.

Uluğ Beg'in şaşılabilecek derecede bir hafızaya sahip olduğunu ispat etmek için Devletşah tarafından anlatılan hikâyeye Uluğ Beg'in Karabağ'da²⁷ kışı geçirdiği zamana aittir. Timur'un sarayında Kıssahân olan kimsenin kız kardeşinin oğlu Karabağ'da Uluğ Beg'in oyun arkadaşı idi. Sonraları bu oyun arkadaşı Şeyh Âzeri olmuş ve 1448 yılında Horasan'da Uluğ Beg'i sırtında derviş hırkası olduğu halde selâmlamıştı. Uluğ Beg hemen eski oyun arkadaşını tanımış ve ona "Sen bizim Kıssahân'ın kız kardeşinin oğlu değil misin?" diye sorarak o zamanki olayları anmaya başlamıştı.²⁸

20 *Zafernâme*, II, 38 vd.

21 *Teksty*, I, 52.

22 *Zafernâme*, II, 189; *Teksty*, I, 198 vd.

23 *Zafernâme*, II, 215 vd.; 381, 557 vd.

24 *Zafernâme*, II, 263, 352, 399, 505.

25 *Zafernâme*, II, 507.

26 *Zafernâme*, II, 579.

27 Devletşah'ta verilen tarih (800/1397-98) yanlıştır. Timur o sırada Mâverâünnehir'de bulunuyordu.

28 Devletşah, s. 363.

Karabağ ve öteki batı ülkelerinde geçirdiği günler Uluğ Beg için çocukluk hâtıraları olarak kalmıştır. Uluğ Beg 10 yaşını doldurduktan sonra artık ona Astarâbâd'dan batıdaki bölgelere gitmek nasip olmamıştı. Timur'un Yedi Yıllık Seferi'nden dönüşünden sonra 1404 yılı sonlarında Semerkant civarındaki saraylarda düzenlenen parlak ziyâfetler ve orada İspanya elçileri ile aynı zamanda Çin elçilerini de seyredebilmesi yine Uluğ Beg için yenilenmesi bir daha nasip olmayan çocukluk hâtıraları idi. Clavijo'nun eserinde gördüğümüz üzere, elçilerin Timur tarafından kabul töreninde küçük mirzaların görevleri, elçilerin elinden hükümdarlarının mektuplarını alıp Timur'a götürdükten sonra, Timur'un tahtına dek elçilere eşlik etmekten ibâretti.²⁹

Evlenmesi

Timur'un zaferlerini kutladığı zaman 17'den 9 yaşına³⁰ dek beş torununun düğünlerini de yapmış olduğundan Clavijo'da hiç söz edilmiyor. Evlendirilen mirzalar arasında 10 yaşında bulunan Uluğ Beg de bulunmakta idi. Ona alınan kız amcasının oğlu Muhammed Sultan'ın kızı Öge Begüm³¹ (veya Öge Biki) idi. Gelinin yaşı hakkında hiçbir bilgi verilmiyor. Düğün töreni Şerefüddin'de geniş bir şekilde anlatılmıştır. 1402'de Timur tarafından tutsak alınarak³² Semerkant'a getirilen ve daha önce Bursa'da, Osmanlı Sultanı Bâyezid'in ülkesinde yaşayan, Suriyeli âlim Şeyh Şemsüddin Muhammed b. Cezerî'nin hutbesinden³³ söz ediliyor. Semerkant başkadısı Salâhüddin evliliği kabul edip etmedikleri hakkında sorular sorup cevaplar aldı. Dinî tören sona erdikten sonra, Moğol geleneği üzere toylar verilmiş ve misafirlere kıymız ve diğer içkiler

29 Clavijo, s. 248 vd.

30 Düğün için bk. *Zafernâme*, II, 614 vd. Orada adı geçen mirzaların yaşları için ise bk. *Zafernâme*, II, 734 vd.

31 Onun hakkında ileride Timur'un ölümünden sonraki olaylara bk.

32 *Zafernâme*, II, 452 ve 458. Fasîh'e göre o (391^b) Kütahya'dan getirilmişti. Onun için ayrıca bk. İbn Arabşah, s. 229 (yanlışlıkla İbnü'l-Cezvî) ve C. Brockelmann, *GAL*, II, 201.

33 *Zafernâme*, II, 615.

ikram edilmişti.³⁴ Nikâhları kıyılan mirzaların ertesi gece evlilik hayatına başladıkları ve Timur'un onları ertesi günü evlerine gelerek ziyaret ettiğini tarihçi söylemekle birlikte,³⁵ bunun gerçek olacağına tabii çok az ihtimal verilebilir. Sonradan meydana gelen olaylardan görüldüğü üzere, Uluğ Beg ve yeni evlendirilen mirzalar arasında bulunan kardeşi İbrahim düğünden sonra da mürebbiyelerin gözetiminde kalmışlar ve ancak Timur'un ölümünden sonra bunlardan ayrılmışlardı.

İspanyol elçilerin ayrılmasından altı gün sonra 27 Kasım 1404 Perşembe günü³⁶ Timur'un Semerkant'tan hareketle sefere çıkmasına rağmen, aynı yılın 21 Kasım Cuma günü Semerkant'tan ayrılan Clavijo,³⁷ Timur'un askerî hazırlıkları ve son seferi hakkında hiçbir şey söylemiyor. Clavijo'nun zannınca, Timur Yedi Yıllık Sefer'den döndükten sonra Semerkant'ta kalmış ve orada ölmüştür.³⁸ İspanyollar hareketlerinden önce Timur'un hastalığını, konuşmadığını ve ölüm derecesinde olduğunu "gerçeği bilen" adamlardan duymuşlardı. Elçilere bir an önce Semerkant'tan ayrılmaları buyruğu verilmişti. İspanyollar ise bunun Timur'un ölümü haberini elçilere belli etmemek ve böylelikle elçilerin geçecekleri bölgelerde³⁹ bu haberin yayılmasına engel olmak düşüncesi ile yapıldığını sanıyorlardı. Aslında Timur o zaman çoktan beri düşünmekte olduğu en büyük teşebbüsünü gerçekleştirmek için hazırlıklarda bulunuyordu. Bu ise Çin'e seferdi.

Timur'un idâreyi ele geçirmesinden iki yıl önce, 1368'de Çin'de sülâle değişmişti. Moğol sülâlesi Çin'den ayrılmak zorunda kalarak, yerli olan Ming sülâlesi başa geçmişti. Başşehir Pekin'den (Müslüman

34 *Zafernâme*, II, 617. Toyun tasviri ve tâbirlerin açıklanması geniş bir araştırmayı gerektirmektedir. Tâbirler arasında sözlüklerde bulunmayan sözlere rastgelmektedir. Msl. merâsim-i kuş ve kâru be-takdim peyvest (Kadeh dolaştırmak. V.M.). Aynı yerde "kâse dâştên" tâbiri de geçiyor ki "başkalarının önünde bir kimseyi şerefliendirmek için kadeh kaldırmak" anlamına gelmektedir. (İ.A.)

35 *Zafernâme*, II, 624.

36 *Zafernâme*, II, 636 vd.; Fasih, 393^a.

37 Clavijo, s. 344.

38 Clavijo, s. 361.

39 Clavijo, s. 323.

ve Avrupalı yazarların seyahatnâmelerindeki Hanbalık, yani Han şehri) Nanking'e taşınmıştı. Orta Asya ile Çin arasında kervan ticareti canlılığını sürdürüyordu. Çin'e giden yollar Şerefüddin⁴⁰ tarafından oldukça geniş bir tarzda tasvir edilmiştir. Timur ile Ming sülâlesinin ilk imparatoru arasında siyasî münasebetler hakkında bilgi Timur tarihinde olduğu gibi, Ming sülâlesi hakkındaki tarihlerde de vardır. Çin kaynaklarının verdiği bilgiler daha etraflıcadır.⁴¹ 1387 yılında Çin'e varan Timur'un bir elçilik heyetinden söz edilmektedir. Elçinin adı Mevlâna Hâfız idi. Elçiler "vergi"⁴² olarak 15 at ve 2 deve sunmuşlardı. Bundan sonra her yıl vergi olarak at ve develer gönderilmekte idi. 1392 yılında bunlara top top kumaşlar da eklenmişti. Gelen bu elçilik heyetinin ayrılışı sırasında, Moğollar zamanında Kansu bölgesine yerleştirilen Müslümanlardan 1.200'ü elçilerle birlikte Semerkant'a gönderilmişlerdi. 1394 yılında Timur, Çin'e 200 at gönderdi. Bununla ilgili olarak ilk defa olmak üzere Timur'un Çin imparatoruna gönderdiği mektubun Çince tercümesi verilmiştir. İmparator Timur'un mektubunun üslûbunu beğenmişti. Hangi yılda olduğu bildirilmemekle birlikte bir keresinde Timur'un gönderdiği atların sayısı 1.000'i bulmuştu. Çinliler bunlara karşılık olarak değerli taşlar ve kâğıt paralar gönderiyorlardı (kâğıt paralar Çin içinde harcanmak için verilmiş olmalıdır). Çin'den Timur'a ilk elçilik heyeti bilindiği üzere 1395 yılında gönderilmişti. Elçilerin adları An Ç'i-tao ve Kuo-Ki⁴³ idi. Heyet Semerkant'a Kaşgar ve Fergana yolu ile değil, Yedisu tarafından gelmişti. Bu elçilik heyeti ancak Timur'un ölümünden sonra Çin'e dönebilmişti.

Timur'un tarihinde görüldüğü üzere, Timur bu elçilik heyetini ancak 1397 yılının sonunda Sir-Derya boyunda kışladığı zaman kabul etmişti. Bununla ilgili olarak elçilerin Timur'a pek çok armağanlar sunduğundan, hükümdar tarafından iyi bir kabul gördüklerinden ve dönmelerine izin verilmemesinden söz edilmektedir.⁴⁴

40 *Zafernâme*, II, 219 vd.

41 E. Bretschneider, II, 258-261.

42 Almanca tercümede (s. 62) armağan (I.A.).

43 Onun adı Bretschneider'de (II, 278) bulunmaktadır.

44 *Zafernâme*, II, 11.

Eğer biz Çin kaynaklarından bu elçilik heyetinin Semerkant'ta alıkonulmasına dâir bilgi elde etmiş olsa idik, şüphesiz ki yukarıdaki sözlerden bu elçi heyetinin Çin'e dönmüş olduğu sonucunu çıkarırdık. Çin İmparatoru bu ve başka yerlerde alay edilerek "Tonguz Han" yani "Domuz Han" adını taşımaktadır. Bu adın nasıl ve nereden çıktığı hakkında bilgi yoktur. Clavijo'nun yaptığı açıklama öteki kaynaklarla doğrulanmamaktadır.⁴⁵ Çin ile münasebetin dostça olduğu Şahruh ve Uluğ Beg zamanında imparator hakkında artık böyle bir ad kullanılmamaktadır.

Elçilik heyetinin Çin'e dönmesine izin verilmemesi tabii ki dostça davranış değildi. Gerçekten 1398 yılı olaylarına ait hikâyeler arasında Timur'un Çin üzerine hareket etmek düşüncesinde olduğundan ve putperestleri yok etmek⁴⁶ istediğinden söz edilmektedir. Moğol sülâlesinin kovulması ve Çin'de yerli sülâlenin işbaşına geçmesi ile Müslümanların durumlarının değiştiği Timur'ca bilinmekte olsa gerektir. Hânedan kurucusunun Müslümanlara karşı takındığı düşmanca tavır, Timur'a abartılarak anlatılmakta idi. 1399'da⁴⁷ Timur kışı Karabağ'da geçirdiği zaman, Çin imparatorunun ölümü haberini almasına dâir bilgiler dolayısı ile Çin imparatorunun ufak bir bahane ile 100.000 Müslümanı öldürttüğünden ve ülkesinde⁴⁸ İslâmiyet'i tamamen yok ettiğinden söz edilmektedir. Clavijo⁴⁹ ve

45 Clavijo, s. 253. Clavijo'da geçen "Çhuyscan", Tokuz Han'ın (yani Dokuz İmparatorluğun Hanı) değişikliğe uğramış şekli olsa gerektir. Fakat Clavijo'dan başka hiç kimse böyle bir unvandan söz etmiyor. İskender Anonimi'nde Çin'deki Moğol imparatorlarına ait bölüm, imparator Esen Buka'nın, Çin Uygurlarından olan asî Tuygur tarafından 775 (1373-74) yılında öldürülmesi ile ilgili olarak uydurma bir hikâye ile sona ermektedir. Yazar buna şu cümleyi de ekliyor (237^b): tetimme-i in kaziye der zeyl-i culûs u Tungur (?) Han meşruh gofle şevved inşallahu tealâ. Fakat yazmada söz verdiği hikâyeyi yazmamıştır.

46 *Zafernâme*, II, 15; Nizâmeddin Şâmî, 123^b; *Teksty*, I, 45.

47 Bu olay 1398 yılında meydana gelmişti. Bk. C. Arendt, MSOS, IV, *Astasiat. Stud.*, s. 164.

48 Nizâmeddin Şâmî, 156^a: novbeti be-garaz-i sehl sad hezâr muselmân-râ be-karîl âverde ve İslâm-râ be kulli der ân memleket medrûs gerdanide. *Zafernâme*'nin (II, 217) ilgili yerinde Müslümanların yok edilmesinden söz edilmemektedir. Abdürrezzâk-ı Semerkandî'de (123^b) bu haber vardır.

49 Clavijo, s. 253 ve 331.

Çinlilerden anlaşıldığı üzere, Timur ile Çinliler arasında vergi yüzünden tartışmalar oluyor. Çin imparatoru Timur'dan vergi istiyordu. Timur'un Çin'de yeniden Moğol sülâlesini işbaşına getirmek isteyip istemediği bilinmemektedir. Biz yalnız Timur'un Moğol Cengizlileri ile münasebette bulunduğunu biliyoruz. Fakat kaynakların bu konuda verdikleri bilgiler kapalı ve birbirini çürütecek durumdadır. Moğol rivâyetleri ile bazı İslâm rivâyetlerini karşılaştıracak olursak Moğolistan'dan kaçan ve Timur'un ölümünden sonra kendi halkı tarafından öldürülen Olcay Timur Han'ın, Timur'un sarayında yaşamış olduğu sonucunu çıkarmak mümkündür.⁵⁰ Bununla beraber Timur'un Ming sülâlesine son verip, bu hanı Çin imparatorunun tahtına oturtmak düşüncesinde olduğuna dâir hiçbir söz yoktur. Timur'un Çin Seferi'nde⁵¹ Han'ın hazır bulunup bulunmadığı bile bilinmemektedir. Şerefüddin, Timur'un sarayını ziyaret ve sonra Moğolistan'a dönüşü başka bir kimseye, Olcay Timur'un halefi Tayzi Oğlan'a ait olarak gösteriyor. Şerefüddin'in sözlerine göre Tayzi Oğlan 1398 yılında Kâbil'de Timur'un yanına gelmişti. Bu olaydan önce Tayzi Oğlan kağana karşı (Moğol Hanına) ayaklanarak Kalmukların yanına kaçmıştı.⁵² Şerefüddin'in faydalandığı kaynaklarda bu münasebetle Tayzi Oğlan'ın gelişinden söz edilmektedir. Lâkin o burada Çin elçisi⁵³ olarak gösterilmiştir. Şerefüddin'in sözlerine göre Tayzi Oğlan, Timur ile birlikte 1404 yılında Semerkant'a⁵⁴ gelmiş ve 1405 yılı başında Otrar'a gitmiştir.⁵⁵ Onun Çin Seferi'nde nasıl bir yeri olacağı hakkında Şerefüddin hiç bilgi vermiyor. Çağatay ordusundan ne zaman ve hangi şartların tesiri ile ayrıldığı da bildirilmiyor. Şerefüddin'in eserinde Çin imparatorlarının anlatıldığı bölümde sadece Tayzi Oğlan'ın İslâmiyet'i kabul ile Timur'un ölümünden sonra

50 Ml, I, 68. Orada kaynaklara işaret edilmiştir.

51 Hvandmir'e göre (III, 18) yazılışı Uluğ Beg'e ait olarak gösterilen tarihi cserde (onun için ileriye bk.) Olcey Temûr, Timur'un ölümünden sonra "büyük yurda" giderek tahta çıkmıştır (ve ba'd ez fevt-i ân hazret be-uluğ (yurt) refte ve ber mesned i kaanî nişest).

52 *Zafernâme*, II, 34.

53 *Teksty*, I, 56 vd.

54 *Zafernâme*, II, 601.

55 *Zafernâme*, II, 648.

Kalmuklara kaçarak orada Han olması, fakat birkaç gün sonra öldürülmesinden söz edilmektedir.

Timur'un Çin Üzerine Seferi

Timur'un son seferi ile ilgili olan siyasî düşüncelerinden bizce belli olanı, yalnız Mâverâünnehir'den Çin hududuna dek uzanan bütün ülkelerden iki ulusun meydana getirilmesinin düşünülmektedir. Bu zamana dek Timur'un fetihleri yalnız ön Asya tarafına olmuştur. Mâverâünnehir'in doğusundaki komşuları Moğollar üzerine, ancak akınlar yapıyordu. Önce Ömer Şeyh'in, sonraları İskender'in idâresinde bulunan Fergana, hudut bölgesi olarak kalıyordu. Timur'un Moğolistan'a yaptığı akınlar Fergana ve Doğu Türkistan yolu ile değil, daha kuzeyden Sir Derya ve Yedisu bölgesi yolu ile oluyordu. Timur, Çin üzerine yapacağı seferde de aynı yolu kullanmayı düşünüyordu. O, bu maksatla devletin hudutlarını doğuya doğru genişletmeye ve orada XIV. yüzyılda meydana gelen kargaşalıklar sırasında çöküntüye uğramış olan ziraati yeniden canlandırmaya karar vermişti. Timur 1397/98 yılı kışında daha Aşpara üzerinde (bugün Sir Derya ile Yedisu bölgesi arasında hudut olan bir ırmak) hudut karakolunun inşası ve ziraatin canlandırılması için veliahdı Muhammed Sultan'a emir vermişti. Bunun için Muhammed Sultan'a 40.000 kişilik bir kuvvet de göndermişti.⁵⁶ Sonraları daha doğuda Isık Göl⁵⁷ boyunda başka bir hudut karakolu kurulmuştu. Muhammed Sultan 1399 yılında Moğollara karşı hareketinde bu karakoldan yararlanmayı düşünmüştü. Fakat İskender daha önce davranmış ve Fergana'dan Doğu Türkistan'a başarılı bir akın yapmıştı. Bu sefere Aşpara'da bulunan birliklerin komutanları da katılmışlardı. İskender'in kimseye danışmaksızın⁵⁸ böyle bir akın

56 *Zafernâme*, II, 12; Nizâmeddin Şâmî, 123^b. Bu ikincisinde olaylar daha kısa anlatılmış olmakla birlikte, Mirza'ya yüklenen görev ile Çin üzerine düşünülen sefer arasındaki ilgi daha açıktır. Bk. *Teksty*, I, 45.

57 Timur tarafından inşa edilen Isık Göl Kalesi'ni Uluğ Beg 1425 yılında, seferin sonunda ziyaret etmişti.

58 *Zafernâme*, II, 218 ve 221.

yapması, mirzalar arasında yukarıda sözünü etmiş olduğumuz geçimsizliğe sebep olmuştu. Muhammed Sultan ve İskender'in batıya gitmelerinden sonra ne Fergana'da ve ne de Mâverâünnehir'in kuzeydoğu hududunda bir ara mirzalardan kimse kalmamıştı. 1402 yılında Semerkant ve Türkistan hududuna Halil Sultan gönderildi.⁵⁹ 1404'te Timur Semerkant'tan hareketinden önce hudutta teşkil edilecek ülkeleri Şahruh'un küçük yaşta olan çocuklarına vermeyi kararlaştırdı. Taşkent, Sayram, Yengi, Aşpara ve Çin'e dek uzanan bütün Moğolistan Uluğ Beg'e; Fergana, Kaşgar ve Hoten ise İbrahim'e verilmişti.⁶⁰ Bununla beraber mirzalar kendilerine tayin edilen ülkelere gitmemişler, dedelerinin ordugâhında kalmışlardı.

Timur şüphesizdir ki, Moğolların kendi istekleri ile baş eğmeyeceklerini ve toplamış olduğu 200.000 askerin Çin'e girmelerinden önce Orta Asya'da savaşmaları gerektiğini biliyordu.⁶¹ Çin Seferi'nin planı hakkında yalnız askerî kuvvetlerin düzeninden bir hüküm çıkarılabilir. Şahruhiye, Taşkent ve Sayram'da kışı geçiren asıl kuvvetlerin sağ kanatta toplanmış olması gerekir. Ordunun bu kısmında mirzalardan Mîranşah'ın oğlu Halil Sultan ve Ömer Şeyh'in oğlu Ahmet bulunuyordu. Timur'un torunu (kızının oğlu) Sultan Hüseyin'in idâresinde bulunan sol kanat Yesi (bugünkü Türkistan)

59 *Zafernâme*, II, 448. İskender Anonimi'nin (Asya Müz. yazm. 297^a) ifâdesine göre Ömer, Semerkant'a gitme buyruğu aldığı anda: o sırada başşehirde bulunan Halil Sultan'a (1401) Moğolistan'a gitmesi buyrulmuştu (ve Halil ki der ancâ bîd be-muhâfazât-ı serhadd-i Moğolistan reved). Ancak Şerefüddin Yezdi'ye (*Zafernâme*, II, 320, 346, 385 ve 387) göre, Halil Sultan 1401'de Suriye ve Irak-ı Arab'da; 1402'de ise Gürcistan ve Küçük Asya'daki (*Zafernâme*, II, 404, 424, 433) savaşlara katılmıştı. O, Semerkant'a Ankara Savaşı'ndan sonra gönderilmişti. Ömer'in Semerkant'a gönderilmesinden İskender Anonimi'nden başka Musevi (IAN, 1915, s. 1369'daki metin) de söz ediyor. *Zafernâme*'de görüldüğü üzere Ömer 1401'de Semerkant'ta bulunuyordu. Çünkü bu sıralarda Semerkant'a gönderilen Emir Timur Hoca, diğer beglerle birlikte Ömer'in yanında bulunmakla yükümlü idiler (*Zafernâme*, II, 380).

60 *Zafernâme*, II, 633. Ahsikent ve Kaşgar adları arasına Taraz adı konulmuştur. Herhalde bu yanlışlıkla olmuştur. Çünkü Taraz şehri, bilindiği gibi Evliya-Ata'nın yerinde olup, Yengi ile aynı idi (Bugün Talas-Taraz, Cambul'un yukarı mecrâsı üzerinde, eski Evliya-Ata'nın yerinde bulunmaktadır. V.M.).

61 *Zafernâme*, II, 635.

ve Savran'ı işgal ediyordu.⁶² Timur kendisi ordunun merkez kuvvetleri ile birlikte Aralık ayının büyük bir kısmını Aksulat'ta geçirerek, oradan 25 Aralık'ta⁶³ Otrar'a doğru hareket ile 12 Receb (14 Ocak 1405) Çarşamba günü buraya vardı.⁶⁴ Fergana'da askerî birliklerin toplandığına dâir hiçbir bilgi yoktur. Aşpara ve Isık Göl'de bulunan birliklerdeki asker sayısı hakkında da bilgi verilmemiştir.

Timur'un Ölümü

1404-1405 yılı kışı, Türkistan'da çoğunlukla soğuk geçen kışların en soğuklarından idi. Aralık ayından Şubat'a dek Amu Derya ve Sir Derya üzerindeki bütün geçitler buz tutmuştu.⁶⁵ Timur ihtiyarlığına rağmen seferin bütün zorluklarına katlanıyor ve yakın bir zamanda öleceğini hiç beklemiyordu. Altın Ordu'dan kaçmak zorunda kalan Toktamış Han'ın elçisini Otrar'da kabul ettiğinde, Çin Savaşı sona erdikten sonra Altın Ordu üzerine yürüyeceğini ve Toktamış'ı yeniden tahta oturtacağını söylemişti.⁶⁶ Timur'un hastalanmasına ve ölmesine başlıca sebep de ısınmak için çok fazla şarap kullanması olsa gerektir.⁶⁷

18 Şubat 1405 Çarşamba günü meydana gelen olay,⁶⁸ Timur'un kurduğu imparatorluğun geleceği üzerine büyük bir tesir yapmıştır. 1404 yılında dağlık bölgedeki Bağistan köyünde doğan Hoca Ahrâr'a ait rivâyet dolayısı ile ailesinin bu olay üzerine düzenledikleri ziyâfetten söz edilmektedir. Tam ziyâfet sırasında Timur'un ölüm haberi alınmış ve bunun üzerine öyle bir telaş baş göstermiştir ki, misafirler yemek dolu kazanları bırakarak dağlara kaçmışlardır.⁶⁹ Bu rivâyetin gerçe-

62 *Zafernâme*, II, 636.

63 Tarih, Fasih'te (393*) bulunmaktadır (21 Cemâziyelâhîr Perşembe).

64 *Zafernâme*, II, 646. Fasih'e göre (aynı yer) 7 Receb Pazartesi.

65 Gösterilen yer.

66 *Zafernâme*, II, 648.

67 ZVO, XVIII, 0141. Ayrıca L.A. Zimin'in *PTKLA*'da (XIX. 37 vd.) çıkan makalesine bk.

68 Tarihi için bk. ZVO, XXIII, 20.

69 *Reşehât*, Leningrad Üniv. Ktb. yazm. 131b; Asya Müz. yazm. 163b; Taşkent taş basması, s. 234; V.L. Vyatkin'in (Türk. Vedom., 1904, nr. 147) makalesi.

ğe uygun olmasına pek ihtimal verilmez. Fakat bununla Timur'un halefleri arasında verâset dâvâlarına sahne olan Mâverâünnehir ahalisinin 1405 yılı Şubat ve Mart aylarındaki ruhî durumları doğru olarak verilmiştir. Cengiz Han'ın ölümünden sonra bütün arzuları yerine getirildiği halde,⁷⁰ aksine Timur'un vasiyetlerine hiç uyulmamıştı. Timur'un Pîr Muhammed'i veliaht olarak gösterdiği bilinmektedir. Buna rağmen hiç kimse Timur'un ölümünden sonra Pîr Muhammed'in hükümdarlığını tanımamış ve adına sikke kestirmemiştir. Mirzalardan her biri gerek hutbelerde, gerekse sikkelere Timur'un adı yerine kendi adlarını koymuşlardı. Timur'un ölümü haberini 1 Mart'ta⁷¹ alan Şahrüh da aynı şekilde hareket etmişti. Hatta Otrar'da bulunan ordu ileri gelenlerinden Emîr Şah Melik ile Emîr Şeyh Nureddin birkaç gün önce Timur'a vasiyetinin muhakkak yerine getirileceğine dâir söz verdikleri halde Pîr Muhammed'e yardımcı olmuyorlardı. Timur'un hanımlarını küçük mirzalarla birlikte Semerkant'a gönderirlerken bu begler, hanımlara taht kavgalarına bir an önce son vermek için, Pîr Muhammed'in Kandahar'dan gelmesinin uzun bir zaman gerektirdiğinden,⁷² başşehrin Şahrüh'a teslimini tavsiye etmişlerdi. Begler sefere devam ile Timur'un ölümünü bir müddet için gizli tutmayı düşünüyorlardı. Timur'un cesedi gizlice Semerkant'a gönderildi. Ordu, merkez ile sol ve sağ kanatların birleşmeleri kararlaştırılan ve Otrar'dan 5 fersah doğuda⁷³ bulunan yere doğru hareket etti. Şerefüddin'in sözlerine göre, begler ancak Çin'i feth ve tahrip ettikten sonra⁷⁴ Semerkant'a dönmek düşüncesinde idiler. Şerefüddin'in kaynağı olan Şahrüh Anonimi'nde görüldüğü üzere ise begler seferin en yakın maksadı olan Moğollara darbe indirmek⁷⁵ ve büyük bir ihtimal ile Timur'un

70 Barthold, *Turkestan*, s. 461.

71 28 Şâban. Hâfız-ı Ebrû (İnd. Off. yazm. 30^b) ve Fasîh'te (393^a) de tarih aynıdır.

72 *Zafernâme*, II, 675 vd.; Şahrüh Anonimi, 21^b vd.; ZVO, XXIII, 21. nr. 1.

73 Köyün adı *Zafernâme*'de (II, 679): Çuklek: Şahrüh Anonimi'nde (23^a): Çukelek. Herhalde Rusça haritalardaki Çilik kastedilmektedir. Çulek, Otrar'dan çok uzakta ve başka yönde idi.

74 *Zafernâme*, II, 674.

75 Şahrüh Anonimi, 20^b: ZVO, XXIII, 21. nr. 2.

sağlığında idârelerinin Şahruh'un oğullarına verilmesi düşünülen ülkelerle mirzaları yerleştirmek gayelerini gerçekleştirmeyi düşünüyorlardı. Uluğ Beg'e verilmesi kararlaştırılan ülke özellikle savaş sahası olacaktı. Fakat nedense Uluğ Beg Timur'un hanımları ile birlikte Semerkant'a gönderildiği halde, kardeşi İbrahim Sultan orduda alıkonulmuştu. Ordu, bu mirza ile doğuya doğru hareket etti. Bütün birliklerin birleşmesinden sonra, ordunun idâresine Halil Sultan'ın getirilmesi düşünülüyordu.⁷⁶

Timur'un ölümünü gizlemek teşebbüsünde bulunulmasına rağmen bu söylenti Otrar'dan birliklere gönderilen adamlardan daha önce, sağ ve sol kanatlardaki birliklere ulaşmıştı. Sefere devam edecek yerde, her iki ordunun başında bulunan mirzalar taht için çıkacak çatışmada buyrukları altındaki askerden faydalanmaya karar verdiler. Sultan Hüseyin, galiba bütün askeri kendi tarafına çekmeyi başaramayınca, idâre etmekte olduğu orduyu bırakarak, ancak 1.000 kişiden meydana gelen bir birlik alarak acele ile Semerkant'a yollandı. Mirza'nın ayrılmasından sonra ordu herhalde dağılmıştır.⁷⁷ Merkez orduda bulunan begler bu haberi aldıktan sonra sefere devam edilemeyeceğini ilan etmişler ve bu kararı bildirmek için hanımlara ve Taşkent'e adam göndermişlerdi. Hanımlara, bu haberi aldıkları yerde kalmaları ve ordunun gelmesini beklemeleri de bildirilmişti. Sağ kanat Semerkant'a doğru hareket ederek, yolda önceden tespit edilen yerde merkez ordu ile birleşecekti.⁷⁸ Merkez ordu Sir Derya'yı buzlar üzerinden geçmeyi başarmış (ordu geçer geçmez buzlar çözülmüş) ve hanımlar ile mirzaların arkasından yetişmiştir. Ordu burada iken, sağ kanat birliklerindeki bütün beglerin, Mirza Ahmed başta olmak üzere, Taşkent'te Halil Sultan'a biat etmiş oldukları haberi alınmıştır.

Halil Sultan

1384 yılında doğan Mîranşah'ın oğlu Halil Sultan, Muhammed Sultan gibi "han kızı"nın oğlu ve Uluğ Beg gibi de Saray Mülk Hanım'ın

76 *Zafernâme*, II, 680.

77 Onların daha sonraki olaylara katıldıklarına dâir bilgi yoktur.

78 Akar mevkiinde (*Zafernâme*, II, 682).

gözetimi altında büyümüştü.⁷⁹ Daha 1399 yılında Hindistan Seferi'nde onun yararlığı görülmüştü. Hatta daha o zaman Timur'un bu torununa karşı ayrı bir sevgisi olduğundan ve Mirza'nın çok parlak bir istikbali olacağından söz ediliyordu.⁸⁰ Onun "Yedi Yıllık" sefere katılması ve 1402'de "Türkistan hududu"na gönderilmesinden daha önce söz edilmişti.⁸¹ 1404 yılında, Timur'un iznini almadan, sevdiği bir kadın ile⁸² evlendiği için dedesinin öfkesini üzerine çekmiş, fakat buna rağmen Mirza'nın savaşıllıktaki kâbiliyetini takdir ettiği için ordunun önemli bir bölümünü onun emri altına vermişti. O sonraları düşmanlarını yendikten sonra, Timurlular ailesinde çok seyrek görülen büyük kalplilik göstermiştir. Halil Sultan'ı hükümdar ilan edenlerin yalnız kargaşalık ve anlaşmazlıklara son vermek düşüncesi ile hareket etmedikleri ve gerçekten bu mirzayı tahtta görmek istedikleri kuvvetle muhtemeldi.⁸³

Sağ kanat ileri gelenlerinin Halil Sultan'a biatları, merkezle sağ kanat beylerinin karşılıklı tartışmalarına yolaçmıştı. Merkez ordusu beyleri ötekileri Timur'un vasiyetine aykırı hareket etmekle suçluyorlardı. Sağ kanattakiler Timur'un vasiyetine boyun eğmeye hazır bulunduklarını ve Halil Sultan'a biatlarının geçici olduğu cevabını vermişlerdi. Hatta Taşkent'te Pîr Muhammed'e biat bile edildiği gibi, Halil Sultan'ın imza ve mührünü basmış olduğu ahidnâmenin gönderilmesi için çalışmalar yapılmıştı.⁸⁴ Bu ahidnâme önce Şeyh Nureddin'e ve Şah Melik'e, sonra da acele olarak Pîr Muhammed'e gidecekti. Şerefüddin, bütün bu hareketlerin yalnız bir gözboyacılığından ibâret olduğunu söylüyor. Şah Melik'in karargâhında Pîr Muhammed'in hukukunun az-çok gözetilmekte olduğu Şerefüddin tarafından nakledilen haberlerle doğrulanmaktadır. Merkez ordu galiba, sağ kanadın aksine olarak Pîr Muhammed'e biat etmemişti. Taşkent'ten ahidnâmeyi götürmek üzere gönderilen adam, Şah

79 *Zafernâme*, I, 381.

80 *Teksty*, I, 47 vd.

81 *Zafernâme*, II, 320 ve 346.

82 *Zafernâme*, II, 640 vd.

83 *Zafernâme*, II, 721 vd.

84 *Zafernâme*, II, 693.

Melik ve Şeyh Nureddin'in ordugâhında durdurulmuş ve Mart ayında bile Buhara'da kalmıştı.⁸⁵

Şeyh Nureddin ile Şah Melik'in gayeleri mümkün olduğu kadar süratle Semerkant'ı ele geçirmek ve aynı zamanda Halil Sultan ve ordusunun başşehre doğru hareketine engel olmaktı. Onlar bu son gayelerine erişebilmişlerdi. Halil Sultan ordusunu Sir Derya'dan geçirmek için, Şahruiye'nin yukarısında kayıklardan kurulu köprü'nün bulunduğu yeri seçmişti. Ordu üç bölüm olarak ırmağı geçecekti. Ön saftaki askerler Emîr Burunduk'un, arkadakiler Halil Sultan'ın eski atabegi bulunan Hodaydâd Hüseyinî'nin ve asıl kuvvetler de Halil Sultan'ın idâresinde idiler.⁸⁶ Şah Melik ve Şeyh Nureddin ile anlaşılan Burunduk, Sir Derya'yı geçtikten sonra köprüyü yıktırmıştı. Hodaydâd Hüseyinî kendi birlikleri ile Açık Parkent'e⁸⁷ gitmişti. Bu sırada Timur ordusunun merkezi olan Şah Melik ve Şeyh Nureddin'in idâresindeki birlik hiçbir engelle karşılaşmaksızın Semerkant'a doğru ilerlemekte idi. Aksular'tan Karçak⁸⁸ geçidine dek, Uluğ Beg'in bulunduğu sağ kanat Şah Melik'in, İbrahim Sultan'ın bulunduğu sol kanat ise Şeyh Nureddin'in⁸⁹ idâresinde olmak üzere ordu tam bir savaş düzeni ile ilerlemekte idi. Bu zamandan sonra Şah Melik 1411 yılına dek Uluğ Beg'in vâsisi olarak kalmıştı. Onun bu göreve getirileceği Timur'un sağlığında düşünüldüğü düşünülmüdüğü bilinmemektedir.

Şah Melik ile Şeyh Nureddin⁹⁰ başşehirde bulunan beglerle anlaşmadan önce askerlerini Semerkant yakınlarına getirmeye pek cesaret edememişlerdi. Şah Melik geçitte askeri bırakarak, Timur'un Çin Seferi'ne çıkarken bırakmış olduğu Emîr Argun Şah ve Otrar'dan Timur'un cesedini getiren Hoca Yusuf'un hâkim bulundukları Semerkant'a doğru hareket etti. Başbuğlar Şah Melik'i şehre

85 *Zafernâme*, II, 712.

86 Bu hususta bk. İbn Arabşah, s. 187.

87 *Zafernâme*, II, 695 vd. (Açık Ferkent şeklinde İ.A.)

88 *Zafernâme*, I, 159'da sözü geçmektedir. V.L. Vyatkin, *Materialy*, s. 64. Karçak. Akabeyi Karçak için bk. *Zafernâme*, II, 690.

89 *Zafernâme*, II, 689.

90 Daha sonraki olaylar için bk. *Zafernâme*, II, 689 vd.

almaktan şiddetle çekindiler. Surlardan ancak meşrû bir veliahdın tahta oturmasından sonra şehrin teslim edileceği bildirildi. Şah Melik bu cevabı alınca, Zerefşan'ın kuzeyindeki Aliâbâd⁹¹ köyünde bulunan ordusuna döndü ve bir kere daha teşebbüste bulunmaya karar verildi.

Daha önce Şah Melik'in gittiği gibi, 3 Mart Salı günü⁹² aynı maksadla Şeyh Nureddin Semerkant'a gitti. Şehrin kapısına geldiğinde konuşmak için tek başına içeri bırakılmasını rica etti ise de, kabul edilmedi. Bu olaydan sonra yalnız hanımlar ve Şahruh'un oğulları dışında kalan mirzaların Semerkant'a gönderilmesine karar verildi. Şah Melik ve Şeyh Nureddin, Uluğ Beg ile İbrahim'i alarak yanlarında para ve kıymetli eşyadan oluşan Timur'un hazinesi, birçok elbise ve silahlara⁹³ mâlik oldukları halde Buhara'ya giderek, orada yerleşmeyi kararlaştırdılar. Onlar orada hiçbir güçlükle karşılaşmayacaklarını sanıyorlardı. Çünkü Halil Sultan'a ihanet eden öncü birliğinin beglerinden olup, Aliâbâd'da kendilerine katılan Rüstem'in kardeşi, Buhara'da hâkim olarak bulunmakta idi.⁹⁴ Şehir büyüklük bakımından Semerkant'tan aşağı değildi.⁹⁵ Şerefüddin'in sözlerine göre, begler Buhara'dan Pîr Muhammed'e⁹⁶ gitmek düşüncesinde idiler. Ancak Buhara'dan Şahruh ile⁹⁷ temasa geçmek teşebbüsünde bulunmak istemeleri çok daha muhtemeldir.

Halil Sultan'ın Semerkant'a Girişi

5 Mart⁹⁸ Perşembe günü ordu Aliâbâd'dan hareket etti ve Uluğ Beg de, diğer hanımlar ile birlikte Semerkant'a hareket eden mürebbiyesi ile bir daha görüşmemek üzere ayrılmıştı. Ertesi günü ordu

91 Burası için bk. V.L. Vyatkin, *Materialy*, s. 64.

92 1 Ramazan (*Zafernâme*, II, 691).

93 Hazine hakkında bk. *Zafernâme*, II, 703 vd.

94 Bk. *Zafernâme*, II, 711.

95 Şahruh Anonimi, 39^b: çün Buhara ez Semerkant kemter nist.

96 *Zafernâme*, II, 700 vd.

97 Şahruh Anonimi'ne (40^a) göre Şah Melik, iki Mirza'dan (Şahruh veya Pîr Muhammed) hangisi Amu Derya'ya önce gelirse ona katılmaya karar vermişti.

98 Ramazan (*Zafernâme*, II, 702).

Debusiye'ye⁹⁹ gelmişti. Burada iken Semerkant'tan bir haberci gele-
rek, beglerin affını dilemek ve meşrû veliahdın tahtı işgalinden önce
başşehre bırakılmayacaklarını ve Halil Sultan'a da aynı cevabın veri-
leceğini söylemek için gönderildiğini anlatmıştı. Begler, Semerkant
başbuğlarının tutumlarının doğru olduğunu söylemeye mecbur ol-
muşlardı. Bununla birlikte Buhara'ya doğru yollarına devam ile ora-
ya Rüstem'i göndermişlerdi. Buhara'ya varmalarından iki, üç gün
önce Halil Sultan'ın Semerkant yolunda hiçbir karşılık görmediği
haberini almışlardı. Onu Şiraz köyünde Semerkant'ın büyükleri
karşıladılar. Emir Argun Şah, Zerefşan boyunda Halil Sultan'ı karşı-
layarak şehrin ve kalenin, kıymetli eşya ile dolu olan Timur'un ha-
zinelerinin¹⁰⁰ anahtarlarını teslim etti. Yeni hükümdarın merâsimle
şehre girmesi birkaç gün sonra Münecim Bedreddin'in tayin ettiği
18 Mart Çarşamba günü meydana gelmişti.¹⁰¹

Şerefüddin'in sözlerine göre Semerkant'taki ileri gelenler daha
ilk günden başlayarak Halil Sultan ile danışıklı hareket etmişlerdi.
Bununla birlikte Emîr Şah Melik ve Şeyh Nureddin'in entrikası ile
Taşkent ordusunda ayaklanmanın baş göstermesi ve bu beglerin baş-
şehri ele geçirmek teşebbüsleri, bunu başaramayınca taht için mey-
dana gelecek savaşta dayanak olarak Buhara'yı işgale kararı gibi hare-
ketler, Semerkant'taki beglerin şehri Halil Sultan'a teslim etmelerine
sebep olmuş olabilir. Halil Sultan yıktırılmış olan köprüyü tâmirle
Sir Derya'yı geçmeyi başarmıştı. Bu sırada Şah Melik'in Semerkant'a
bırakılmadığını gören Burunduk (daha önce Halil Sultan'a ihanet
eden öncü birliklerinin begi) yeniden Halil Sultan'a katılmış ve suç-
ları bağışlanmıştı. Burunduk ve ona uyararak bütün askeri yeniden
Halil Sultan'a biât etmişlerdi. Bu olay hakkındaki haber, güya Şah
Melik ve Şeyh Nureddin'in ordusuna onların Aliâbâd'dan ayrılma-
larından önce gelmişti.¹⁰² Halil Sultan, Semerkant'ı işgal ettikten

99 Bunun yeri hakkında bk. Barthold, *Turkestan*, s. 97. Harabeleri hakkında ise bk.
L.A. Zimin, "Kal'a-yi Demus", *PTKLA*, fasikül 2.

100 *Zafernâme*, II, 710 vd.

101 *Zafernâme*, II, 712 (16 Ramazan). Şahrüh Anonimi'ne (49^b vd.) göre, Halil Sultan
Ramazan ayı ortalarında Taşkent'ten ayrılarak, aynı ayın sonlarında Semerkant'ı
işgal etmiştir.

102 *Zafernâme*, II, 696 vd.

sonra (Timur'un vasiyetine uyduğunu göstermek için) Timur'un ölmüş bulunan veliahdı Muhammed Sultan'ın oğlu Muhammed Cihangir'i "Han" ilan etmişti.¹⁰³ Muhammed Sultan'ın Timur tarafından veliahtlığa getirilmesi¹⁰⁴ herkesçe bilinmekle birlikte, Pîr Muhammed'in bu tayininin biraz kapalı kaldığı anlaşıyor. Halil Sultan'ın bu hareketi Timur'un bile yapmaya cesaret edemediği "hanlığın" Cengizlilerden Timurlulara nakli için yapılan ilk teşebbüs olmak üzere dikkat çekicidir.

Halil Sultan'a Zerefşan boyunda teslim edilen anahtarlar arasında, şehrin anahtarlarından çok hazinenin anahtarları gerekli idi. Semerkant Kalesi'nde korunan zengin hazineyi, ele geçirerek haris Çağataylıları¹⁰⁵ kendine çekmek imkânını kim elde ederse, Timur'un mirası için meydana gelecek çatışmalarda da onun üstün geleceği herkesçe biliniyordu. Semerkant'ın ele geçirilmesinden biraz sonra Halil Sultan'ın serveti daha da artmıştı. Timur, Moğolistan'ı ele geçirdikten sonra, iki mirza arasında bölüştürmeyi kararlaştırmıştı. İşte bu mirzalara yani Uluğ Beg'e ve İbrahim Sultan'a ait olup Şeyh Nureddin ile Şah Melik'in ordusunda bulunan hazine de (beglerin Otrar'dan Buhara'ya getirdikleri) Halil Sultan'ın eline geçmişti. Gerçekten beglerin umdukları gibi, Buhara karşı koymadan teslim olmuştu.¹⁰⁶ Şerefüddin'in sözlerinden görüldüğü üzere,¹⁰⁷ mirzaların da hazinelerini yerleştirdikleri bu şehrin ele geçirilmesine çok önem verilmekte idi. Buhara Kalesi'nin o zaman, X. yüzyılda olduğu gibi,¹⁰⁸ iki kapısı vardı (bugün bilindiği gibi sadece batı yönünde kapı vardır). Kalenin yarısını, doğu kapısının olduğu bölümü Uluğ Beg ile Şah Melik, öteki bölümünü de İbrahim Sultan ile

103 *Zafernâme*, II, 712 vd. Bu haber Halil Sultan'ın sikkeleri ile de doğrulanıyor.

104 Halil Sultan'ın adı hutbelerde meşrû bir hükümdar olarak anılıyordu (bk. *Teksty*, I, 123 vd.). Pîr Muhammed'i şahsen görmüş olan Clavijo (s. 288 ve 320) onun veliahd tayin edildiğinden söz etmemektedir.

105 Bk. Clavijo, s. 362.

106 Abdürrezzâk-ı Semerkandî'ye göre (158^b) 1 Ramazan'dadır ki, bu Abdürrezzak'ın Şerefüddin'e dayanarak verdiği yukarıdaki tarihe uymuyor. *Zafernâme*'de sadece (II, 711) "der-Ramazan" denilmektedir.

107 *Zafernâme*, II, 712.

108 Bk. Barthold, *Turkestan*, II, 102.

Şeyh Nureddin işgal etmişlerdi. Şehrin surları, kapıları ve hisarlarını Rüstem'in kardeşi Hamza ve öteki begler savunacaklardı. Şehrin ve kalenin berkitilmesi için de tedbirler alınmıştı.

Halil Sultan ve Şahruh Arasında Anlaşma

Bu olaydan biraz sonra Şahruh ile Halil Sultan arasında varılan anlaşma hakkında Hâfız-ı Ebrû ve Abdürrezzak'ın kayıtlarından Uluğ Beg ve İbrahim Sultan'a ait olan hazinenin Semerkant'ta bulunduğu anlaşılıyor. Lâkin ne zaman ve ne şekilde Buhara'dan buraya getirildiğinden hiç söz edilmiyor. İşte bu eksikliği biz Şahruh Anonimi'nde¹⁰⁹ bulduğumuz bilgilerle tamamlıyoruz. Rüstem, Burunduk'u örnek alarak Halil Sultan'ın tarafına geçmiş ve şehrin ahalisini silahlandırarak (o her iki mirza ile birlikte yalnız Şeyh Nureddin'in bulunduğu), kale üzerine saldırmıştır. Şah Melik ise Şahruh'un bir an önce Buhara'ya gelmesini sağlamak için aynı gün Horasan'a doğru yollanmıştı. Şeyh Nureddin iki mirzayı alarak, yanlarında hiç kimse bulunmaksızın, kaçarak hayatını kurtardı. Kale ile hazine tamamen korumasız kaldı. Bunun üzerine hazine de çarşı hırsızları¹¹⁰ tarafından yağma edildi. Şeyh Nureddin Amu Derya yolunda Şah Melik ile birleşti. Irmağa vardıktan sonra Şeyh Nureddin mirzaları alarak süratle Şahruh'a gitti ve Andhoy'da¹¹¹ onunla karşılaştı. Şah Melik ise ırmak üzerindeki geçidi korumak için kalmıştı.

Bütün bunlar Mart ayında olmuştu. Nisan'da artık Amu Derya boyunda savaşlar başlamıştı. Şahruh Anonimi'nin sözlerine göre,¹¹² Halil Sultan daha Ramazan ayında Küçe Melik¹¹³ köyüne gelmişti. Burada Ramazan bayramını geçirdikten sonra (Ramazan

109 Şahruh Anonimi, 45^a vd. Bundan önce (42^b vd.) Şah Melik ile Şeyh Nureddin arasındaki tartışmalardan söz ediliyor. Bunlar, bütün ordu ile Horasan'a mı gitmek, yahut askerin bir kısmını Buhara'da mı bırakmak, kimin Şahruh'un yanına gidip, kimin Buhara'da kalmasından ibâretti.

110 47^b: serrâk-ı esvâk. Daha sonra verilen bilgilerden hazinenin bir kısmının da Semerkant'a gönderildiği anlaşılıyor. Hâfız-ı Ebrû (Oxford yazm. 10^b) ve Abdürrezzak-ı Semerkandi (163^b) kısaca sadece Rüstem'in "muhâlefetinden" söz ediyorlar.

111 Şahruh Anonimi, 49^a.

112 52^b vd.

113 Yeri hakkında bk. Vyartkin, *Materialy*, s. 46.

bayramı Nisan başlarına rastlamıştı). Şevval'in ilk on günü içinde Keş (Şehrisebz) civarındaki¹¹⁴ köylerden birine gelmişti. Halil Sultan bu köyden Şemseddin, Hoca Yusuf, Mübeşşir, Argun Şah gibi beglerin idâresinde 10.000 kişilik bir kuvveti Amu Derya boyuna göndermişti. Bu birlik Şah Melik'in Amu Derya üzerinde eline geçirdiği kayıkları geri almak ve onu Dize geçidinden kovmakla görevlendirilmişti. Şah Melik'in yanında ancak 500 süvari bulunmasına rağmen geçidi elinde tutabilmişti. 20 gün süren boşuna bir savaştan sonra Halil Sultan'ın isteği ile barış görüşmelerine¹¹⁵ başlanmıştı. Gerçekte ise buna sebep, Amu Derya'nın öteki yakasında, Şapurgan civarında bir yerde¹¹⁶ kuvvetli bir ordunun başında Şahruh'un bulunması idi. Barış görüşmelerinin seyri ve sonucu Halil'in kendisini yenik durumda görmediğini göstermektedir. Barışın yapılması için Şeyh Nureddin, Halil Sultan'a, Şemseddin ve Argun Şah da Şahruh'a gitmişlerdi. Bizim tarihçilerin hepsi de Şahruh'un tarafını tutarak,¹¹⁷ Halil'in ağız ile Herat hükümdarının kendisinden üstün bir hukuka sahip olduğunu doğrulayan cümleler söylüyorlar. Güya Halil Sultan: "Mâdem ki Şahruh Mâverâünnehir'i kardeşleri veya oğullarından birine verecektir, o halde kendisi de ona yakın akraba olmasından dolayı Şahruh tarafından Mâverâünnehir'in idâresine tayin edilmek hakkı taşıdığını" Şahruh'a söylemesini buyurmuştu. Şahruh, kendisinin, oğullarının, Şah Melik ve nökerlerinin¹¹⁸ Semerkant'taki hazine ve mallarının geri verilmesi şartı ile buna razı olmuştu. Bununla birlikte 1405 yılından sonra Halil Sultan

114 Yerin adı yazmada (52^b) noktasız ve harekesizdir. Minorsky Cebrân (?) olarak: H.R. Roemer (*Şams al-Husn*, s. 44) ise yine şüpheli olarak Harân şeklinde okumuşlardır (l.A.).

115 Hâfız-ı Ebrû (Oxford yazm. 9^a) ve Abdürrezzâk-ı Semerkandî'nin (163^b) sözlerine göre, Halil ile Şahruh arasında elçilerin gidip-gelmesi, Şahruh'un oğullarının Horasan'a dönmelerinden önce olmuştu.

116 Yerin adı Hâfız-ı Ebrû (Oxford yazm. 10^b), Abdürrezzâk-ı Semerkandî (163^b) ve Fasih'te (393^b) Düke; Şahruh Anonimi'nde (55^b) Dukke-yi Şapurgân olarak gösterilmiştir.

117 Şahruh Anonimi de (54^b) bunlar arasındadır.

118 Şahruh Anonimi (56^a vd.), Hâfız-ı Ebrû (Oxford yazm. 12^b) ve Abdürrezzâk-ı Semerkandî (1164^a) Semerkant'taki mallar olarak sadece Şahruh'un oğullarına ait olanlardan söz ediyorlar.

tarafından kestirilen sikkelerdeki yazılarda, Halil'in Şahruh'un hâkimiyetini tanımış olduğuna dâir hiçbir belirti yoktur. Muhtemelen Şahruh, Halil'e karşı savaşmaktan vazgeçmiş ve ona Mâverâünnehir'i bırakmıştı. Halil'in de galiba başka isteği yoktu. Hazine ve malların geri verilmesine gelince, bu madde yerine getirilmemişti. Şahruh Anonimi ve bu eserden faydalanmak sûreti ile meydana getirilen öteki eserlerde bu konu susularak geçilmiştir. Fakat malların geri verilmesini istemek için gönderilen heyet üyelerinden olan Fasih, eserinde bu konuda bilgiler veriyor. Temsilcilere eşya vermek şöyle dursun, hatta onları Semerkant'ta alıkoymak istemişler, onlar da geceli-gündüzlü atlarını koşturarak hayatlarını güçlükle kurtarabilmişlerdi. Ertesi gün ise Amu Derya'yı geçerek Şahruh'un yanına dönmüşlerdi.¹¹⁹ Şahruh Anonimi'nin sözlerine göre, Halil'in anlaşılmaya uymaması belki de Şahruh'un Amu Derya boyunda kalarak Mâverâünnehir'e saldırmak için uygun bir zaman gözetmesinden ileri gelmiştir. Yalnız Mîranşah ve Ebubekir'in Halil ile birleşmek için, Batı İran yönünden Horasan'a doğru yola çıktığı haberi Şahruh'u bu düşünceden vazgeçmeye mecbur etmişti.¹²⁰

Onlar Arasında Cereyan Eden Daha Sonraki Mücadeleler

Şahruh artık hedefine doğru siyâsetini inatla sürdürüyor ve Halil Sultan ile mücadelesinde yalnız silaha değil, diplomasi vâsıtalarına da başvuruyordu. Mücadelenin bu son şekli, savaş hareketlerine bakılırsa, daha çok başarılı olmuştu. Semerkant'ın genç hükümdarı bu tehlikeye karşı ne yazık ki babasının ve dedesinin kurnazlıklarını gösterememişti. Onun yüce kalpliliği bazen çocukça bir itimat şeklini alıyordu. O kendisine başvuran düşmanları ve ihanet edenleri yalnız bağışlayıp, yanına almakla kalmıyor, hatta askerlerini onların

¹¹⁹ Fasih, 394^b.

¹²⁰ Şahruh Anonimi, 57^a. Burada Şahruh'un düşüncelerine dâir sözler vardır: be-hük-m-i gayret-i temâm ve fervâ-yi namus ü nâm bedân niyet cezm şodend ki tâ memleket-râ ez -tasarruf-i muhâlefân mustahlâs ne-kerdânend ânân ez süb-i mubâsemet ne-piçânend ve tâ âbrû-yi şûride buhtân ne-rizend ez kenar-ı Ceyhûn ber ne-hizend.

idâresine vermek güvenini de gösteriyordu. 1405 yılı güzünde Şeyh Nureddin, Halil Sultan'a gelmişti. Şeyh Nureddin'e Semerkant'ta Halil Sultan'ın faaliyetlerini takip ile, fırsat düştükçe idâreyi zayıflatmak için Şahruh tarafından gizlice tâlimat verilmişti. O, Semerkant'ta iken Hudaydâd'ın çıkardığı ayaklanmayı bastırmaya tâlip olmuş ve askerle kuzeye gönderilmişti. Fakat orada bir hafta sonra kendisi başkaldırarak, Timur'un öldüğü evin sahibinin kardeşi Berdi Beg'in¹²¹ idâresinde bulunan Otrar¹²² şehrini ele geçirip, buradan Hudaydâd ve Şahruh ile münasebet kurmuştu.

Sir Derya'nın öteki yakasında, Aşpara Kalesi'nin hâkimi olan Allahdâd,¹²³ Hudaydâd'dan ayrı olarak başkaldırmıştı. Timur'un ölümü dolayısı ile Çin Seferi yarıda kalınca o, askerlerin (19 Mart'ta)¹²⁴ isteği ile kaleyi terk etti. Kulancuk¹²⁵ denilen yerde Nisan ayının başında Halil'den tahta oturduğunu bildiren bir mektup aldı. Mektup'ta Allahdâd'a yakında onun yerine gelecek başka bir birliğin varmasına dek bekleyip, Aşpara'da kalması buyuruluyordu. Öte yandan Hudaydâd ise Allahdâd'a Aşpara'yı bırakıp kendisine katılmasını teklif ediyordu. Allahdâd bu son teklifi kabul etti. Aşpara'nın terki Moğolistan'ın fethinden vazgeçmek demekti. Esâsen Hudaydâd daha önce, Timur'un vaktiyle ele geçirdiği yerleri geri vermek sûreti ile Moğollar ile barış yapmıştı.¹²⁶ Isık Göl üzerin-

121 Berdi Beg hakkında bk. *Zafername*, II, 646, 666 ve 682.

122 Şahruh Anonimi, 63^a vd.

123 Almanca tercümede bu ad yanlış olarak Alauddin şeklinde geçiyor (İ.A.).

124 17 Ramazan (İbn Arabşah, s. 184).

125 İbn Arabşah'ta "ülkenin en soğuk yerlerinden biri" olarak gösterilen Kulancuk Muhammed Sultan'ın Aşpara'ya giderken (*Zafername*, II, 12) geçtiği "Kulan geçidi" (akabe-yi Kulan) olsa gerektir. Bugün Tartı'nın bulunduğu yerde vaktiyle bir köy "Kulan" adını taşımakra idi (Benim *Turkestan* (s. 455) ve orada işaret edilen kaynaklara ve ayrıca ZVO, VIII, 15 vd. ile yine benim "Otçet", makaleme (s. 29-31) bk.). Bununla beraber Abdürrezzâk-ı Semerkandi (190^a), 1411 yılı olaylarını anlatırken Kulan Baş'ı Yengi (Talas) ile Savran (Hâfız-ı Ebrû, Oxford yazm. 157^a, metin bozuk) arasında gösteriyor. Bundan "Kulan Geçidi" denilen yerin Kara Tav ile Talas Ala Tav'ı Sıradağları arasında, Çimkend'den Evliya Ata'ya giden yol üzerinde bir yer olduğu anlaşılıyor. (Oradaki şiddetli kışlar için bk. Masalsky, *Turkestansky Kray*, s. 757). (Kulan ile Kulan Baş'ının ayrı ayrı yerler olduğu açıkça görülüyor. V.M.)

126 Anlaşma için bk. İbn Arabşah, s. 190.

deki kale daha ilk andan itibaren bırakılmıştı. Allahdâd Aşpara'da küçük bir birlik bırakmış, fakat az sonra bunların begleri arasında anlaşmazlık başgösterdiği için, kale birlik tarafından tamamen terk edilmişti. Hudaydâd ile Allahdâd birlikte "Açlık Bozkırı"nı geçerek Cizak'a dek akın yapmışlar ve Timur'dan kalan sürüleri ele geçirebilmişlerdi. Allahdâd oradan Semerkant üzerine yürümeyi bile düşünüyordu. Fakat Hudaydâd onu bu teşebbüsünden geri çevirdi. Halil Sultan kendisi ile Hudaydâd arasında barışın sağlanması için Allahdâd'a aracılık etmesini rica etmişti. Başlangıçta Allahdâd razı olmayarak, Halil Sultan'ın gönderdiği mektubu Hudaydâd'a göstermiş ve onunla barış yapmıştı. Fakat daha sonra arkadaşını bırakarak Halil Sultan'ın tarafına geçmişti. Halil de onu beglerbegi yaptı. Sir Derya'nın öte yakasındaki ülkelerde Hocend ve Fergana dışında bütün her yer Hudaydâd'ın elinde kalmıştı.

Bütün bu olayların 1405 yılı Nisan ayında meydana geldiği anlaşıyor. Mayıs ayında Allahdâd, Pîr Muhammed'e karşı yapılan sefere katılmıştı. Halil Sultan'ın Şahrüh'a karşı başladığı savaşta olduğu gibi, bu savaş da Halil Sultan'ın arzusu ile başlamamıştı. Halil Sultan, anlaşıldığına göre, Amu Derya'nın öteki yakasındaki ülkeleri ele geçirmek teşebbüsünde bulunmamıştı. O sadece Mâverâünnehir'deki hâkimiyetini sürdürmekle yetinmeyi düşünüyordu. Pîr Muhammed, Timur'dan kalan tahtın başka birine ait olduğu halde, hangi hakka dayanarak işgal ettiğini sormak için Halil Sultan'a başvurduğunda, Halil Sultan "Timur'a devlet veren nasıl yüce Tanrı ise, bana da tahtı veren odur"¹²⁷ cevabını vermişti. Şeyhülislâm Abdülevvel, Pîr Muhammed'i Tanrı'nın mukadderâtına baş eğmek gerektiğine inandırmak istemiş idiyse de bunu başaramamış, sonraları Mirza, şeyhin sözünü tutmadığına¹²⁸ pişman olmuştur. Adayların üçüncüsü olan Sultan Hüseyin, istediğine erişemeyeceğini çabucak anlamış ve Halil Sultan'a katılmıştı.¹²⁹ Halil Sultan da onu Pîr Muhammed'e karşı

127 *Mir İslama*, I, 361. Bunu Hâfiz-ı Ebrû'da (Ind. Off. yazm. 60°; Oxford yazm. 54°) da görüyoruz.

128 İbn Arabşah, s. 192 ve 200.

129 O Ramazan ayı sonunda Andhoy'da Şahrüh'un yanına gelmiş, Şevval ayı başında (Nisan) oradan Halil Sultan'a gitmişti (Hâfiz-ı Ebrû Oxford yazm. 43^b vd.).

gönderilen 30.000 kişilik ordunun başına geçirmişti. Sefere katılan begler arasında Allahdâd, Argun Şah ve başkaları vardı. Ordu 1405 yılı Mayıs ayında¹³⁰ hareket ile Belh'i ele geçirdi. Orada bir gün Sultan Hüseyin bütün begleri davet ederek onlardan ikisinin derhal idamlarını buyurdu. Geri kalanları ve Allahdâd ile Argun Şah ise ancak Sultan Hüseyin'e yalvarıp, hizmet etmeye hazır olduklarını bildirmeleri üzerine hayatlarını kurtarabilmişlerdi. Sultan Hüseyin ordusu alarak Semerkant üzerine yürüdü. Halil Sultan Semerkant'tan hareketle 6 Temmuz'da¹³¹ Çekdalik (Şehrisebz'in güneyinde) yakınında Sultan Hüseyin'i yendi. Savaş sırasında Allahdâd ile Argun Şah tekrar Halil Sultan'ın tarafına geçtiler. Halil Sultan'ın ordusu Hüseyin'i Belh'e¹³² dek takip ve bu şehri işgal ile Sultan Hüseyin'in malı ve haremını ele geçirdi. Sultan Hüseyin kendisi Aliâbâd'da (Belh yöresinde bir yer), Şapurgan ve Andhoy'u idâre etmekte olan Timur'un yeğenlerinden Süleyman Şah'ın yanına gelerek, burada himâye bulmuştu. Halil Sultan'ın buna itiraz etmediği anlaşılıyor. Fakat Pîr Muhammed, Halil Sultan'ın yendiği adayın kendisine teslimini kesin olarak istemekte idi. Pîr Muhammed'in isteği yerine getirilmediği için o, Süleyman Şah'ın üzerine 3.000 atlıdan ibâret bir ordu gönderdi. Bunun üzerine Süleyman Şah, Sultan Hüseyin ile birlikte Herat'a Şahrüh'un yanına kaçtılar. Şahrüh, Pîr Muhammed'in ilk isteği üzerine Sultan Hüseyin'in teslim edilmesi gerektiği düşüncesinde idi. Sultan Hüseyin hapse atılmış ve sonra öldürülmüştü. Başının derisi otla doldurularak Pîr Muhammed'e gönderilmiş, cesedi parçalanarak Herat çarşısında teşhir edilmişti.¹³³ Mîranşah ve oğlu Ebubekir'in kendi

130 Tarih, İbn Arabşah'ta (s. 193) böyledir. Zilkâde ayı ortasında.

131 Tarih, Abdürrezzâk-ı Semerkandî'de (169^a) 8 Muharrem'dir. Hâfız-ı Ebrû'da (Oxford yazm. 45^b) sadece Muharrem ayında denilip, yanlış olarak 810 yılı verilmiştir. (Çigdelik? V.M.)

132 Bu ve daha sonraki olaylara ait en geniş bilgi Şahrüh Anonimi'ndedir: 77^a vd. (Sayfalar yanlış cildlenmiş olup, s. 87, 77 ile 78 arasına konulmalıdır.) Yazara göre (87^a) Sultan Hüseyin'e mümkün mertebe işi barış yolu ile halletmesi, Pîr Muhammed'e saygı göstermesi, ancak onun hudutları geçmesine engel olması ve gerekirse Kunduz ve Bağlan'da karşı koyması buyurulmuştu.

133 Şahrüh Anonimi, 92^b. Hâfız-ı Ebrû'da (Oxford yazm. 45^b-47^b) ve Abdürrezzâk-ı Semerkandî'de (169^b) daha kısadır.

ülkelerine dönmelerini rica için, Süleyman Şah armağanlar ile batıya gönderildi. Fakat Süleyman Şah'ın varmasından önce Mîranşah ve oğlu artık dönmüş bulunuyordu. Süleyman Şah armağanları kendisine alıkoyup Şahruh'a karşı ayaklanarak Kelat'ı işgal ile berkitti. Süleyman Şah, Sultan Hüseyin'in kendisine sığındığı halde, Şahruh tarafından idam edilmesinin gururuna dokunduğunu ilan etmişti.¹³⁴ Ayaklanmayı bastırmak için bizzat Şahruh'un hareket etmesi gerekti ve uzun bir mücadeleden sonra Süleyman Şah Semerkant'a kaçtı.¹³⁵ Halil Sultan daha önce kendi düşmanını korumuş olduğu begi yanına alarak, bir süre sonra Pîr Muhammed ve Şahruh ile yapılan savaşta ileri saftaki birliklerin idâresini verdi.

Uluğ Beg'in Şapurgan ve Andhoy Hâkimliğine Tayin Edilmesi

Pîr Muhammed Süleyman Şah'ı yendikten sonra, Halil Sultan tarafından açıkça bir karşılık görmeksizin Belh'i işgal etmiş¹³⁶ ve Mâverâünnehir'e karşı ortaklaşa hareket etmek maksadı ile Şahruh ile münasebet kurmuştu. Şahruh ancak güzün (1406) hareket edebileceğini bildirmiş, fakat şimdiden Şapurgan ve Andhoy hâkimi tayin olunan Uluğ Beg'i Şah Melik'in himâyesinde olarak öncü birlik ile göndermişti. Şah Melik Amu Derya üzerinde köprü kurmayı (herhalde kayıklardan) başararak ırmağı geçebilmişti. Halil'in hudut boyu kaleleri beglerinden İsa ve Hızır hocalar tutsak alınmıştı.¹³⁷ Uluğ Beg ilkini Pîr Muhammed'e, ikincisini ise Şahruh'a gönderdi.¹³⁸ Şah Melik'in birlikleri Karşı ve Huzur'a dek ilerlemiş ve buradaki ahaliyi

134 Ayaklanmanın bu yüzden çıktığına Hâfız-ı Ebrû'da da (Ind. Off. yazm. 46^b; Oxford yazm. 50^a) işaret edilmektedir.

135 Şahruh Anonimi, 100^b. Semerkant'a kaçması hakkında bk. Hâfız-ı Ebrû, Oxford yazm. 50^b; Abdürrezzâk-ı Semerkandî, 170^a.

136 Şahruh Anonimi'nde Belh'in işgali Halil ile Şah Melik arasındaki mücadeleden sonra anlatılmaktadır. Ancak, Belh'in işgali aslında daha önce olsa gerektir. Çünkü bu olay Süleyman Şah'ın kaçması ile ilgilidir (114^a).

137 Bu ve daha sonraki olaylara ait en geniş bilgi Şahruh Anonimi'ndedir (140^a v.d.). Sahife 112'den sonra 114'ün gelmesi, sahife 113'ün ise 117 ile 118 arasına gelmesi gerekir.

138 Bunlar için bk. Hâfız-ı Ebrû, Ind. Off. yazm. 48^b; Abdürrezzâk-ı Semerkandî, 170^a.

(herhalde sadece Çağatayları¹³⁹) zorla güney yakasına geçirmişti. Bu akın üzerine Semerkant'ta büyük bir korku baş göstermişti. Çünkü aynı sıralarda Taşkent'i işgal etmiş bulunan Hudaydâd, Moğollar ile birleşerek Semerkant üzerine sefere hazırlanıyorlardı. Kuzeyden tehdid eden tehlikeye aldırmaksızın Halil Sultan derhal Şah Melik'e karşı yürüdü. Amu Derya'ya yaklaştığı zaman, Hudaydâd'ın Semerkant üzerine yapmayı tasarladığı seferinin Moğollar ile arasının açılması ve Moğolların kendi yurtlarına dönmeleri yüzünden yarıda kaldığı haberini almıştı. Halil, ordusunun esas kuvvetleri ile Huzar'da kalmış ve Süleyman Şah'ı 10.000 kişilik bir birlik ile ırmak boyuna doğru göndermişti.¹⁴⁰ Süleyman Şah köprü koruyucularına ansızın saldırmayı başarmış ve kayıkların bir bölümünü eline geçirebilmişti. Fakat Şah Melik'in kuvvetlerinin zamanında yetişmesi üzerine ırmağın geçidi ele geçirilememişti. Süleyman Şah'ın ricası üzerine Halil Sultan Amu Derya kıyısına gelmiş, fakat Şah Melik'i geçitten geri püskürtememişti. Çok zayıf bir çatışmadan sonra Halil Sultan Şah Melik'in karargâhına elçilerle birlikte Uluğ Beg'e¹⁴¹ elbise, kemerler, sadaklar, kıymetli taşlarla süslü hançerlerden ibâret armağanlar göndererek barış yapılmasını istemiştir. Varılan anlaşmanın şartlarına göre: Halil Sultan, Şahruh'un, oğullarının ve Şah Melik ile arkadaşlarının Semerkant'taki eşyâ ve hazinelerini geri verecekti. Bundan sonra Halil Sultan Semerkant'a döndü. Şah Melik ile Uluğ Beg anlaşmanın aksine olarak Pîr Muhammed'in yanına gitmişler ve onunla Kûy-i Ten'de¹⁴² birleşmişlerdi. Herhalde bu yüzden Halil Sultan geri vermesi gereken eşyâ ve hazineyi bu defa da geri vermedi. Sadece Uluğ Beg'in o zamana dek Semerkant'ta alıkonulmuş olan genç hanımı Uluğ Beg'in yanına gönderilmişti.¹⁴³

139 Türkçe tercümede (s. 58): Tacikleri.

140 Şahruh Anonimi, 106^a.

141 Armağanlar için bk. Şahruh Anonimi, 112^a.

142 Şahruh Anonimi; 114^a. Kûy-i Ten'in yeri için bk. *Zafername*, I, 443. Burada Toktamış'ın Karşı ve Huzar'ı geçerek, Kûy-i Ten'e dek Amu Derya boylarını tahrip etmesinden söz edilmektedir. Görünüşe göre Kûy-i Ten, bugünkü haritalarda Huzar ile Kelif arasında bir köy ve ırmak olarak gösterilen Kûh-i Teng'e uygun düşmektedir.

143 Bunun için bk. Hâfız-ı Ebrû, Ind. Off. yazm. 49^a; Abdürrezzâk-ı Semerkandî, 170^a.

Şah Melik, Pîr Muhammed'in karargâhında Şahruh'un aldığı buyruk üzerine Pîr Muhammed'in seferi 40 gün ertelemesini rica etmiş ve bu süre içinde Şahruh ve asıl ordusunun da gelip yetişeceğini söylemişti. Ayrıca savaş hareketine Buhara'dan başlayarak (herhalde Şahruh ve Şah Melik'in Buhara ile münasebetleri vardı) Buhara'nın ele geçirilmesinden sonra, Semerkant üzerine yürümenin daha uygun olacağı belirtilmişti. Şah Melik'in teklif ve tavsiyelerinin aksine sefere hemen başlanılmış ve doğru Semerkant üzerine yürüneceği ilan edilmişti.¹⁴⁴ Pîr Muhammed'in adamları, Şah Melik'in maksadının yalnız Semerkant'tan Şahruh, oğulları ve kendisinin eşyası ve hazinesini alabilmek ve Semerkant'ta bulunan annesini tutsaklıktan kurtarmak olduğunu söylemekte idiler.¹⁴⁵ Buna rağmen ordu Karşı yönüne doğru yürümüş bulunuyordu. Bundan Pîr Muhammed'in karargâhında (tarihçinin ifâdesinin aksine olarak) Şah Melik'in fikirlerinin tamamen reddedilmemiş olduğu anlaşılıyor. Şahruh'un ordusu ile Pîr Muhammed kuvvetlerinin Buhara'da birleşmeleri planının bozulması, Pîr Muhammed'in inatçılığından çok, Halil Sultan'ın pek çabuk harekette bulunmasından ileri gelmiş olması muhtemeldir.

Meydan savaşı 1406 Şubat'ının 20'lerinde¹⁴⁶ Karşı yakınında meydana geldi. Şahruh Anonimi'nin sözlerine göre, Pîr Muhammed'in ordusu Şah Melik'in yiğitliği sayesinde savaşı kazanacak bir durumda idi. Fakat bazı beglerin (6 tane ad verilmektedir)¹⁴⁷ Pîr Muhammed'e ihanet ederek kaçmaları, savaşı Halil Sultan'ın kazanmasına sebep oldu. Pîr Muhammed Belh'e, Uluğ Beg ve Emîr Şah Melik ise Horasan'a kaçtılar. Tam bu sırada Şahruh, Pîr Muhammed ile kararlaştırdığı Semerkant Seferi'ne çıkmış idi. Şah Melik ve Uluğ Beg, Şahruh ile Murgab boyunda karşılaştılar. Pîr Muhammed'in bütün karargâhının Halil Sultan'ın eline geçmesi kaçışın ne denli

144 Şahruh Anonimi, 115^b vd.

145 Şahruh Anonimi, 116^b.

146 İbn Arabşah'a göre (s. 197): 808 yılı 1 Ramazan Pazar (21 Şubat) günü; Hâfız-ı Ebrû'ya göre ise (Oxford yazm. 56^b; Ind. Off. yazm. 51^b) 2 Ramazan Pazartesi günü, Şahruh Anonimi'ne (117^a) göre ise ayın 4'ünde.

147 Şahruh Anonimi, 113^b ve 118^a. Sayfaların sırası için bk. s. 88, dn. 137.

çabuk olduğunu göstermektedir. Tutsak alınan bütün kadınlar Halil Sultan'ın merhamet ve adâletinde himâye bulmuşlardı.¹⁴⁸

Halil Sultan savaştan sonra Şahruh'a elçi göndererek onunla iyi geçinmek istediğini, ancak Amu Derya'nın kuzeyindeki topraklarına düşmanlarının saldırısının kendisini savaşa zorladığını bildirmişti. Şahruh da barışa taraftar olduğunu ve anlaşmaya bağlı kalacağını söyledi. Halil Sultan ile savaşmasına sebep olarak, Halil Sultan'ın Süleyman Şah ve Argun Şah gibi beglerin idâresindeki birliklerin (bu birlikler Şapurgan ve Andhoy'a saldırmışlardı) kendi ülkesinin hudutlarına saldırıda bulunmalarını gösterdi. Her iki hükümdar barışı yenilemek için Amu Derya boyuna beglerini gönderdiler.¹⁴⁹

Uluğ Beg'in Horasan'ın Kuzey ve Orta Bölgelerinin Hâkimliğine Tayini

Şahruh Murgab boyundan Herat'a döndü. Şahruh'un buyruğu üzerine Şah Melik ile Uluğ Beg¹⁵⁰ Badgis'te bir ay kaldılar. Onlar aynı yıl içinde Mayıs ayında baş gösteren, beglerbegi Seyyid Hoca'nın ayaklanmasının bastırılmasına katıldılar ve bundan sonra Uluğ Beg Şah Melik'in vesâyetinde "Ali Beg Horasanı ve Ali Müeyyed Horasanı",¹⁵¹ yani bu bölgenin kuzey ve orta kısımlarına hâkim olarak tayin edilmişti. Uluğ Beg ile Şah Melik'e kışı Astarâbâd'da geçirmeleri buyruldu.¹⁵² Mîranşah'ın oğlu Mirza Ömer kendisine verilen Mâzenderân'dan Horasan'a saldırınca bu ayaklanmayı bastırmak için Şahruh 1407 İlkbaharında bir seferde bulundu. Mirza Ömer 18 Nisan'da¹⁵³ Cam

148 Hâfız-ı Ebrû'nun (Ind. Off. Yazm 51^b) sözleri: Halil Sultan Bahadur ez ancâ ki lurf-i û bûd cumle-râ harim-i adl ve naim-i ihsân mâvi dâd. Şahruh'un saray tarihçisinin ağzı ile Halil'in bu tarzda övgüsünün yapılması dikkat çekicidir.

149 Hâfız-ı Ebrû, Oxford yazm. 56^b; Abdürrezzâk-ı Semerkandî, 170^b.

150 Daha sonraki olaylar için bk. Hâfız-ı Ebrû, Ind. Off. yazm. 52^b; Oxford yazm. 58^b; Abdürrezzâk-ı Semerkandî, 170^b vd.

151 Fasih'in tâbiri (396^b vd.). Ali Müeyyed bilindiği gibi Serbedârlıların son imâmı idi. Bk. Lane Poole, *Mohammadan Dynasties*, s. 22. Ali Beg için bk. *Zafernâme*, I, 66 vd. Ve bu eserde, s. 35. Onun 1383 yılında idamı için ise bk. *Zafernâme*, I, 355.

152 Hâfız-ı Ebrû, Oxford yazm. 74^b.

153 Abdürrezzâk-ı Semerkandî (174^a): 9 Zilkade Pazartesi; Hâfız-ı Ebrû (Oxford yazm. 85^b): 9 Zilhicce.

yakınında yenildi. Bu olaydan sonra Uluğ Beg'e Horasan'dan başka Mâzenderân da verilmişti. Uluğ Beg Cam'dan Tus'a hareket etti (Mirza Ömer'in saldırısı sırasında o, herhalde Horasan'dan kaçarak babasının yanına gitmişti). Uluğ Beg'in, Mâzenderân'ın eski sahibi Pîr Padişah'ın çıkardığı ayaklanmayı bastırmak için ricada bulunması üzerine Şahrüh 1407 yılı sonunda Mâzenderân'a bir seferde daha bulundu. Şah Melik Şahrüh'un ordusunu Meşhed'de, Uluğ Beg ise Kuçan'da karşılamıştı.¹⁵⁴

Halil Sultan, Pîr Muhammed'i yendikten sonra onu Amu Derya'nın öteki yakasında takip etmemişti.¹⁵⁵ Halil Sultan kuzeyden gelen düşmana karşı hareket etmeyi tercih etti. Sir Derya havzasını ele geçiren asilerden başka, 1405-1406 yılı kışında¹⁵⁶ Harezm'i ele geçirip Buhara'ya dek akınlar yapan Altın Ordu Tatarları da bir tehlike teşkil etmeye başlamışlardı. Halil Sultan ordusu ile Sir Derya boylarına geldiğinde,¹⁵⁷ Hocend ile Şahruhiye karşı koymadan teslim oldular. Taşkent uzun süre kuşatıldıktan sonra, sonunda açlıktan teslim olmuştu. Halil Sultan kuzeye doğru hareket ederken Şaraphan yakınında Hudaydâd ile Şeyh Nureddin'in ansızın saldırısına uğrayıp, büyük kayıplar verdiği için geri dönmek zorunda kalmıştı. Sir Derya boyundaki yerlerde askerî birlik bırakmamış olduğu da anlaşılmaktadır. Şeyh Nureddin, Hudaydâd ile arasındaki bir anlaşmazlıktan dolayı Sağanak'a¹⁵⁸ giderek Halil Sultan ile görüşmelere başladı. Şeyh Nureddin'in isteği ile Halil Sultan Timur'un hanımlarından Tuman Ağa'yı onun yanına gönderdi. Bütün bunlar gerek Şeyh Nureddin'in ve gerekse düşmanı Hudaydâd'ın Şahrüh ile münasebetlerinin devamını önleyememişti.

154 Abdürrezzâk-ı Semerkandî, 176^b.

155 İbn Arabşah'a göre (s. 198), Halil savaştan sonra Çekdâlik'e gitmiş ve Ramazan ayının sonuna dek orada kalmıştır. Pîr Muhammed yeniden Amu Derya'yı geçerek Hisar'ı kuşatmıştır. Burada Halil tarafından yenilince barış istemek zorunda kalmış ve 809 yılında (1406/7) barış sağlanmıştır (s. 200 vd.)

156 Hâfiz-ı Ebrû (Oxford yazm. 191^b) ve Abdürrezzâk-ı Semerkandî'ye (194^b) göre; 808 yılı Receb ayında (Aralık 1405-Ocak 1406).

157 Daha sonraki olaylar için bk. İbn Arabşah, s. 203 vd. Bu seferin zamanı tam olarak tespit edilemiyor. Sadece Pîr Muhammed'i yendikten sonra olduğu söyleniyor.

158 Şehrin adı hakkında (Signak?) bk. Barthold, *Oroşenie*, s. 149 vd.

Şahruh'un 1407 yılındaki ilerleyişi belki de Halil Sultan'ı kuzey bölgelerinden bir an önce dönmeye zorlayan sebeplerden biri olmuştu. Pîr Muhammed 1407 yılı Şubat'ının 22'sinde¹⁵⁹ Karşı yakınında yapılan savaştan tam bir yıl sonra Pîr Ali Taz¹⁶⁰ adlı birisi tarafından öldürülmüştü. Şahruh, Pîr Muhammed'in öcünü alacağını ileri sürerek Belh'i işgal etti.¹⁶¹ Halil, Şahruh'un ilerleyişinden şüphelenerek Tirmiz'e geldi ve ırmak kıyısındaki eski kaleyi¹⁶² yeniden inşa ettirdi. Şahruh da Timur'un 1370 yılında yıktırdığı kaleyi onarttı. Buna rağmen yeniden barış görüşmelerine başlanmış ve buna her iki taraf da razı olmuştu. Halil tarafından Allahdâd, Şahruh tarafından da Emir Mızrab ırmak kıyısına gelip, karşılıklı armağanlar verildikten sonra her iki hükümdar kendi başşehirlerine döndüler.

Semerkant'ın Şahruh'un Hâkimiyeti Altına Girmesi

Şahruh bu defa da barışın devamında samimî değildi. Herat hâkimi Halil'in düşmanları ile münasebetini sürdürüyor ve Mâverâünnehr'i ele geçirmek için zemin hazırlıyordu. Semerkant'ta genç hükümdara karşı ahali ve asker arasında baş gösteren hoşnutsuzluk entrikaların başarısına yardım etti. Bu hoşnutsuzluğun başlıca sebeplerinden biri de o yıl ülkede kıtlığın baş göstermesi idi.¹⁶³ Aynı felaket 1407 yılında Horasan'da da meydana geldi. Ama orada galiba ahaliye yardım için süratli ve kesin tedbirler alınabilmişti.¹⁶⁴ Halil Sultan dışarıda artık

159 Abdürrezzâk-ı Semerkandî, 173^a: 14 Ramazan 809.

160 Abdürrezzâk-ı Semerkandî'ye göre, Pîr Muhammed aşağı tabakadan olan Pîr Ali Taz'ı yükselterek Emir unvanını vermişti. Şahruh Anonimi'ne göre (78^a), Pîr Ali Taz, 1405 yılında Sultan Hüseyin'in ordusunda bulunmuştu. Sultan Hüseyin'in Halil Sultan'a ihanet etmesini o teşvik etmiştir. Hâfız-ı Ebrû (Oxford yazm. 10^b) ve Abdürrezzâk-ı Semerkandî'ye (163^b) göre Pîr Ali Taz, Timur'un ölümünden hemen sonra Halil'den ayrılarak Belh'e gelmişti.

161 Bu ve bundan sonraki olaylar için bk. Hâfız-ı Ebrû, Ind. Off. yazm. 74^b; Abdürrezzâk-ı Semerkandî, 175^b vd. Belh Kalesi'nin yenilenmesi hakkında ise bk. Fasih, 397^b; İbn Arabşah, s. 206.

162 İbn Arabşah, s. 205.

163 İbn Arabşah, s. 207.

164 Hâfız-ı Ebrû, Ind. Off. yazm. 29^b; Abdürrezzâk-ı Semerkandî, 173^b vd.; ZVO, XVIII, 0142 vd.

fetihlerde bulunmaksızın büyük bir ordu beslemek zorunda olup, bundan dolayı Timur'un bıraktığı hazinesi gittikçe azalmakta idi. Ayrıca, Semerkant'ta Halil'in sevgili hanımı Şad Mülk'ün, devletin servetini istediği gibi sarf ettiği ve özellikle devlet işlerine gereğinden daha çok karıştığı söylenmekte idi.¹⁶⁵ Onun himâyesi ile Timur zamanında yararlıkları görülenlerin zararına olarak, aşağı tabakadan olan adamlar yükseliyordu. Yine onun sayesinde Baba Turmuş adında biri bütün yetkileri elinde toplayan bir vezir¹⁶⁶ derecesine dek yükselmişti. Hatta Allahdâd ile Argun Şah gibi büyük beglere bile gereken saygıyı pek göstermiyordu. Şad Mülk, Timur'dan dul kalan hanım ve kumalarını beg ve bahadırlara vermek sûreti ile onları kendisine taraftar etmesine Halil Sultan'ı inandırmıştı. Şeyh Nureddin ve Tuman Aga hakkında yukarıda anlatılanlardan gördüğümüz üzere gerçekten bu şerefe büyük önem verilirdi. Ancak Halil Sultan'ın bazen hanımları içtimâî durumları pek aşağı olan kimselelere zorla verdiği söyleniyordu. İbn Arabşah'ın¹⁶⁷ yazdığı çok ağır bir suçlamaya İran kaynaklarında rastlanmamaktadır. İbn Arabşah'ın sözlerine göre, Şad Mülk Hanım, Timur'un iki büyük hanımı olan Saray Mülk Hanım ile Tükel Hanım'ı zehirletmiştir.

Şahrüh'un Buhara'daki şeyhler ile devamlı münasebette bulunması da Halil Sultan'ın gücünü muhakkak zayıflatacaktı. Buhara Dervişliği tarihinin yazarı,¹⁶⁸ Muhammed Parsâ'nın Müslümanların işlerini düzenlemek düşüncesi ile Şahrüh ile münasebetlerde bulunduğunu söylemektedir. Halil Sultan, bu münasebete son vermek için, şeyhe göçebeler arasında İslâmiyet'i yaymak maksadı ile bozkırlara gitmesini teklif etmiş ve Şeyh de buna razı olmuş, ama gitmeden önce Buhara'daki velilerin mezarlarını ziyaret etmek istemiş, bu sıralarda Şahrüh Halil Sultan'a bir mektup göndererek savaş

165 Şerefüddin, Halil Sultan ve hanımına dâir bu suçlamalar hakkında başlı başına bir bölüm ayırmıştır (*Zafernâme*, II, 720 vd.).

166 İbn Arabşah'ta (s. 208) "Destûrû'l-memâlik" olarak geçiyor. Ancak Farsça kaynaklarda böyle bir kimseden söz edilmemektedir.

167 İbn Arabşah, s. 228.

168 *Reşehât*, Leningrad Ün. yazm. Nr. 293. 38²; Asya müz. yazm. Nr. 581, 44^b vd.; Taşkent taş basması, s. 62 vd.

yerinin nerede olacağını bildirmesini istemiş, Şeyh bu mektubun Buhara Camii'nde açıkça okunmasını ve sonra Semerkant'a gönderilmesini buyurmuş, bu olaydan az sonra Halil yenilgiye uğramıştı.

Bu ziyarette gerçek olan herhalde, Şahruh'un Buhara şeyhleri ile münasebetidir. 1409 yılı başlarında, gerçekten Mâverâünnehir ve Horasan orduları arasında savaş beklenilmekte idi. Fakat Şahruh düşmanına savaş için önceden çağrıda bulunmamıştı. Eğer, gerçekten böyle bir çağrı olmuş ise Buhara yolu ile yapılması mümkün olamazdı. Çünkü bu sıralarda Şahruh ordusu ile birlikte Badgîste, Halil ise Şehrisebz'de bulunuyordu.¹⁶⁹

Bu sıralarda Hudaydâd'ın saldırıya geçerek Uratübe'yi ele geçirdiği haberi alındı. Şahruh ile savaş beklenildiği için kuzey bölgelerine az bir kuvvet gönderilecekti. Hudaydâd'a karşı Allahdâd ile Argun Şah 3.000 kişi kadar bir birlikle gönderildiler.¹⁷⁰ Onlar düşmanı artık Cizak'a yaklaşmış buldular ve savaşa girişmeyerek Halil'den yardım istediler. Bu defa bizzat Halil Sultan kendisi hareket etti. Yanında ancak 4.000 kişi vardı. Şehrisebz'de ne kadar askerin olduğu ve Halil'in ayrılmasından sonra idârenin kime bırakıldığı belli değildir. Sultaniye'de (İbn Arabşah'a göre) yahut Şiraz'da (Abdürrezzak'a göre)¹⁷¹ Hudaydâd ansızın Halil Sultan üzerine saldırarak herhalde üstün kuvvetlerle Halil Sultan'ı tutsak aldı. İbn Arabşah'a göre bütün bunlar Hudaydâd ile Allahdâd arasında önceden kararlaştırılmıştı. Halil'in tutsak alınması 1409 yılı Mart ayının 30'unda olmuştu.¹⁷² Bu olaydan sonra Hudaydâd derhal karşılık görmeksizin Semerkant'ı işgal ve bütün beglerin baş eğmesini istedi. Bununla birlikte o bütün bunları Halil'in adına yapıyordu. Semerkant'ta bulunan ordu galiba, Hudaydâd'ı tanımamış ve dağılmıştı. Bunun içindir ki Şahruh Semerkant üzerine yürüdüğünde hiçbir karşılık görmemişti.

169 Abdürrezzâk-ı Semerkandî, 180*. Hâfız-ı Ebrû'nun Oxford yazmasında burası boş bırakılmıştır.

170 Bu sefer hakkında bilgi Abdürrezzâk-ı Semerkandî (gösterilen yer) ve İbn Arabşah'ta (s. 209 vd.) bulunmaktadır. Askerin sayısından ise sadece Abdürrezzâk-ı Semerkandî'de söz edilmektedir.

171 Bk. s. 62, dn. 190.

172 Abdürrezzâk-ı Semerkandî: 13 Zilkade 811.

Şahruh, ordusu ile 7 Nisan'da hareket¹⁷³ etmesine rağmen, ancak 22 Nisan'da¹⁷⁴ Amu Derya kıyısına gelebilmişti. Ordusu ırmağı geçtiği zaman Hudaydâd'dan elçi gelerek, Şahruh'un Mâverâünnehir'i Muhammed Cihangir'e¹⁷⁵ vermeye razı olduğu takdirde, Halil Sultan ile Şad Mülk'ün teslim edileceğini bildirmişti. Elçinin aldığı cevap hakkında bir şey yazılmıyor. Amu Derya boyundan Hisar üzerine bir birlik gönderildi. Şahruh ise ordunun kalan kısmı ile Huzar üzerine yürüdü. O daha Kûy-i Ten'de iken Şad Mülk ordugâhına getirilmişti. Huzar'da, Hudaydâd'ın Halil Sultan'ı alarak Semerkant'tan ayrıldığı haberi alındı. Allahdâd, Argun Şah ve Baba turmuş, Semerkant Kalesi'nde kalmışlar ise de, şehrin idâresini Şeyhülislâm Abdülevvel eline almıştı. Allahdâd ve öteki begler şeyhülislâmın buyruğu ile Şahruh'a karşı savaşmaktan vazgeçmişlerdi.¹⁷⁶ Şahruh Huzar'dan, aralarında kendi atabegi Alâeddin Alîke Kükeltaş¹⁷⁷ da bulunmak üzere bazı begleri Semerkant'a gönderdi. Kendisi ise Yam'a¹⁷⁸ giderek orada Muhammed Cihangir başta olmak üzere mirzalar tarafından karşılanarak, 13 Mayıs'ta¹⁷⁹ Semerkant'a girdi. Onunla birlikte Uluğ Beg bulunuyordu ki, Şah Melik'in vesâyeti altında Semerkant hâkimi tayin edilecekti. Bununla beraber Uluğ Beg'in tayini ancak Şahruh'un Semerkant'tan ayrılmasına doğru, yılın sonlarında törenle yerine getirilmişti. Semerkant'ta Şahruh'a Şeyh Nureddin katıldı. Şahruh ile kararlaştırdıkları gibi o, Otrar'dan Buhara üzerine yürümüş, fakat orada yenildiği için (Hudaydâd'ın Semerkant'tan gitmesinden önce olsa gerektir) Semerkant'a ordusuz gelebilmişti.

173 21 Zilkade. Bu ve bundan sonraki tarihler için bk. Abdürrezzâk-ı Semerkandi, gösterilen yer.

174 6 Zilhicce.

175 Fasih'e (398^b) göre böyledir.

176 İbn Arabşah, s. 211 ve 213. İbn Arabşah'a göre Şad Mülk de Semerkant'ta kalmış, yani o Hudaydâd'ın ayrılmasından sonra Şahruh'a gönderilmişti.

177 Fasih (göst. yer) ve Abdürrezzâk-ı Semerkandi'ye (18^b) göre böyledir.

178 Bütün tercümelerde Cam olarak yazılmıştır. Ancak burası devrin kaynaklarında Yam şeklinde geçmektedir. Bk. Hâfiz-ı Ebrû, *Zübdetü't-Tevârih*, Fatih Ktb. Nr. 4370/1, 436^a; Abdürrezzâk-ı Semerkandi, *Maula'-ı Sa'deyn*. Yay. M. Şefi', s. 132. Fasih'te ise (yay. Mahmud Ferruh, III, 245): Ribât-ı Yam (İ.A.).

179 27 Zilhicce.

Semerkant, nasıl bir damla kan dökülmeksizin bundan 4 yıl önce Halil Sultan tarafından ele geçirilmiş idi ise, aynı şekilde şimdi de Şahruh tarafından kan dökülmeksizin işgal edilmişti. Lâkin bu sefer, galip hükümdar merhamet göstermek niyetinde değildi. Birbirine düşman iki tarafın, yani hanım ve beglerin temsilcileri aynı derecede şiddetli cezaya çarptırıldılar.¹⁸⁰ Allahdâd ile Argun Şah'a işkence edilerek onlardan hazineye ait olan paraların geri verilmesini istiyorlardı (sonra idam edilmişlerdi). Hoca Yunus Simnanî adında mülkî memurlardan biri de idâma mahkûm edildi. Şad Mülk Hanım'a da işkence edilmiş ve sonra şehir çarşısında teşhir edilmişti. Baba Turmuş'a da ağır işkenceler edilmişti. O bir gün kelepçeli olarak koruyucular da yanında olduğu halde büyük bir havuz yanından geçerken koruyucuların elinden kurtulmuş ve kendini havuza atarak boğulmuştu.

Halil Sultan'ın Ölümü

Semerkant'ın işgalinden sonra, Hodaydâd ile Halil Sultan'ın sığındıkları ve Halil Sultan zamanında asilerin elinde bulunan Sir Derya boylarındaki yerlerin ele geçirilmesi meselesi kalmıştı. Hodaydâd, Halil Sultan'ı Fergana'ya getirerek ülkenin başşehri olan Endican'da hutbede Halil Sultan'ın adının okunmasını buyurdu. Kendisi de galiba Taşkent yolu ile Moğollardan yardım istemek için gitmişti. Halil ile birlikte Hodaydâd'ın oğlu Abdülhâlik kalmıştı. Hodaydâd'ın öteki oğlu Allahdâd, Şahruhiye hâkimi idi. Şahruh, Hodaydâd'ın kendi arzusu ile boyun eğmesi ısrarına rağmen, Hodaydâd bunu kabul etmemiş ve düşmanı olan Şeyh Nureddin'in bağlı olarak kendisine teslim edilmesini istemişti.¹⁸¹ Sonraları meydana gelen olaylardan görüldüğü üzere, Şahruh, Hodaydâd'ın bu isteğini istese bile yerine getiremeyecekti. Görüşmeler başarısızlıkla sonuçlanınca, Şahruh, ordusu ile Sir Derya boyuna doğru yürüdü ve bir birliği Şahruhiye'ye (Şah Melik de bunlar arasında bulunuyordu), bir diğerini de Hocend üzerine gönderdi. Şahruh kendisi ise yazı Uratübe'de geçirdi. İbn

180 Bundan İbn Arabşah'tan başka (s. 213) sadece Fasih (401*) söz ediyor.

181 Abdürrezzâk-ı Semerkandî, 181^b.

Arabşah,¹⁸² Moğolların Halil Sultan'a saygı gösterdiklerini ve hatta aralarında bir taht¹⁸³ da bulunan armağanlar gönderdiğine tanıklık ediyor. Ama Moğollardan herhalde askerî yardım alamamıştı. Çünkü Abdülhâlik ile birlikte Alla yahud Allakuh¹⁸⁴ (Alay Ovası'nda olsa gerek) Kalesi'ne çekilmek zorunda kalmış ve orada Şah Melik tarafından kuşatılmıştı. Kuşatma anlaşma ile sonuçlandı. Buna göre Şah Melik kuşatmayı kaldıracaktı. Halil Sultan kendiliğinden Şahruh'un huzuruna gideceğine dâir söz verdi. Fakat Şahruh'un rızasıyla Otrar'a dönmüş olan Şeyh Nureddin'in yanına gitmeyi tercih etti. Fergana ile Otrar arasındaki mesafeyi o Moğolların yardımı ile aşmış olmalıdır. Moğollardan yardım göreceğini ümid eden Hudaydâd, yardım göreceği yerde Moğollar tarafından öldürülmüş ve kesilmiş başı da İbn Arabşah'a göre Halil,¹⁸⁵ Abdürrezzâk-ı Semerkandî'ye göre¹⁸⁶ de Şah Melik'e gönderilmişti. Şah Melik Hudaydâd'ın başı ile, Şahruhiye hâkimi Hudaydâd'ın oğlu Allahdâd'ın başını Şahruh'a gönderdi. Bundan Şahruhiye'nin Şah Melik tarafından zaptedilmiş olduğu anlaşılıyor. Sonraları meydana gelen olaylardan görüldüğü üzere Abdülhâlik hayatının sonuna dek Sir Derya'nın öte yakasındaki ülkelerin hâkimi olarak kalmıştır. Şahruh Hocend'e dek yaklaşmış, fakat Şeyh Nureddin'in kısa bir süre içinde döneceğine dâir söz vermesine rağmen, Otrar'da kalmak arzusu anlaşılınca Hocend'den Aksulat'a gitmişti. Aksulat'tan Otrar'a giden yol üzerinde Uzun Ata¹⁸⁷ denilen yerde Şahruh ile Halil Sultan buluşmuşlardı. Şah Melik ile Alike Kükeltaş da Halil Sultan ile anlaşma yapmak için biraz önce Otrar'dan gelmişlerdi. Şeyh Nureddin'in aracılığı ile anlaşma yapılmıştı. Halil Sultan kendisine verilen Rey şehrine gidecek ve ayrılığını, Farsça şiirlerle dile getirdiği¹⁸⁸ sevgili hanımı Şad Mülk de kendisine geri verilecekti. Halil Sultan Rey hâkimliğinde hayatının sonuna dek

182 İbn Arabşah, s. 215.

183 Almanca tercüme, s. 96: haç; Türkçe trc. s. 65: kürsü (İ.A.).

184 Almanca tercüme (s. 96): Allah yahud Allah-kuh (İ.A.).

185 İbn Arabşah, s. 215.

186 Abdürrezzâk-ı Semerkandî, 182^a.

187 Timur'un son seferi ile ilgili olarak verilen bilgilerde burası Sir Derya yolu üzerinde Aksulat'ı geçince ilk konak olarak gösterilmektedir. Bk. *Zafernâme*, II, 646.

188 İbn Arabşah'a göre (s. 216) öyledir.

kalmıştı. O, 1411 yılı 4 Kasım Çarşamba günü ölmüştü.¹⁸⁹ Şad Mülk Hanım kocasından sonra yaşamak istememiş ve intihar etmiştir. Evet, hayatının romantik yönleri gerçekten o devrin umumî karakterine az uygundu. Genç yaştan başlayarak kahramanlıklar göstererek yükselen Halil Sultan, Avrupalı oryantalistlerden birisinin¹⁹⁰ tarif ettiği gibi “duygulu bir çoban” olmaktan uzaktı.

Uluğ Beg’in Semerkant Hâkimliğine Getirilmesi

Halil Sultan ile yapılan anlaşma sonucunda 1409 yılında savaş hareketlerine son verilmişti. Şahruh Semerkant’tan ayrılırken şehrin hâkimi olarak Uluğ Beg’i tayin etti.¹⁹¹ Şahruh’un öteki oğlu İbrahim Belh’in, Muhammed Cihangir Hisar ile Salı Saray’ın (Amu Derya üzerinde), Ömer Şeyh’in oğlu Ahmed de Fergana’nın hâkimi tayin edilmişlerdi. Ahmed’den başka bütün mirzaların yaşı küçük olup, o ülkelerin esas idâresi beglerin elinde bulunuyordu. Semerkant’ın idâresi “en kudretli emir, en âdil ve en yüce kalpli noyon” Şah Melik’e verilmişti. Bundan başka Uluğ Beg, Semerkant’ın irsî şeyhülislâmlarına da tam bir saygı gösterecekti. Şahruh 24 Aralık¹⁹² 1409’da Herat’a döndü.

Şah Melik’in İcraatı

Otrar’daki Şeyh Nureddin ile Hisar’da yaşça küçük olan Muhammed Cihangir’in atabegi, Şah Melik’in yükselmesini çekemediler.¹⁹³ 1410

189 Hâfız-ı Ebrû (Oxford yazm. 170^b) ve Abdürrezzâk-ı Semerkandî’ye (191^b) göre tarihi: 814 yılı 16 Recep Çarşamba’dır. (Onun hanımı Şad Mülk ile Rey’deki Tuğrul Beg Burcunda gömüldükleri rivâyet edilmektedir. Bk. H. Keriman, Rey-i Bastân, II, 440. İ.A.)

190 A. Müller, *Der İslâm*, II, 315. Halil burada yanlış olarak Ömer Şeyh’in oğlu diye gösterilmiştir.

191 Tayinler için bk. Hâfız-ı Ebrû, Ind. Off. yazm. 113^b vd.; Oxford yazm. 98^a vd.; Abdürrezzâk-ı Semerkandî, 182^b vd.

192 16 Şâban (Abdürrezzâk-ı Semerkandî, 183^a). O daha Receb ayında Semerkant’tan ayrılmıştı (Hâfız-ı Ebrû, Oxford yazm. 100^b).

193 Fasih’e göre (401^b) Şeyh Nureddin’in ayaklanmasına başlıca sebep Hisar emiri Hamza olmuştu. Hâfız-ı Ebrû (Oxford yazm. 128^a; Ind. Off. yazm. 134^b) Hisar emirleri arasında en güçlüsü olarak Timur’un tanınmış silah arkadaşlarından Emir Mübeşşir’i gösteriyor.

yılında onlar birlikte Şah Melik ve Uluğ Beg'e karşı harekete geçerek Semerkant'ın batısında Kızıl Ribat denilen yerde 20 Nisan¹⁹⁴ Pazar günü kesin bir galibiyet aldılar.¹⁹⁵ Yenilen ordu Semerkant ile Şehrisebz arasındaki dağlara ve Kara Tübe taraflarına çekildi. Semerkant yolu galiplere açık bulunuyordu.¹⁹⁶ 25 Nisan Cuma günü Şeyh Nureddin Şeyhzâde kapısına (bugünkü Paykabak kapısı) geldi ise de, şeyhülislâm başta olmak üzere şehrin ahalisi Şahrüh'un buyruğu olmaksızın kapıyı açmayacaklarını bildirdiler. Şeyh Nureddin Semerkant'ın civarını işgal ile Timur'un şehrin dışında kuzeye doğru yaptırdığı Dilgüşâ sarayında birkaç gün geçirmişti. Buna rağmen şehir teslim olmadı. Şeyh Nureddin'in arzusu üzerine Hisar'dan Mirza Muhammed Cihangir ordugâha getirildi.¹⁹⁷ Fakat eski "hanım" gelmesi ile de Semerkantlılar teslim olmadılar. Başşehir hâriç olmak üzere Amu Derya'ya dek bütün ülke asîlerin eline geçti. Şeyh Nureddin tarafından Buhara ile Şehrisebz'e vâililer tayin edildi. Uluğ Beg Kelif şehrine dönmek zorunda kaldı. Bu şehir XVIII. yüzyıla dek, bugün olduğu gibi, ırmağın sağ yakasında değil, solunda bulunuyordu.¹⁹⁸ Tirmiz şehrinin daha önce Halil Sultan'a hizmet etmiş olan hâkimi Emîr Mızrab Şahrüh'a bağlı kalmıştı. Şeyh Nureddin'in Tirmiz'e ve Kelif üzerine gönderdiği kuvvetler, Şahrüh'un ordusu gelinceye dek bu şehirleri ele geçirememişlerdi.

Şahrüh, Herat'tan ordusu ile 9 Mayıs'ta¹⁹⁹ hareket etmiş, fakat ancak 20 Haziran'da Kelif'e gelebilmişti.²⁰⁰ Burada ve Tirmiz'de ordu hiçbir engelle karşılaşmaksızın ırmağı geçebildi. Uluğ Beg Tirmiz birliklerine katılarak Şehrisebz'e doğru hareket

194 Fasih, 400^b: 15 Zilhicce.

195 Yeri için bk. Vyatkin, *Materialy*, s. 47.

196 Bu ve daha sonraki olaylar için bk. Hâfız-ı Ebrû, Oxford yazm. 126 vd.; Ind Off. yazm. 133^b vd.; Abdürrezzâk-ı Semerkandî, 186^a vd.

197 Şeyh Nureddin'in, Mirza'yı davet ettiği zaman, Hâfız-ı Ebrû tarafından nakledilen sözleri çok ilgi çekicidir (Oxford yazm. 127^b): men in memleket-râ ez-behr-i tû girifteem... ve Emîr Sâhibkırân-enârallahu burhanehû-be-tû vasiyet kerde est. Yukarıda (s. 79) Halil'in faaliyetleri ile krş.

198 Barthold, *Oroşenie*, s. 75.

199 Hâfız-ı Ebrû, Oxford yazm. 129^b; Abdürrezzâk-ı Semerkandî, 186^a: 4 Muharrem.

200 Abdürrezzâk-ı Semerkandî, 186^b: 17 Safer Cuma günü.

etmişti. Arkadan Şahruh asıl kuvvetlerle yavaş yavaş ilerlemekte idi. Şahruh'un yaklaştığı haberini alan Şeyh Nureddin Semerkant'tan ayrıldı. Bunun üzerine Şah Melik derhal Şeyh Nureddin'in üzerine hücum etti ise de, tekrar yenilgiye uğradı. Galibin eline pek çok savaş ganimeti ve bunlar arasında yenilen ordunun bütün silahları da geçti. Bu sefer de Şah Melik Semerkant'a kaçmış, fakat orada şehrin ileri gelenlerince o denli şiddetli hakârete uğramıştı ki, Şah Melik Semerkant'ta daha fazla kalmayı kendisi için tehlikeli görmüş ve adamlarını alarak şehirden ayrılmıştı. Hakâret eden ileri gelenler arasında galiba şeyhülislâm da bulunuyordu. Şahruh, Şehrisebz'i ele geçirdikten sonra Semerkant'a yaklaştı. Fergana'dan Ahmed de (gerçi yanında ancak 500 atlısı vardı) Şahruh'a katıldı. Şeyh Nureddin ve Muhammed Cihangir ile savaş, Uluğ Beg'in yenildiği Yam Irmağı²⁰¹ boyundaki Kızıl Ribat'ta, 12 Temmuz Cumartesi günü²⁰² meydana geldi. Şahruh savaşa bizzat katılmış ve kesin bir zafer kazanmıştı. İki gün sonra Semerkant, Herat kuvvetlerince ele geçirilmişti. 23 Temmuz'da²⁰³ Şahruh şehirden ayrılırken, Şeyh Nureddin'e karşı mücadeleyi de Şah Melik'e bırakmıştı. Dönüş yolunda Şehrisebz'den Emîr Mızrab idâresinde, hisar üzerine bir birlik gönderildi. Ağustos'un başlarında²⁰⁴ Şahruh Herat'a dönmüş bulunuyordu. Hisar'da kargaşalık az bir zahmetle bastırılmış olsa gerektir. Muhammed Cihangir 1433²⁰⁵ yılındaki ölümüne dek Hisar hâkimi olarak kalmıştır. 1413 yılında o, Şahruh'un kızı ile evlenmişti.²⁰⁶

201 Tercümelerde Cam. Ancak bk. dn. 178 (I.A.).

202 Tarihi için bk. Hâfız-ı Ebrû, Ind. Off. yazm. 138^b: 9 Rebiülevvel, Abdürrezzâk-ı Semerkandî'de de aynı. Hâfız-ı Ebrû, Oxford yazm. 135^b. Ayın 11'inde Cumartesi günü.

203 Abdürrezzâk-ı Semerkandî, 187^a: 20 Rebiülevvel. Hâfız-ı Ebrû'ya (Oxford yazm. 137^a) göre ayın 27'sinde Perşembe (?) günü.

204 Abdürrezzâk-ı Semerkandî'de (187^a) Rebiülâhîr başlarında, yani 3 Ağustos'tan sonra, Hâfız-ı Ebrû'da (Oxford yazm. 138^b) sadece ay gösterilmiştir.

205 Abdürrezzâk-ı Semerkandî, 242^a: 7 Zilkade 836/25 Haziran 1433.

206 Abdürrezzâk-ı Semerkandî'ye göre (196^a) düğün 14 Cemâziyelâhîr 816/11 Eylül 1413'te olmuştu. Hâfız-ı Ebrû'da (Oxford yzm. 203^a) tarih yoktur. Ind. Off. Nüshası bu olay ile sona eriyor (181^b-183^a).

Şah Melik, Şeyh Nureddin'e karşı seferine ancak 1411 yılının Ocak ayında²⁰⁷ başlayabilmişti. Uluğ Beg ne bu sefere, ne de Sir Derya boylarında meydana gelen daha sonraki hareketlere katılmıştı. Şeyh Nureddin o sırada Savran'da bulunuyordu. O, Şah Melik'in yaklaşması üzerine savaşmaksızın Moğollara sığındı, Şah Melik, Şeyh Nureddin'in yalnız en gerideki birliklerinin ardından yetişebilmişti. Şah Melik de ülkeyi kesin olarak ele geçirememiş ve geri dönmüştü. Şah Melik, Şeyh Nureddin'in Moğolistan'dan döneceğini bildiği için Moğolistan hududunda bulunan ülkenin hâkimi Abdülhâlik'e Şeyh Nureddin'in ilerlemesine engel olması buyruğunu vermişti. Abdülhâlik bu buyruğu yerine getirmiş ve hatta Şeyh Nureddin'i tutsak alabilecek bir durumda iken, göz göre göre Moğolların yanına kaçmasına engel olmamıştı. Çünkü Şah Melik'in fazla yükselmesini kendisi için faydalı bulmuyor ve onun düşmanını tamamen ortadan kaldırmak istemiyordu. O devirde sülâlenin hâkimiyetinin ne denli güçsüz olduğunu bu olay açık bir şekilde göstermektedir.

Abdülhâlik o yıl içinde ölmüş ve yerine Şah Melik'in uygun gördüğü başka birisi tayin edilmişti.²⁰⁸ Yeni emîrin hemen idâreyi ele almadığı anlaşılıyor. Çünkü Moğol Hanı Muhammed bu zamandan yararlanarak huduttaki ülkeler üzerine saldırılarda bulunmuştu. Han'ın kardeşi Şah Cihan'ın²⁰⁹ idâresi altında 15.000 kişilik bir birlik Sayram'ı kuşatarak Otrar civarındaki Kara Saman²¹⁰ denilen yere kadar yaklaşmıştı. Şah Melik kendi nökerlerinden Şâyetem adlı birini 2.000 kişi ile âni bir baskında bulunmak için

207 Hâfız-ı Ebrû'ya göre (Oxford yazm. 153^b) sefere çıkış 13 Ramazan/9 Ocak günüdür. Ayrıca bk. Abdürrezzâk-ı Semerkandî, 189 vd.

208 Onun adı Timur Melik b. Duldâ'dır. (Abdürrezzâk-ı Semerkandî, 190^a; Hâfız-ı Ebrû, Oxford yazm. 154^b.)

209 Hâfız-ı Ebrû'daki bu şekli doğrudur (Oxford yazm. 155^a). Abdürrezzâk-ı Semerkandî (190^a) yanlış olarak Şem'i Cihan'ı Muhammed Han'ın selefi olarak göstermiştir. Bunun için bk. Barthold, *Oçerk*, s. 76. Çin kaynaklarında verilen bilgilere uymamakla birlikte, İskender Anonimi (Asya Müz. yazm. 252^a; Ind. Off. yazm. 264^a) Şem'i Cihan'ın ölümünü 802/1399 yılında göstermektedir.

210 *Zafermâme*'de (I, 230 ve 499) kaydedilmiştir.

düşmanın ardından göndermişti. Bu birlik Peskent'ten²¹¹ hareket ile Talas'a²¹² herhalde dağ yollarından geçerek gitmiş ve Moğolları bozguna uğratarak büyük ölçüde ganimet ve bu arada 12.000 at ele geçirmişti. Bu atların yarısı Şah Melik'e gönderilmişti.²¹³

Moğollar bu başarısızlık üzerine Sayram kuşatmasını kaldırmak zorunda kaldılar. Fakat seferden tam olarak vazgeçmemişlerdi. Bu defa da Muhammed Han kendisi sefere çıkarak Yengi (Talas üzerinde ve Evliyâ Ata yakınında) ile Savran (Aleksandr Sıradağları'nın kuzeyinde bozkıra doğru uzanan yol üzerinde, Kara Tav ile Talas Ala Tav'ı Sıradağları'nın arasındaki yayla söz konusu edilmiş olmalıdır) arasındaki Kulan Baş²¹⁴ denilen yere dek ilerlemişti. Fakat orada Han ile Şah Melik arasında savaş olmaksızın anlaşmaya varıldı. Han ile Şah Melik arasında armağanlar alınıp verilerek, Han bundan böyle Şeyh Nureddin'e yardım etmeyeceğine dâir söz vermişti.

Şeyh Nureddin Moğollardan ayrılarak yanında ancak 500 atlı olduğu halde Savran'a²¹⁵ dek gelmişti. Az bir kuvvetle gelen Şeyh Nureddin'in şehir içinde taraftarları o kadar çoğaldı ki, Moğollarla varılan anlaşmadan sonra Savran'a yaklaşan Şah Melik, şehri kendi kuvvetleri ile ele geçirememişti. Timur'un hanımlarından birisinin şehirde bulunması da belki Şah Melik'in silah kullanmasını engellemişti. Hâfız-ı Ebrû²¹⁶ buradaki olayları oldukça geniş bir şekilde kaydediyor. Güya Timur'un hanımı Tuman Aga kale burcunun mazgalından Şah Melik ile konuşmuş ve Timur'un adı anıldığı zaman ağlayıvermiştir. Şah Melik ile Şeyh Nureddin'in görüşmeleri, belli bir yer seçilmesi, her ikisinin yanında ikişer nöker ile kale surlarının yakınında karşılaşmaları, Şeyh Nureddin'in Şah Melik ile

211 Hâfız-ı Ebrû'ya göre (Oxford yazm. 155^b) böyledir.

212 Metinde: Yengi.

213 Hâfız-ı Ebrû ve Abdürrezzâk-ı Semerkandî'den başka Fasih'te (402^a) de böyledir.

214 Bk. s. 85, dn. 125.

215 İbn Arabşah'ta (s. 204) Savran yerine Sağanak gösterilmiştir.

216 Bütün bunlar Ind. Off. Yazmasında vardır: 165^a vd. Oxford yazm. 160^a-167^a; Abdürrezzâk-ı Semerkandî, 190^b-191^b arasındadır.

birlikte gelen ve eskiden arkadaşı bulunan kimseye sarılması²¹⁷ ve bunun Şah Melik ile önceden kararlaştırdıkları gibi ansızın hiçbir şey beklemeyen Şeyh Nureddin'i yere devirerek hançeri ile öldürmesi gibi, geniş bilgi verilmiştir.

Şahruh ve Uluğ Beg'in Mâverâünnehir'deki hukukunu tanımak istemeyen son başbuğ işte bu şekilde ortadan kaldırılmıştı. Şah Melik artık kendi görevini yerine getirmiş bulunuyordu. Uluğ Beg'in, Şah Melik'in faaliyetinin meyvelerinden istediği kadar faydalanabilmesi için çok kudretli olan bu begi Mâverâünnehir'den uzaklaştırması gerekecekti. Savran Kalesi yanında meydana gelen haincesine hareketin doğurduğu hoşnutsuzluktan Uluğ Beg ve Şahruh yararlanmayı düşündüler.

Bu sıralarda Uluğ Beg ile atabegi arasında, vaktiyle Halil Sultan ile Hudâyâd arasında olduğu gibi, geçimsizlik başlamıştı. Daha Moğollarla savaş sırasında Uluğ Beg, Şah Melik'in yokluğundan faydalanarak babasına atabeginden şikâyetle bulundu. Şahruh büyük emîrlerinden Seyyid Ali Tarhan'ı teftiş için Semerkant'a gönderdi. Seyyid Ali Tarhan da Şah Melik'in ülkeyi iyi idâre ettiğini ve Uluğ Beg'e faydalı öğütlerde bulunduğunu, fakat bu öğütlerin mirzanın gururuna dokunduğunu ve bundan bazı kötü düşünceli kimselerin²¹⁸ faydalandıklarını bildirmişti. Şah Melik Moğollarla savaş sırasında Uluğ Beg'e görünüşte saygı göstermekte devam ediyor ve aldığı tutsakları bağlanmış olarak Semerkant'a gönderiyordu. Bunlar Semerkant'tan yazı Badgis'te geçiren Şahruh'a gönderilmekte idiler. Şahruh, Mâverâünnehir'den aldığı iyi haberlerin tesiri ile 22 Temmuz Çarşamba günü²¹⁹ Herat'tan hareket

217 Onun adı Farsça kaynaklarda Hurkudak; İbn Arabşah'ta ise Urgudak şeklindedir. Şahruh'un Çin'e gönderdiği elçilik heyetine dâir bilgiler arasında Abdürrezzâk-ı Semerkandî'de de (224^a ve *Notices et Extraits*, XIV, I. Bölüm'deki (s. 388) metinde) yine Urgudak şeklindedir.

218 Bütün bunlar Hâfız-ı Ebrû'nun Ind. Off. Yazmasında (161^a vd.) bulunuyor (Oxford yazm. 158^a; Abdürrezzâk-ı Semerkandî, 190^b).

219 Rebiülevvel sonu (Abdürrezzâk-ı Semerkandî, 190^a; Hâfız-ı Ebrû, Oxford yazm. 157^a).

etmiş ve önce Belh'e doğru yürüyerek ancak 10 Eylül'de²²⁰ Amu Derya üzerinde kayıklardan inşa edilen köprüyü geçmişti. Kaşka Derya boyunda onu Uluğ Beg ile Semerkant'ın ileri gelenleri karşılamışlardı. Semerkant'a varmasından sonra o, Çobanata tepeleri civarındaki Kân-i Gil denilen düzlük yerde ordugâhını kurmuştu. Şahruh'un varmasından 6 gün sonra buraya Nureddin'in kesilmiş başı getirilmişti. Şah Melik hemen Semerkant'a davet olunmuş ve İbn Arabşah'ın sözlerine göre ağır bir hakârete uğramıştı. Şeyh Nureddin'in kâtili dayak atılmak sûretiyle cezalandırıldı. Şahruh, her ikisini de bağışlayınca dek yüzlerini görmek istememişti.

Şah Melik'in Atabeglikten Alınması ve Uluğ Beg'in Tek Başına Hâkimiyeti

Şah Melik, yalnız hâince hareketinin öfkeye sebep olduğundan değil, Şeyh Nureddin'in yakınlarının onunla görüşmeye cesaret edemeyecekleri göz önüne alınarak geri çağırılmıştı. Gerçekten, onun Semerkant'a dönmesinden sonra, Şeyh Nureddin'in kardeşi Şeyh Hasan'dan elçi gelerek bağlılığını bildirdi. Bundan sonra Şahruh Semerkant'tan ayrıldı. O, Tuman Aga ile Şah Melik'i de beraberinde almıştı. Kasım ayında o artık Herat'ta²²¹ bulunuyordu. Onun ayrılmasından önce Uluğ Beg ilk defa Semerkant'ın hâkimi sıfatı ile babası için toylar düzenlemiş ve kıymetli armağanlar vermişti. 17 yaşında olan Mirza, atabeginden kurtulmuş, kuzeybatıda Amu Derya'dan Sağanak'a ve kuzeydoğuda Aşpara'ya dek uzanan ülkenin gerçek hâkimi olmuştu.²²²

220 21 Cemâziyelevvel (Abdürrezzâk-ı Semerkandî, 190b; Hâfız-ı Ebrû, Oxford yazm. 159^b).

221 Burada o Halil Sultan'ın ölümü haberini almıştı (bk. s. 144).

222 1420 yılında Çin'e gönderilen elçilik heyeti ile ilgili anlatılanlara bk. Elçiler Aşpara'yı geçerek Moğol ülkesine varmışlardı (Abdürrezzâk-ı Semerkandî, 224^b; Hâfız-ı Ebrû, Oxford yazm. 384^{a-b}).

HÂKİM OLARAK ULUĞ BEG: DIŞ OLAYLAR

Uluğ Beg ile Şahruh Arasındaki Münasebet

Uluğ Beg, 36 yıl, 1411'den 1447'ye dek Mâverâünnehir'i idâre etmişti. Fakat sikke ve hutbelerde babası Şahruh'un adı yazılıp okunuyordu. Uluğ Beg birkaç defa babasına olan saygısını göstermek için Herat'a gitmişti.¹ Bununla beraber Uluğ Beg'in çağdaşları ona yalnız umumî vâli veya bir melik gözü ile bakmıyorlardı. Cilânuti Vadisi'ndeki bir kaya üzerinde 1425 yılına ait bir kitâbede Uluğ Beg "en yüce sultan, bütün milletlerin hâkimlerinin hâkimi ve yeryüzünde Allah'ın gölgesi" diye adlandırılmış ve Şahruh'un adı hiç anılmamıştır.² 1427'de bilgin Gıyâsüddin Cemşid Kâşi, Uluğ Beg'e ithaf ettiği matematikle ilgili eserinde onu "Sultanların en büyüğü, en âdili, en âlicenabı, en âlimi, milletlerin hâkimi, Arap ve Acem sultanlarının efendisi, doğu ve batının sultanı" vs. olarak adlandırmaktadır.³

Timur İmparatorluğu'nun birliği, kurucusunun ölümünden sonra devam edemeyecek gibi görünmesine rağmen, birkaç iç savaştan sonra Şahruh'un idâresi görünüşte, Timurluların hâkim bulunmuş olduğu bütün ülkeleri içine aldı. Timur oğullarının öteki halefleri artık önemlerini büsbütün kaybetmişlerdi. Hatta, 839 (1435-36) yılında Şahruh için bunlardan birisi tarafından kaleme

1 Abdürrezzâk-ı Semerkandi, Uluğ Beg'in 1414 (201^b), 1417 (209^a), 1422 (224^a), 1425 (231^a) ve 1434 (244^b) yıllarındaki seyahatlerinden söz ediyor. İlk dördünü Hâfiz-ı Ebrû'dan almıştır (Oxford yazm. 247^a, 296^a, 397^b ve 427^b).

2 Lerch, s. IX ve 26.

3 Leningrad Umumi Ktb. yazın. Dorn. Nr. 131, 2^a.

alınan manzum bir eserde⁴ görüldüğü gibi, bazıları maddî sıkıntılar içinde bile bulunuyorlardı. Fakat Şahruh, Timur'un aksine olarak sadece ad olarak mutlak bir hükümdardı. Gerçekte ülkeyi başhatunu Gevher Şad (Uluğ Beg'in annesi) onun oğulları ve büyük memurlar idâre ediyorlardı. Devlet idâre şeklinin sağlamlığı ve halkın bu hükümdarın saltanatı müddetince, bir ölçüde refah içinde yaşaması, herhalde büyük memurların tayininde başarı göstermesi ve bunların uzun süre işbaşında kalmalarından ileri geliyordu. Şahruh ilk yıllarda askerî kuvvetlerin kumandanlığı görevini yürüten beglerbegilik rütbesini verebilecek kimseyi bulmakta güçlük çekti. Bu makama getirilen ilk iki kişiden ikisi de başkaldırmışlar ve idam edilmişlerdi. Ancak bunlardan sonra gelen Celalüddin Fîruzşah bu makamda 1407'den 1442'ye dek kalabilmişti. Şahruh şeriatın hararetli taraftarı olduğu için savaş sanatı ve saray merâsimine pek önem vermez ve bundan dolayı beglerbegi saray ve savaş ile ilgili işleri istediği gibi idâre ederdi.⁵ Semerkant'ta herhalde Şahruh'un da ayrıca bir temsilcisi bulunuyordu. Askerî işler ile ilgili buyruklar Uluğ Beg tarafından doğrudan doğruya Yasavul'a verilirdi.⁶ Uluğ Beg ise babasından farklı olarak saray ve askerî idâre konusunda Moğol geleneklerine

4 *Taaşuknâme*, Brit. Mus. yazm. Add. 7914; Rieu; CTM. 289 ve IAN (1914), s. 880. Oradaki mısraın dilbilgisi yapısından, şâirin kendini Miranşah'ın oğlu olarak adlandırdığını çıkarmak mümkündür (Dünyada onun gibi bir hükümdar oldukça, Miranşah'ın oğlu ona duacıdır). Böyle bir anlam vermek mümkün olduğunu bana A.N. Sarnoyloviç söyledi. Fakat *Zafernâme*'de (II, 734) Seydi Ahmed. Ömer Şeyh'in oğulları arasında kaydedilerek, Miranşah'ın oğulları arasında gösterilmiyor. Bununla beraber Abdürrezzâk-ı Semerkandî'de (Asya müz. yazm. 574, s. 655; nr. 574^a, vrk. 454^a; Leningrad Ün. yazm. Nr. 157: burası boş bırakılmıştır) 859 yılı olayları dolayısı ile şu cümle vardır: Sultan Ahmed b. Seyyid Ahmed b. Mirza Miranşah. Şâir, Şah'a hitâben, mecâzî nazım tarzında sevgilisinin zulmünden söz ederek, kötü talihinden şikâyet ediyor. Özellikle 1. mektuptan sonra gelen gazelin şu mısraına bk. (276^b): "Şehâ devründe cevri ü zulm ü bidâd-Bolubtur Sidi Ahmedka mukarrer" ve hükümdara hitâben söylenen "iltimas" mısraları ilgi çekicidir (289^a^b): İltigil ey ulusnang padişahi-Yetimlerning bu kün pust u penâhı-Riyazettin ten içre kalmadı kan-Tükense kan tirig kalgay mu insân? Besi âşufte vü heyrân bolub min-felektin bi-ser-ü sâ mân bolub min- Bilürsün barçanıning hâlini ey şâh-Inâyecâğıdır vallah ü billah.

5 Onun bu geniş yetkileri için bk. Abdürrezzâk-ı Semerkandî, 257^b.

6 *Habibi's-Siyer*, Tahran baskısı, III, 219.

çok değer verirdi.⁷ Herat'ın mülkî idâresinin başında, yine uzun bir süre 1417'den itibaren, az bir ara ile⁸ Şahruh'un hayatının sonuna dek Gıyâsüddin Pîr Ahmed Hvafî bulunmuştu. 20 Temmuz 1441'de ölen⁹ Uluğ Beg'in vezirlerinden Nâsirüddin Nasrullah Hvafî, Gıyâsüddin Hvafî'nin akrabası olsa gerektir. Tarihçi Fasîh onun asil bir aileden geldiğini ve başkalarına karşı iyi davrandığını yazıyor.¹⁰ Semerkant'taki vezirin Herat'takine bağlı olup olmadığı hakkında bilgi yoktur. Uluğ Beg'in inşaatından ve sarayındaki ihtişam vesâire hakkındaki bilgilerden görüldüğü üzere, ülkeden elde edilen gelir Herat'a gönderilmeyip, Uluğ Beg'in hazinesinde kalıyordu.

Uluğ Beg zamanında Semerkant'ta Şahruh adına sikke kesilmekle birlikte, aynı Cengiz soyundan gelen, yalnız ad olarak han ilan edilenlerin adına da yarlıklar çıkarılması dikkat çekicidir. Timur zamanında bu gibi hanlar görünüşte bütün imparatorluğun başı sayılıyorlar ve Timur'a bağlı olan bütün ülkelerde, sikkeler ve hutbelerde Timur'un adı ile birlikte bu hanların da adı geçiyordu.¹¹ Halil Sultan, Semerkant'ta Timur'un halefi olarak, hanı Cengizlilerden değil, Timur ailesi arasından seçmişti. Fakat Halil Sultan'ın idâresine son verildiği zaman, Muhammed Cihangir'in de hanlığı sona ermişti. Şahruh zamanında Herat'ta Cengizlilerden gölge olarak da olsa han bulunmuyordu. Tarihçiler ve şâirler çoğu zaman Şahruh'un kendisini ve oğullarını han olarak adlandırıyorlardı.¹² Lâkin

7 TR, İng. trc. s. 70.

8 Fasîh'e göre (417^b vd.) o 828 (1425) yılında görevinden uzaklaştırılmış, fakat 829'da yeniden tayin edilmişti. 845'te (1441-42) Sultan vezirine bir daha kızmış, ancak onu azletmemişti (Abdürrezzâk-ı Semerkandî, 255^a; Fasîh, 430^b).

9 1 Rebiülevvel 845 (Fasîh, 430^b). Abdürrezzâk-ı Semerkandî'de (256^b) ayın günü gösterilmemiştir. *Habîbü's-Siyer*'de (Tahran baskısı, III, 214) de o Uluğ Beg'in veziri olarak gösterilmiştir.

10 Ve ü merd-i asil ve buzurgzâde bûd ve bâ merdum a'âş-i nikü dâşt. Abdürrezzâk-ı Semerkandî'deki (göst. yer) ifade ile krş. be-gâyet zâbir ü kâfi ü emin bûd.

11 *Teksty*, I, 53 vd.

12 "Şahruh Bahadur Han" tâbiri Fasîh'te sık sık geçmektedir (msl. 388^b ve 393^b). Keza Baysungur Bahadur Han, 390^a ve 421^a. Ayrıca bk. Hâfız-ı Ebrû, Oxford yazm. 430^a; Suyurgatmış Han'ın ölümü hakkında. Aynı ibâre, *a.g.e.*, 292^b. *Taaşuknâme*'de (275^a): Uluğ Sultan-ı muazzam Şahruh Han; Lutfî'nin divanında (yay. A. Z. Velidî, Kazan 1914, s. 23) Uluğ Beg Han; buna karşılık Sekkaki'de (Brit. Mus. Or. 2079, 5^b) ise "Şahruh Beg".

Timurluların bu unvanı resmen kabul etmiş olduklarını sanmak için hiçbir esas yoktur.¹³ Eğer Timur'un halefleri bu unvanı almış olsaydılar, Semerkant'ta Cengiz soyundan hanların bulunmasına herhalde imkân olmazdı. Uluğ Beg zamanında Timur devrindekinin aksine hanlar sefere katılmayıp, "han dâiresi" (hayât-i han)¹⁴ denilen yerde kapalı tutulurlardı. Bu dâire galiba şehrin doğusunda, Semerkant'ın en güzel bir yerinde bulunuyordu. Timurlular hakkında yazan tarihçiler bu hanlardan söz etmemişler ve adlarını yazmamışlardır. İskender Anonimi'nin sözlerine göre, Sultan Mahmud Han'ın ölümünden sonra geride oğlu Said kalmış olup, onun eserin yazıldığı zaman,¹⁵ yani 1409 ile 1414 yılları arasında hayatta olduğu anlaşıyor. Fakat han unvanı taşıyıp taşımadığı hakkında bilgi verilmemiştir. Muhammed Haydar'ın sözlerine göre, 1428'de Semerkant'ta han, Satuk Han adında birisi idi (onun aslı hakkında hiçbir şey bildirilmiyor). Uluğ Beg, o yıl içinde bu hanı Moğolistan'a göndermiş ve yerine başka birisi tayin edilmişti. Şah-ı Zinde'nin ana kapısı üzerindeki 838 (1434-35) yılına ait kitâbede han olarak Uluğ Beg'in küçük yaştaki oğlu Abdülaziz gösterilmektedir.¹⁶ Son olarak Cengizlilerden han tayini, 1449'dan, yani Uluğ Beg'in tahttan indirilmesinden sonra¹⁷ olsa gerektir. Fakat bu hanın adından söz edilmiyor.

Uluğ Beg, tıpkı Timur gibi, Cengizlilerle olan akrabalığından dolayı "Gürkân" unvanını almıştı. Bu unvanı ne Şahruh, ne de Şahruh'un öteki oğulları kullanmıyorlardı. Uluğ Beg'in ilk hanımı, ane tarafından Özbek Han'a dayanan Muhammed Sultan'ın kızı idi. Bundan dolayı galiba Uluğ Beg, kendini bu unvanı taşımaya haklı

13 Ancak Sultaniye ve Herat'ta kesilen gümüş bazı sikkelerde "Şahruh Bahadur Han" ibâresi görüldüğü gibi (bk. *Sikke-i İslâmî Devre-i İlhanî ve Gürkânî*, yay. Seyyid Cemal Turabi-i Tabatabaî, s. 58 ve 60); İsfahan'daki bazı kitâbelerde de bu ibâyeye rast gelinmektedir. Msl. bk. Lutfullah Hünerfer, *Gencine-i Âsâr-ı Tarih-i İsfahan*, s. 886-887 (İ.A.).

14 Burası için bk. SKSO, VI, 255; *Tarih-i Reşidî*, s. 72.

15 Asya Müz, yazm. 252^b; Brit. Mus. yazm. 263^b: ve eknûn Ebû Sa'id nâm puseri dâred ve tâ gâyet der kayd-ı hayâ test.

16 SKSO, IV, IV. Bölüm, s. 4; VI, s. 178 ve 250 (Türkçe trc. s. 74: 837 (1424-25), İ.A.).

17 Bunun için ileride 1449 yılı olaylarına bk.

görüyordu. Uluğ Beg'in bu hanımından 1412 yılının 19 Ağustos Cuma günü¹⁸ dünyaya gelen kızı da, ninesi gibi "Hanzâde" unvanını taşıyordu.¹⁹ Uluğ Beg'in Sultan Mahmud Han'ın kızı Ak Sultan Hanike ile nikâhı,²⁰ "Gürkân" unvanını taşımasına daha çok hak verdiriyordu. Fakat Uluğ Beg'in bu kızla ne zaman evlendiği belli değildir. Hâfız-ı Ebrû'nun 1417 yılından önce²¹ yazılan eserinde Uluğ Beg artık "Gürkân" unvanını taşımaktadır.

Şah Melik'in Harezm'deki Faaliyeti

Uluğ Beg babasının hükümdarlığı sırasında Herat'a seyahatinden başka, Timurlular İmparatorluğu'nun başka bölgelerini ziyâret etmemişti. Şahruh'un seferlerine Uluğ Beg'in gönderdiği yardımcı birlikler katılmakla birlikte, Uluğ Beg ülkesine yakın olan yerlerde yapılan savaşlara bile kendisi katılmıyordu. Mâverâünnehir'de barışın sağlanmasından sonra, günün ortaya çıkardığı olaylardan en önemlisi, Timur'un ölümünden sonra Özbeklerin ele geçirdiği Harezm'i yeniden Timurluların idâresine almaktı. 1413 yılının başlarında bu iş Şah Melik tarafından ayrıca Mâverâünnehir'den gönderilen birliklerin yardımı ile çözümlendi.²² Şah Melik, Altınordu'daki kargaşalıklar dolayısı ile hiçbir engelle karşılaşmamış ve Nisan ayı başında Herat'a dönmüştü. Bu olaydan az bir zaman sonra o, Harezm'in umumî vâililiğine tayin edilmiş ve 1426 yılında ölünceye dek bu makamda kalmıştı. Kendisinden sonra yerine oğlu geçti. Fakat Şah Melik, Uluğ Beg'den değişik olarak, birçok defalar ülkesini bırakarak Şahruh'un batıya yapmış olduğu seferlere katılmıştı. Uluğ Beg eski atabegi ile iyi komşuluk münasebetlerini sürdürüyordu. 1418 yılı Mart ayında, Şah Melik'e yardım

18 Tarihi Hâfız-ı Ebrû'da (Ind. Off. yazm. 180*) bulunmaktadır. Ejderha yılı, 10 Cemâziyelevvel. Oxford yazması (191*) ve Abdürrezzâk-ı Semerkandî'de (194*) de aynı tarihtir.

19 Abdürrezzâk-ı Semerkandî (251*) ve Fasih'te (404*; 411*; 427*) Hanzâde Begüm.

20 Uluğ Beg'in hanımları hakkında bk. Hvandmîr, III, 219.

21 Hâfız-ı Ebrû, Ind. Off. yazm. 48*: Emirzâde Uluğ Beg Gürkân.

22 Hâfız-ı Ebrû, Oxford yazm. 197*; Abdürrezzâk-ı Semerkandî, 195*.

için Harezm'e gönderilen bir askerî birliğin Semerkant'a dönmesi hakkında bilgi verilmektedir.²³ 1419 Kasım'ında Uluğ Beg Buha-ra'ya geldiği zaman Şah Melik, onu karşılamak ve armağan olarak atmacalar takdim etmek için²⁴ nökerlerini göndermişti.

Uluğ Beg'in Fergana'yı Ele Geçirmesi

1413 yılı ilkbaharında Timurlular devletinin görünüşte birliğini tamamlayan Şahruh ile İskender arasında savaş başlamıştı. Semerkant'tan bu sefer için sadece filler gönderildi. Mâverâünnehir ve Harezm'deki askerî birlikler hudutları korumak için²⁵ bu bölgelerde bırakılmışlardı. Uluğ Beg, Fergana hâkimi Mirza Ahmed'i savaşa ilgili tedbirler hakkında danışmak bahanesi ile Semerkant'a çağırırdı. Fakat Ahmed, Uluğ Beg'in mizacını bildiği için gelmeye cesaret edememişti. Uluğ Beg görüşmek için Endican'a, emîrini (Pervâneci Bâyezid) gönderdi. Ahmed'in birkaç gün sonra Semerkant'a oğlunu göndermesi kararlaştırıldı (herhalde rehin olarak). Bununla beraber 30'unda olan Ahmed'in büyük yaşta oğlu olacağına pek ihtimal verilemez. Fakat bu söz yerine getirilmedi. Bunun üzerine Uluğ Beg Fergana'ya saldırmış, Ahmed de askerlerini²⁶ kalelerde bırakarak dağlara çekilmişti. Uluğ Beg Ahsi ile Endican'ı ele geçirdikten sonra kalelerde kendi adamlarını bırakarak çekilip gitmişti. Onun ayrılmasından sonra, Ahmed Moğollardan sağladığı kuvvetler ile yeniden ülkesine dönmüş, Uluğ Beg'in bıraktığı birliği Uş yakınlarında yenmiş,²⁷ fakat Endican'ı ele geçirememişti. Moğollar Fergana'yı yağmalayarak tekrar Moğolistan'a dönmüşler, Ahmed de Kaşgar'da kalmıştı.²⁸

23 Abdürrezzâk-ı Semerkandî, 212^b: 821 yılı Safer ayı başında.

24 Hâfız-ı Ebrû, 321^a; Abdürrezzâk-ı Semerkandî, 214^a. Uluğ Beg 1417 yılında Herar'ta bulunduğu sırada, Rebîülâhîr ayı başında (18 Mayıs'tan sonra) Muhammed Cihangir ve Harezm'den gelen Şah Melik'in şereflerine bir toy vermişti (Hâfız-ı Ebrû, 296^b; Abdürrezzâk-ı Semerkandî, 209^a).

25 Abdürrezzâk-ı Semerkandî, 196^a.

26 Almanca tercümede (s. 111): ağırlıklarını (İ.A.).

27 Bu cümle Almanca tercümede yoktur (İ.A.).

28 Hâfız-ı Ebrû, Oxford yazm. 219^a vd.; Abdürrezzâk-ı Semerkandî, 198^a; Fasîh, 406^b.

Kaşgar'ın Teslim Olması

Uluğ Beg'in Fergana'yı kendi teşebbüsü ile mi, yoksa o sırada Ömer Şeyh'in öteki oğullarına karşı mücadelede bulunan Şahrüh'un teşviki ile mi ferthe girişmiş olduğu belli değildir. Herhalde Şahrüh oğlunu bu davranışlarından dolayı cezalandırmamış ve aynı zamanda onun bu teşebbüsünden doğan herhangi bir sorumluluğu da üzerine almamıştır. 1414 yılı Kasım ayında Uluğ Beg, Herat'ı ziyâret ettiği zaman babasının tahtı yanında kardeşi Baysungur ile yan yana durmuş (Baysungur babasının yokluğunda Herat'ı idâre etmişti) ve Şahrüh da tarihçilerden birinin sözlerine göre böyle iki oğlu bulunduğundan sevincini belirtmişti.²⁹ Herhalde, Fergana'daki olanlarla ilgili olarak Uluğ Beg'in hiçbir azar işitmediğini kabul edebiliriz. Bununla beraber 1415 yılı 26 Mayıs'ında³⁰ Şahrüh, Ahmed'in nökerlerinden birisi ile (herhalde Fergana'da tutsak alınmıştı) Kaşgar'a bir mektup gönderdi. Bu mektupta 1414 yılı olayları, Şahrüh'un yokluğundan dolayı bir yanlış anlaşılma şeklinde açıklanarak, Mirza, Herat'a davet ediliyor ve tamamen bağışlanacağı bildiriliyordu.³¹ Ahmed ancak 1416 yılı ilkbaharında, Kaşgar'da yerine kendi adamını bırakarak, Herat'a gelmişti.³² Onun yeniden Fergana'ya dönmesinden hiç söz edilmemektedir. Aksine Ahmed, içki sofrasında vakit geçirmekle ve öteki mirzalarla birlikte ayaklanma hareketleri hazırlamakla suçlandırılmış ve Herat'ta alıkonulmuştu. Mirza buradan Mekke'ye gitmeyi başarmış ve bilindiği gibi bir daha dönmemiştir. 13-14 yıl sonra Hâfız-ı Ebrû bu Mirza'dan artık ölmüş bir kimse olarak söz etmektedir.³³ Ahmed'in Kaşgar'da bırakmış olduğu adamı Şeyh Ali Tugayî, hemen daha 1416 yılında Uluğ Beg ile görüşmelere girişmiş ve "büyük Emîr'in ruhuna" yani Timur'a sığındığını söylemiştir. Uluğ Beg Kaşgar'a kendi

29 Hâfız-ı Ebrû, Oxford yazm. 248^b; Abdürrezzâk-ı Semerkandî, 201^b.

30 16 Rebîülevvel 818.

31 Hâfız-ı Ebrû, Oxford yazm. 258^b; Abdürrezzâk-ı Semerkandî, 203^a; Fasîh, 407^a vd.

32 Hâfız-ı Ebrû, Oxford yazm. 281^b; Abdürrezzâk-ı Semerkandî, 206^a.

33 Ahmed ve babası Ömer Şeyh için Hâfız-ı Ebrû'daki (Oxford yazm. 281^b) ifâde: Tabe serahumâ. Ahmed, Hâfız-ı Ebrû ve Abdürrezzâk-ı Semerkandî'de nedense "Mirza" değil, "Emirek" (Emirin küçültülmüşü) şeklinde geçmektedir. Bazen ise yan yana Mirza ve Emirek kelimeleri bulunmaktadır.

tarafından vâli olarak Sıddık ve Ali'yi göndermiş, Tugayî de şehri onlara teslim ile Semerkant'a gelmiştir.³⁴

Uluğ Beg, Moğollar ve Özbekler

Uluğ Beg aynı yıl ordusunun başında Sir Derya üzerinde bulunuyordu. 17 veya 18 Mart'ta³⁵ o ırmağın kıyısında tam Şahruhiye'nin karşısında görünerek ayın sonunda ırmağı geçmiş ve sağ kıyısında birkaç gün kalmıştı. Bu sırada Harezmi'den Altınordu'daki olaylar hakkında haber (Toktamış'ın oğullarından Cebbar Berdi'nin tahra çıkması ve daha önce Timur'un hizmetinde bulunan Çingiz Oğlan'ın yenilmesi) alınmış ve bunun üzerine Uluğ Beg geri dönmek gereğini duyarak, 22 Nisan'da³⁶ Semerkant'a dönmüştür. Bundan seferin Özbeklere karşı yöneltilmiş olduğu anlaşılmaktadır.

Aynı ulusa karşı 1419'da sefer yapılması düşünülmüştü. Bu yılın Mayıs ayında³⁷ vaktiyle Timur ile savaşan Urus Han'ın torunu Mirza Burak, Uluğ Beg'e başvurarak yardım istemişti. Uluğ Beg, Mirza'yı ülkesine göndererek, düşmanlarına karşı mücadelede desteklemişti.³⁸ Onun bu yılda Semerkant'ta yerine bir Daruga³⁹ bırakarak sefere

34 Hâfiz-ı Ebrû, Oxford yazm. 288^b; Abdürrezzâk-ı Semerkandî, 207^a; Fasih, 409^a. Timurlu tarihçilerinin geniş tasvirleri, şüphesizdir ki, yalnız sözlü rivâyetlere dayanan XIV. yüzyılda eserini yazan Muhammed Haydar'ın verdiği bilgilerden daha doğrudur. Muhammed Haydar'da ne Ahmedî ve ne de Tugayî'nin adı anılmış, bütün olaylar da tamamen başka şekilde anlatılmıştır. Kaşgar güya Emir Hudaydâd'ın oğlu Düglat emiri Seyyid Ahmed'e aitti. Ahali, Hoca Şerif'in başkanlığında bu emire karşı ayaklanarak şehri Uluğ Beg'e teslim etmişlerdi (TR, s. 61). Arından tamamen hayali olan şu hikâyeler anlatılmaktadır: Güya Mirza Ahmed, Şahruh'un yanından Moğolistan'a kaçmış, onun kız kardeşini Seyyid Ahmed'in oğlu Seyyid Ali sevmiş, bunlar üçü Endican'a gelmişler. Uluğ Beg kızın kardeşini öldürerek kızla evlenmiş ve Seyyid Ali Semerkant'ta tutsak olarak kalmış ve bir yıl sonra oradan kaçmıştır (*a.g.e.*, s. 62).

35 Hâfiz-ı Ebrû, Oxford yazm. 288^a; 18 Muharrem; Abdürrezzâk-ı Semerkandî, 207^a; 17 Muharrem.

36 Hâfiz-ı Ebrû, aynı yer, 23 Safer; Abdürrezzâk-ı Semerkandî, Safer'in sonunda.

37 Rebiülâhîr sonunda.

38 Hâfiz-ı Ebrû, Oxford yazm. 319^b; Abdürrezzâk-ı Semerkandî, 213^b.

39 Hindu Buka oğlu İskender, Abdürrezzâk-ı Semerkandî, gösterilen yer. Hâfiz-ı Ebrû, Oxford yazm. 320^a.

çıkması, herhalde bu olaylarla ilgili idi. Galiba seferin uzun süreceği sanılıyordu. Asker Semekand'dan Ağustos'un sonunda hareket etmiş,⁴⁰ Sir Derya'yı 5 Eylül'de⁴¹ Çinaz yanından geçmiş, Taşkent'in öte tarafındaki Burlak denilen yerde, Uluğ Beg'e sığınanlar tarafından, Özbek askerinin dağılmış olduğu haberi verilmişti.⁴² Aynı haberler tüccarlarca da doğrulanmıştı. Uluğ Beg bundan dolayı sefere devamdan 22 Ekim'de⁴³ vazgeçerek başkentine döndü. Düşmanları geri çekildikleri için Burak'ın Mâverâünnehir'den yardım görmeksizin maksadına erişeceği sanılmış olsa gerektir. Gerçekten 1423'te, Şahrüh Badgis'te bulunduğu sırada, Harezmi yolu ile Burak'ın⁴⁴ başarısı ve Özbek Hanı Muhammed'in ordusunu basarak, Ulusunun büyük bir kısmı üzerinde hâkim olduğu haberi alınmıştı. Burak'ın tam bir zafer kazanarak "babaları ve atalarının tahtını" ele geçirdiği haberi Uluğ Beg'e 1425 yılı başlarında gelmişti.⁴⁵

Moğolistan Üzerine Sefer

Uluğ Beg, Burak'ın tahta çıkmasına yardım ettiği için, Burak tarafından Mâverâünnehir'e hiçbir tehlike gelmeyeceği düşüncesi ile bu sefer gözünü başka tarafa Moğollara çevirmişti. Bu yıllarda Moğolistan'da Özbek ulusunda olduğu gibi karışıklıklar sürüyordu. Moğolistan'da olup bitenler hakkında bilgi, Uluğ Beg'e Kaşgar vâlisi Sıddık tarafından bildirilmekte idi. 1416'da Uluğ Beg'in sarayına yeni Moğol Hanı ve Muhammed Han'ın halefi Nakş-ı Cihan'dan (Sem'i Cihan'ın oğlu) elçi gelmişti.⁴⁶ Uluğ Beg 1417-18 yılı kışını Çirçik boyunda geçirdi. Hocend yakınında bir yer olan buraya, o,

40 Şâban ayı başında.

41 14 Şâban. Yolun teferruatı hakkında bk. Hâfız-ı Ebrû, Oxford yazm. 320^a: krş. *al-Muzafferiyya*, s. 26.

42 Burada ve bazı diğer yerlerde Özbek ülkesi "Tokmak" şeklinde adlandırılmıştır. (Prof. Satpayev'in 1937'de Altın-Cuk'ta bulduğu Timur'un yazıtında da bu tâbirin kullanıldığı sanılmış idi. Fakat A.I. Panomarev tarafından yapılan daha iyi bir okunuşunda Toksan'dır. V.M.)

43 2 Şevval.

44 Hâfız-ı Ebrû, Oxford yazm. 414^b; Abdürrezzâk-ı Semerkandî, 229^b.

45 S. 127 ve Mirhvand'ın Rusça nüshada ekler bölümündeki metnine bk.

46 Hâfız-ı Ebrû, Oxford yazm. 289; Abdürrezzâk-ı Semerkandî, 207^a.

Kasım ayı başında muhtemelen savaşmak niyeti ile gelmişti. Kışın tutsak alınan bazı Özbek Cengizlilerini serbest bırakmıştı. Fakat buradan sefere devam etmeyerek, 1418 yılı Şubat'ında Semerkant'a döndü.⁴⁷ Mart'ta Moğol Hanı'nın öldüğü haberi alındı. Nakş-ı Cihan'ın, Veys Han ile mücadele sırasında öldürüldüğünü bildiren ayrıntılı bilgi Kaşgar vâlisi tarafından Nisan ayında bildirildi. Yeni han "birlik ve iyi dileklerini" Uluğ Beg'e bildirmek için bir elçi heyetini göndermekte çabuk davranmış ve bu heyet Semerkant'a yıl sonunda gelmişti. Uluğ Beg, Semerkant Kalesi'nde tutuklu bulunan Moğol tutsaklarını Temmuz ayında salıvermişti.⁴⁸ 1419'da Şahruh'un 17 yaşındaki oğlu Cuki, bir Moğol hatunu ile evlendirildi.⁴⁹ Aynı yılın Ağustos'unda⁵⁰ Moğolistan'da yeniden kargaşalıkların baş gösterdiği Uluğ Beg'e bildirilmişti. Duğlat emirî Hudaydâd'ın kızının hükümdara karşı (herhalde Veys Han'a⁵¹ karşı olsa gerek) ayaklandığı bildiriliyordu. Ayaklanmanın Uluğ Beg veya valileri tarafından gizlice düzenlenmiş ya da kışkırtılmış olması muhtemeldir. Hudaydâd aynı yılın güzünde Mâverâünnehir'e nökerlerini göndermiş ve bunlar da Uluğ Beg'in Altınordu Seferi'ne götürülmüşlerdi.⁵²

Ertesi yıl (1420) Moğolistan'da Veys Han ile Mirza Şîr Muhammed arasında taht kavgaları çıktı. Bu kargaşalıklar sırasında Moğolistan'dan Timurluların elçilik heyeti geçmiş⁵³ (Uluğ Beg'in elçileri de

47 Hâfız-ı Ebrû, Oxford yazm. 296^b. Abdürrezzâk-ı Semerkandî, 209^a ve 212^a (kışlağa varış 820 Ramazan'ında, dönüş 821 yılı Muharrem ayı başında).

48 Hâfız-ı Ebrû, Oxford yazm. 313^b vd.; Abdürrezzâk-ı Semerkandî, 212^b; Fasîh, 411^a (orada "vekcîheti ile nikühvâhi" tâbiri bulunmaktadır). Tarih olarak: 10 Safer, 7 Rebiülevvel... Cemâziyelâhir ve Şevval başı geçmektedir.

49 Hâfız-ı Ebrû, Oxford yazm. 313^b vd.; Abdürrezzâk-ı Semerkandî, 213^a. Anlatıldığına göre kız, Muhammed Han ile gönderilmişti. Bununla beraber o zaman Muhammed Han'ın hayatta olmadığı anlaşılmaktadır. Uluğ Beg, kızı Sir Derya boyunca Çınaz yakınında karşılaşmıştı (Hâfız-ı Ebrû, Oxford yazm. 320^a; Abdürrezzâk-ı Semerkandî, 213^b).

50 Hâfız-ı Ebrû'ya (Oxford yazm. 319^b) göre: 12 Receb: Mirhvand'da ise L, 1291 ve Leningrad Üniv. yazm. Nr. 291, 209^b; Receb sonu.

51 Hâfız-ı Ebrû'da galiba yanlışlıkla: Padişah-ı Hirâ.

52 Hâfız-ı Ebrû, Oxford yazm. 320^a; Abdürrezzâk-ı Semerkandî, 213^b.

53 Abdürrezzâk'ın bununla ilgili bölümünün metin ve tercümesi Quatrémère, *Notices et Extraits*'ta (XIV, I. Bölüm, s. 308-341; 387-426) bulunmaktadır.

bunlar arasında bulunuyordu) ve elçilerin hiçbir tehlike ile karşılaşmayacaklarına dâir Hudaydâd tarafından teminat verilmişti.⁵⁴ Uluğ Beg o yılın Haziran ayı sonunda⁵⁵ Moğolistan'a yürümeye hazırlandığı zaman, herhalde Hudaydâd'dan askerî yardım da göreceğini ümit ediyordu. Lâkin sefere devamdan vazgeçilmesi, Moğol emirlerinin (onlardan birisi sonradan sözü edilen Melik İslâm idi) Uluğ Beg'e gelerek dostluk teminâtında⁵⁶ bulunmalarından idi. Muhtemelen bundan başka sebepler de olmuş olsa gerek. Aynı yılda Uluğ Beg, kuvvetlerinin bir kısmını (10.000 kişi) Şahrûh'un batı seferine⁵⁷ katılmak için göndermek zorunda kalmıştı. Üstelik Uluğ Beg'in muhtemelen yararlanmayı düşündüğü Moğolistan'daki kargaşalıklar Veys Han'ın galibiyeti ile sona erdi. Uluğ Beg'in Semerkant'a dönüşünden sonra⁵⁸ yenilgiye uğrayan Şîr Muhammed ile birkaç emîr ve Sadr-ı İslâm az sonra Semerkant'a gelmişlerdi. Uluğ Beg, Şîr Muhammed'i önce saygıdeğer bir şekilde tutsak olarak alıkoymuş, ancak Ekim ayında⁵⁹ Mirza bulunduğu yerden kaçmak isteyince yakalanarak zorla geri getirilmişti.⁶⁰ Fakat Aralık ayında⁶¹ Uluğ Beg onu serbest bırakmıştı. Şîr Muhammed bu sefer de, galiba Uluğ Beg'in vâlilerinin yardımı ile Veys Han'ı yenerek tahtı ele geçirmeyi başarmıştı. Uluğ Beg bu

54 Hâfız-ı Ebrû, Oxford yazm. 384^b; Abdürrezzâk-ı Semerkandî, 224^b; Quatrémer, metin, s. 309; trc. s. 388.

55 Cemâziyelâhir ortalarında.

56 Hâfız-ı Ebrû, Oxford yazm. 342^a vd.; Abdürrezzâk-ı Semerkandî, 218^a.

57 Abdürrezzâk-ı Semerkandî, 214^b.

58 Receb ayında. Bunun için bk. Hâfız-ı Ebrû, Oxford yazm. 343^a; Abdürrezzâk-ı Semerkandî, 218^b. 3 Şâban'da (13 Ağustos) Semerkant'a Kaşgar yolu ile Moğolistan'dan ikinci bir mülteci topluluğu gelmişti. Uluğ Beg'in daha sefere başlamasından önce, Cemâziyelâhir ayında Hudaydâd'ın oğlu Kul Muhammed ve Kamerüddin'in oğlu Cihanşah gelmiş bulunuyorlardı (Hâfız-ı Ebrû, Oxford yazm. 341^a; Abdürrezzâk-ı Semerkandî, (281^a).

59 6 Şevval'de.

60 Uluğ Beg kaçanları bizzat Sir Derya'nın öte yakasında yakalamıştı. Abdürrezzâk-ı Semerkandî'nin çok kısa verdiği bu takip olayı, Hâfız-ı Ebrû'da (Oxford yazm. 343^b) geniş bir şekilde anlatılmıştır.

61 13 Zilhicce (19 Aralık) günü Kaşgar'a gitmek üzere Melik İslâm ve Sadr-ı İslâm'ın, ayın 16'sında ise Pir Muhammed'in ayrılmasına izin verilmişti (Hâfız-ı Ebrû, Oxford yazm. 344^a; Abdürrezzâk-ı Semerkandî 218^b). (Almanca tercime: Kasım ayında. İ.A.)

haberi 1421 yılının Mayıs veya Haziran'ında⁶² almıştı. Aynı yılda Moğolistan hududunda Timurlu kuvvetlerinin başarılar elde ettiklerine dâir bilgi de alınmıştı. 1420 yılı Aralık ayında, veya 1421'in Ocak ayı başlarında⁶³ Ruh (bu kalenin yeri kesin olarak gösterilmemiştir ve hakkında başka bilgi olmadığı anlaşılmaktadır) Kalesi'nin ele geçirildiği Kaşgar'dan bildirilmişti. 1421 yılı Ekim'inde⁶⁴ Endican vâlisi Ebü'l-Leys savaştaki başarı haberlerini bildirmek için Semerkant'a adamlarını göndermişti.

Böylece Uluğ Beg Mâverâünnehir hududundaki her iki göçebe devletin tahtına kendi adamlarını (Burak ve Şîr Muhammed'i) oturtmayı başarmıştı. Toktamış nasıl vaktiyle Timur'un umduğunun aksine hareket etti ise, bu hanlar da Uluğ Beg'e karşı aynı siyaseti takip ettiler. Şîr Muhammed, Mâverâünnehir üzerine herhangi bir saldırıda bulunmamıştı, fakat kendisini Uluğ Beg'e bağımlı olarak da tanımak istemiyordu.⁶⁵ Uluğ Beg, bunun üzerine küçük bir bahane ile Moğollara karşı savaşa girişti.⁶⁶ Uluğ Beg'in 1416'da Kaşgar'a gönderdiği asker başbuğlarından birisi Bekrit boyundan Ali idi. 1423'te bunun oğlu Moğollara kaçmış, Uluğ Beg onun geri gönderilmesini istemişti. Görüşmeler Şîr Muhammed Han ile değil, Sadr-ı İslâm unvanını taşıyan Moğol büyüklerinden birisi ile cereyan etmişti. Uluğ Beg'in bu seferinin tasvirinden anlaşıldığına göre, adı geçen bu adam, Moğol ileri gelenlerinden bir diğeri olan Melik İslâm ile Altun Gölü'ne (herhalde Balkaş Gölü)⁶⁷ dek uzanan bölgenin hâkimi idi. Sadr-ı İslâm 1424 yılında, kaçanın affını

62 Abdürrezzâk-ı Semerkandî'ye göre (223^b) 6 Cemâziyelevvel 824/9 Mayıs 1421; Hâfız-ı Ebrû'ya göre (Oxford yazm. 375^a) 16 Cemâziyelâhîr, 18 Haziran.

63 823 yılının tam sonunda (Hâfız-ı Ebrû, Oxford yazm. 344^a; Abdürrezzâk-ı Semerkandî, 218^b).

64 Abdürrezzâk-ı Semerkandî'ye göre (223^b): 7 Şevval (5 Ekim); Hâfız-ı Ebrû'ya göre (Oxford yazm. 375^b) ayın 17'sinde.

65 Hâfız-ı Ebrû, Oxford yazm. 418; Abdürrezzâk-ı Semerkandî, 230^a. Burada Şîr Muhammed'in mektuplarından Uluğ Beg'e bağımlı olmak istemediği anlaşıldığı söyleniyor.

66 Daha sonraki olaylar özellikle Mirhvand'a dayanıyor.

67 *Zafernâme*'de (I, 496) bu göl Etrâk Köl olarak adlandırılır. Altun Göl adına benzeri kaynaklarda rastlayamadım.

dilemek maksadı ile adamlar göndereceğini ve af sağlanamazsa, kaçanın Uluğ Beg'e geri verileceğine dâir söz vermişti. Gönderileceğine dâir söz verilen elçilik heyeti ne ilkbaharda ve ne de yazın gelmişti. Uluğ Beg güzden sonra Moğolistan Seferi hazırlıklarına başlamış ve düşünülen seferden Şahruh'u haberdar etmek ve onayını almak için Emîr Hamza'yı Horasan'a göndermişti. Şahruh oğlunun düşüncelerini uygun buldu. Uluğ Beg 8 Kasım⁶⁸ Çarşamba günü, Şahruhiye'ye doğru hareket etti. Burada kışı geçirmek istiyordu. Önce Semerkant, Şehrisebz, Karşı ve Buhara'daki birlikler toplanmış, onlardan sonra Mâverâünnehir'deki öteki birliklere harekete geçmeleri buyurulmuştu. Ordunun merkez kuvveti, Uluğ Beg ile birlikte, Sir Derya boyunda, Şahruhiye yanında; sağ kanat Fergana'da, sol kanat da Otrar havalisinde kışı geçirecekti. O kış Uluğ Beg'e Burak'tan armağanlar ile elçiler gelmişler ve Burak'ın, babalarının tahtına oturduğunu bildirmişlerdi. Uluğ Beg elçilere karşılık olarak armağanlar verdikten sonra gitmelerine izin vermiş ve onlarla birlikte kendi elçilerini de göndermişti.

Sefere hazırlık hakkındaki haber Herat'a geldikten sonra Şahruh vermiş olduğu muvafakatı geri almak denemesinde bulunmuştur. Uluğ Beg'e seferden vazgeçmesini bildirmek için Şahruh'tan iki kere elçi gelmiştir. Sefere ilk önce Şahruh'un onayı ile başlanıldığını ve Sir Derya boyunda askerî kuvvetler biriktirildikten sonra seferden dönmenin zayıflık belirtisi şeklinde yorumlanacağını Uluğ Beg tarafından isbat edilmesi gerekmiştir. Elçiler Şahruh'a bu cevabı getirmişler ise de, Şahruh buyruğunu geri çekmemiş, fakat oğlunun buyruğunu yerine getirmesi için bir tedbir de almamıştı. Sefere 17 Şubat 1425'te⁶⁹ başlanıldı. Uluğ Beg'in ordusu Sir Derya'yı Çinaz yanında geçmiş ve Taşkent'e varmıştı. Burada merkez kuvvete sağ ve sol kanatlar katıldılar. Moğollar kışı Aşpara'da

68 Metnin bütün yazmalarına göre 11 Zilhicce'dedir. Fakat haftadaki gün hesabına bakılır ise, 15'inde olması gerekir. Yani "yâzdehum" yerine "yanzdehum". Hâfız-ı Ebrû (Oxford yazm. 419*) ve Abdürrezzâk-ı Semerkandî'ye (230*) göre 827 yılı 15 Zilhicce günü Şahruhiye'de askerler kışlaklarına yerleştirilmişlerdi.

69 Hâfız-ı Ebrû, Oxford yazm. 419*; Abdürrezzâk-ı Semerkandî, 230*: 27 Rebiülevvel 828.

geçiriyorlardı (bu hudut kalesi, galiba onlar tarafından daha önce ele geçirilmişti). Buradan Moğol öncüleri Türk Timur'un oğlu İbrahim'in idâresinde Talas Irmağı'na⁷⁰ doğru ilerlediler. Uluğ Beg oraya 30.000 kişilik⁷¹ bir kuvvet gönderdi. Bunlara düşman üzerine ansızın saldırabilmeleri için yolda ateş yakmamaları buyurulmuştu. Düşman üzerine saldırıp, ganimet elde ettikten sonra, birliğe çabucak geri dönmeleri buyuruluyordu ki, böylece düşman üzerinde saldırının küçük bir birliğin rastgele bir başarısı olduğu ve başka hiçbir tehlike olmadığı zannı doğacaktı. Moğollar üzerine âni bir saldırı yapmak mümkün olmadı. Birliğin ön safında bulunanlar yollar üzerinde rastladıkları birkaç evi yağmalamışlar, bu evlerde oturanlardan birisi kaçarak Moğollara Çağatayların yaklaştıklarını bildirmişti. Bunun üzerine İbrahim acele olarak Isık Göl'e doğru çekildi. Yalnız Kızıl Su⁷² üzerinde (olayın cereyan edişinden görüldüğü üzere, Aksu ile Buâm Vadisi arasındaki ırmaklardan birisidir) Çağataylar 3 Mart Cumartesi günü⁷³ Moğolların arkasından yetişmişler ve ganimet elde ettikten sonra Aşpara'ya doğru çekilerek burada Uluğ Beg'i beklemeye karar vermişlerdi. İbrahim, Buâm Vadisi'ne dek geldi.⁷⁴ Burada Timur ile savaşıyan Kamerüddin'in oğlu Duğlat emîri Cihanşah askerleri ile bulunuyordu. Cihanşah kaçmak istemişti. Fakat İbrahim onu, Çağatayların aldıkları ganimeti geri almak için Uluğ Beg'in birliklerine karşı ortaklaşa yürütmeye iknâ etti. 5 Mart Pazartesi günü⁷⁵ Çağatay ordusu Aksu boyunca Moğolların saldırısına uğradı. Savaşı Çağataylar kazandılar.

70 Mirhvand'ın metninde Yengi Taraz önce Uluğ Beg'in askerini topladığı yerler arasında ve sonra aynı Yengi Taraz yanında Moğol ordusunun yerleşmiş olduğu görülüyor. Moğolların Aşpara'da kışlamaları Hâfız-ı Ebrû (Oxford yazm. 419^b) ve ona dayanarak Abdürrezzâk-ı Semerkandî'de (230^a) yazılmaktadır.

71 Aynı sayı Hâfız-ı Ebrû'da (420^a) da bulunmaktadır.

72 Mirhvand'ın metnindeki bu Kızıl Su-yi Haskent, herhalde biraz sonra sözü edilen Çarın'ın ötesindeki Kızıl-Su-yi Kök Tipe'den (İng. trc. Kul Tipe) ayrıdır.

73 Metinde, herhalde Rebiülevvel yerine 11 Rebiülâhîr okunmalıdır.

74 Metinde burada Bugüm (İng. trc. Baghûm), daha sonra Uluğ Beg'in dönüşü anlatılırken, bu sefer Bugâm şeklindedir.

75 Mirhvand'a göre 13 Rebiülâhîr, Abdürrezzâk-ı Semerkandî'de (230^b) ayın 14'ünde deniliyor ki, daha doğrudur. Hâfız-ı Ebrû'da tarih yoktur.

İbrahim, iki oğlu ve yeğeni ölenler arasında idi. Galipler öldürdükleri düşmanların başlarından kuleler yapmışlar ve İbrahim'in başı da Uluğ Beg'e gönderilmişti. Bundan sonra Çağataylar Aşpara'ya doğru çekilmeye devam ettiler. Cihanşah da Uluğ Kebin'e çekildi.

Uluğ Beg asıl kuvvetleri ile Aşpara'ya vardıktan sonra daha sonraki hareketler için hazırlık görmek maksadı ile burada on gün kadar kaldı. Cihanşah'a karşı Arslan Hoca Tarhan idâresinde 5.000 kişilik bir birlik gönderildi. Cihanşah Isık Göl'e doğru kaçmış ve arkasından gönderilen birlik de onu Uluğ Kebin boyunda bulamamıştı. Aslan Hoca asıl kuvvetlerden uzaklaşmamak için düşmanı takipten vazgeçti. Bundan başka o, düşmanın bir geçidi geçerek⁷⁶ (herhalde Isık Göl tarafındaki) Moğol hanlarının ordu-gâhı olan Çilik ile Çarın arasındaki Abış Ovası'na doğru hareket ettiğini haber aldı. Aslan Hoca dağlık bir yerde düşmanı bularak hücum ile perişan etmiş ve elde ettiği tutsaklarla, galiba Uluğ Kebin Ovası'nı takip ederek Çilik⁷⁷ boyuna gelmiş ve Uluğ Beg'in kuvvetleri ile birleşebilmişti.⁷⁸ Uluğ Beg'in Çilik'e dek hiçbir karşılık görmediği anlaşıyor. Onun takip ettiği yol hakkında bizim bildiğimiz: Çu Irmağı'nı geçmesi ve dağları aşan en yakın yol olan geçidin (herhalde Kastek geçidi) o sırada karlarla kapalı olmasıdır. Bunun içindir ki Uluğ Beg başka bir yolu seçmiş olup, o yol da, galiba bugünkü posta yolunun geçtiği yoldur. Aksu'da savaş ile ilgili olarak yapılan kengeşte bazıları önce Altun Göl (herhalde

76 Metinde umumî bir ad olan Dâbân (Moğolca: geçit) deniliyor.

77 Metinde Teklik (Almanca tercüme: Tiklik) Irmağı üzerinde Ak-Çilik deniliyor. Herhalde Çarın'a giden yol üzerindeki en büyük ırmak olan Çilik söz konusu olsa gerektir. Hâfız-ı Ebrû ve Abdürrezzâk-ı Semerkandî'de bu ırmaktan söz edilmiyor. Çu'yu geçtikten sonra Eberkihtu geçidi (kütel) gösteriliyor. Hâfız-ı Ebrû'da (422^a) böyledir. Abdürrezzâk-ı Semerkandî'de de (Leningrad Üniv. yazm. 230^b: Eberkitu; Leningrad Asya Müz. yazm. Nr. 574. s. 492 ve nr. 574^a, s. 357^b) aynı. Sonra Sorhâb (herhalde Kızıl-Su deresinin tercümesi olsa gerek): Bilkûn yolu (Hâfız-ı Ebrû) veya Hilkûn (Abdürrezzâk-ı Semerkandî'nin bütün yazmalarında); Abış: Kitü geçidi (Hâfız-ı Ebrû'da Kihtu); Arpa Yazı mevkii (Hâfız-ı Ebrû'da yoktur. Abdürrezzâk-ı Semerkandî'de her yerde Ere Bari) ve Çarın.

78 Tutsaklar arasında eski Han Hızır Hoca'nın câriyelerinden birisi de bulunuyordu. Uluğ Beg'in buyruğu üzerine o saygı ile karşılanmış ve Semerkant'a gönderilmişti.

Balkaş Gölü) tarafına Sadr-ı İslâm ile Melik İslâm'a karşı yürümeye, fakat çoğunluğu Şîr Muhammed Han'ın kuvvetlerinin bulunduğu yere bir an önce varmak ve böylece hana kaçma fırsatı vermemeye karar verdiler.

Çilik ile Çarın arasındaki olaylar daha geniş olarak anlatılmış ve bununla ilgili olarak, ne yazık ki, şimdiki haritalarda gösterilmeyen ve yeri kesin olarak belirlenemeyen bazı coğrafi yer adları da kaydedilmiştir. Çilik'ten 1.000 kişilik bir atlı birliği gönderilmiş (bunlardan 20'si keşif kolu idi), onlara yalnız geceleri hareket etmeleri ve hiçbir yerde ateş yakmamaları bildirilmişti. Bu kadar tedbir fazla idi. Birlik Abiş'e dek gelmiş, fakat hiçbir yerde düşmana rastlamadığı için, tekrar Uluğ Beg, Abiş'e doğru yürürken yolda Buralgu denilen yerde Oba⁷⁹ adı verilen ve bir çeşit karakol olan taş yığını yaptırmıştı. Uluğ Beg Abiş'ten bizzat Moğollar üzerine saldırdı. Moğollar bu sırada Abiş'in yakınlarındaki tepelerden birini işgal etmişlerdi. Fakat onlar daha çarpışmaya girişmeden kaçmaya başladılar ve Uluğ Beg'in askerleri onları ele geçiremediler. Abiş'in öte tarafındaki Kuşbulak denilen yerde Uluğ Beg'e bağlılığını göstermek üzere Hundaydâd'dan elçiler gelmişler ve Uluğ Beg onları armağanlar ile geri göndermişti. Daha ileride Arpa Yazı denilen yerde, Uluğ Beg, Cihanşah'ın Isık Göl boyunda olduğunu ve Sadr-ı İslâm ve Melik İslâm ile birleşmek istediğini öğrendi. Buna engel olmak için Cihanşah'ın hâkimiyet sahasının hududu olan Sarı-Taş⁸⁰ geçidinin tutulmasına bir birlik görevlendirildi. Geçide yakın bir yerde Cihanşah'ın öncü birliklerine rastgelinmiş, erkekleri öldürülmüş, kadın ve çocuklar ise tutsak alınmıştı. Uluğ Beg Arpa Yazı'dan Çarın'ı geçerek Taş Buynak ve Kızıl Su yolunu tutmuş ve burada iken Hundaydâd onun yanına gelmişti. Uluğ Beg daha önce Hundaydâd'ın samimiyetinden şüphe ediyor ve hatta onu zorla getirmek için 1.000 kişilik bir birlik bile

79 Bu adla tanınan yapma tepeler bozkırda bugün de vardır. Moğolca bir kelime olan Obo ile ilgili olarak bk. Lazar Z. Budagov, *Sravnitel'nyy Slovar Turesko-Tatarskih Nareçij*, St. Petersburg, 1869, c. I, s. 107. "Moğol obosu" için bk. Pozdneye, II, 172.

80 Metinde: Seng-taş. (Eş anlamlı iki kelime olsa gerek. İ.A.) Bu geçit ve onunla ilgili olan Timur efsanesi hakkında bk. Barthold, "Orçer", s. 61.

göndermiş bulunuyordu. Ancak buna gerek kalmamış ve Hudaydâd kendisi gelerek saygı ile karşılanmıştı.⁸¹

Uluğ Beg burada iken, Ak Kuyaş boyunda (bu ad altında herhalde İli Irmağı⁸² anlatılmaktadır), Sadr-ı İslâm ve Melik İslâm'ın bulundukları ve Şîr Muhammed ile birleşmek için yürüyüşe hazırlandıklarını da öğrenmişti. Uluğ Beg onlara karşı 20.000 kişilik bir kuvvet gönderdi ve San Taş'ta bulunan 3.000 askere de bu kuvvete katılmalarını buyurdu. Bununla birlikte, düşman zamanında Tekes'i⁸³ geçmeyi başarmıştı. Moğolların takibi artık faydasız görüldü. Emîr Hudaydâd'ın arzusu üzerine kışın büyük zahmetlere katlanan askerin bir kısmına dinlenmek için Semerkant'a gitmelerine izin verildi. Uluğ Beg de bunların Mâverâünnehir askerlerinden olan muhafızlarla gitmelerine izin verdi. Hudaydâd kendisi Uluğ Beg'in yanında kaldı. Hudaydâd'ın yakınlarından, Kuş Bulak'ta Uluğ Beg'in yanına gelmiş bulunan Şeyh Derviş Kükeltaş, Uluğ Beg'in keşif kolu olan 20.000 askerin kılavuzu olmuştu. Bu sayede daha önce İli boyunda olan kuvvetlerin dağlarda toplandıklarını ve Şîr Muhammed'in Ketmen Tepe, yani galiba, Ketmen dağları yanında (geçid ve ırmak ile aynı adda), ailesi, sürüleri ve nakliye vasıtaları ile Tekes'in öte yakasında, ordusu başında olduğu Kükeltaş tarafından tespit edildi.⁸⁴ Ketmen yakınında iki ordu arasında savaş meydana geldi. Bu münasebetle Uluğ Beg'in askerlerinin mevzi almış bulundukları Boğutu deresi⁸⁵ ve bazı diğer yerlerin de adı geçmektedir. Uluğ Beg yolda galiba düşmana askerinin pek kalabalık olduğu hissini vermek

81 Hâfız-ı Ebrû ve Abdürrezzâk-ı Semerkandî'de Çarın'dan sonra Gurban Nergis (burada değişik şekillerde pek çok yazılış tarzı verilmiştir) ve Kök Tepe (Hâfız-ı Ebrû ve Abdürrezzâk-ı Semerkandî'de çeşitli yazılış şekilleri gösterilmiştir) mevkiileri geçiyor. Hudaydâd ile görüşme bu sonucunda olmuştu.

82 Metinde bu ırmağın Ceyhun'dan daha aşağı kalmadığına dâir sözlerle bk. XIII. yüzyılda İli'nin güney kıyısındaki Çağatay ordusu Kuyaş adını taşıyordu. (Barthold, *Oçerk*, s. 44.)

83 Metinde: reke. Bu ad için bk. Barthold, "Oçer", s. 71.

84 Bu hususta bk. Hâfız-ı Ebrû, Oxford yazm. 422^b. Abdürrezzâk-ı Semerkandî'de yoktur.

85 Bu yer (Tokutu) Abdürrezzâk-ı Semerkandî'de (230^b) Uluğ Beg'in düşman ordusunu gördüğü bir yer olarak geçiyor.

için, her askere beş yere ateş yakmasını buyurmuştu. Göçebelerde bu savaş hilesini ifâde için ayrı bir ıstılah vardı.⁸⁶

Savaş hakkında verilen bilgilerden anlaşıldığı üzere,⁸⁷ Uluğ Beg'in kuvvetleri tepeden inen düşman askerlerinin saldırısını, berkitilmiş bir ordugâhta beklemekte idiler. Her iki taraftan da saldırı hârekâtını sağ kanat birlikleri başlatmıştı.⁸⁸ Savaş Moğolların yenilgisi ile sonuçlandı. Tutsaklar Uluğ Beg'in karşısına getirilmiş ve onun buyruğu ile kılıçtan geçirilmişlerdi. Moğolların uzun bir zaman zayıf düşmeleri için, sürülerini ve ağırlıklarını ele geçirmek düşüncesi ile Karşı (Saray) denilen yazlık ordugâhları üzerine gidilmesine karar verildi.⁸⁹ O yönde bütün uğruk (nakliye kolları) ilerlemeye başladı. Uluğ Beg öncü birlikleri ile Ak-Kuyaş (İli)⁹⁰ Irmağı'nı geçmiş, buradan askerinin bir kısmını ırmak boyunca aşağıya doğru göndermiş, kendisi de Tekes'e doğru hareketle birkaç ırmağı köprü kurmaksızın aşmış, (o, bu yolda galiba, tekrar İli Irmağı'nın sol yakasına çıkmış, oradan da Tekes'i geçmiştir) ve "Kunges" denilen yere yani, herhalde, Kunges Irmağı'nın kıyısına varmıştır.⁹¹ Bu hareket sırasında dağlarda gizlenen birkaç Moğol birliği yok edilmişti. Uluğ Beg Kunges'ten Karşı'ya yönelmiş ve oradan geri dönmüştü.

Ordunun dönüşü muhtemelen Uluğ Beg kuvvetlerinin ardından cereyan eden olayla ilgili olarak alınan haberlerden dolayı çabuklaştırılmıştı. San Taş geçidini koruyan birliklerin başka yere alınmasından Cihanşah faydalanarak Isık Göl tarafından bu geçidi geçmiş ve Hudaýdâd'ın Uluğ Beg'in korucuları ile Semerkant'a gönderdiği

86 Arghaja ot (argha, Moğolca: aldatmak; ot, Türkçe: ateş. V.M.).

87 Mirhvand'da tarih verilmemiştir. Hâfiz-ı Ebrû ve Abdürrezzâk-ı Semerkandî'ye göre meydan savaşı 15 Cemâziyelâhir (4 Mayıs) Cuma günü yapılmıştı.

88 Hâfiz-ı Ebrû'ya göre (422^b) Uluğ Beg'in ordusunun 3 kısmından (merkez, sağ ve sol kanatlar) her biri 20.000 kişilik idi.

89 Hâfiz-ı Ebrû ve Abdürrezzâk-ı Semerkandî'ye göre Uluğ Beg Moğolların Yıldız üzerindeki "esas yaylaklarına" dek ilerlemiş ve dönerken Karşı'ya uğramıştı.

90 Hâfiz-ı Ebrû'ya göre (425^b) İli Irmağı'na düşmanı takip için gönderilen sadece 10.000 atlıdan meydana gelen bir birlik ulaşmıştı. Irmağın geçilmesinden söz edilmemektedir. Abdürrezzâk-ı Semerkandî'de ırmağın adından söz edilmiyor.

91 Hâfiz-ı Ebrû'da (425^b) bütün bunlar yerine, sadece savaştan sonra kuvvetlerin toplandığı söyleniyor: der miyân-ı Pây-âb ve Tokutu. Abdürrezzâk-ı Semerkandî'de değişik yazılış tarzları (bk. Almanca tercüme, s. 126) bulunmaktadır.

adamlarına saldırarak onları yenip, bütün eşyasını ele geçirmişti. Uluğ Beg bunu öğrenince askerlerinin bir kısmını batıya göndermiş, fakat Cihanşah, daha önce düşündüğü gibi, Abiş'e yürümemiş, Isık Göl'e dönmüş bulunuyordu. Cihanşah'ın dönüş yolunu kesmek için Uluğ Beg iki birlik göndermiş, bunlardan birisi Arslan Hoca'nın idâresinde Buâm Vadisi yolu ile ötekisi de muhtemelen gölün güneyindeki bir dağ yolu ile⁹² gönderilmişti. Arslan Hoca, Cihanşah'ın Isık Göl'den Kuçkar ve Cumkal vadilerini aşarak batıya doğru gittiğini öğrenerek onu takibe karar vermişti.⁹³ Öteki birliğin begleri Muhammed, İskender ve Şah Veli sadece düşmanın kaçtığını biliyorlar ve onu yakalamayı düşünürken, kendilerinin saldırıya uğrayacaklarını hiç beklemiyorlardı. Birlik bu yürüyüş sırasında savaş düzeninde bile bulunmuyordu. Cihanşah ansızın Çağataylar üzerine saldırdı. Çağatayların büyük bir kısmı hemen kaçmaya başladılar. Yalnız kumandanlar çok az bir asker ile direnebildiler. Ancak Arslan Hoca'nın süratle yetişmesi birliği yok olmaktan kurtardı. Arkadaşlarının uğradığı felâketi öğrenen Arslan Hoca, Cumkal'ı geçerek zamanında yardıma yetişebilmişti. Moğollar uzaktan gelen askerleri görünce dağlara kaçmışlardı. Uluğ Beg bu sırada gölün kuzey kıyısında⁹⁴ Timur'un inşa ettirdiği Isık Göl Kalesi'nde bulunuyordu. Olayı öğrenen Uluğ Beg yardım için 2.000 kişilik bir birlik gönderdi. Lâkin düşmanı ele geçirmek mümkün olmadı. Muhammed, İskender ve Şah Veli, Uluğ Beg tarafından ihtiyatsızlıklarından dolayı ağır bir şekilde azarlanarak, ancak Hudaydâd'ın ricası ile bağışlandılar.

Bundan görüldüğü üzere Uluğ Beg'in Yedisu'dan geçen dönüş yolu Isık Göl'ün kuzey kıyısını takip ediyordu. Karşı'da bulunan ve güya vaktiyle Çin imparatorlarının büyük bir ücret karşılığında satın almak istedikleri iki büyük nefrit parçasını⁹⁵ Semerkant'a

92 Metindeki "giru" sözü herhalde bir geçit veya ırmağa işaretettir.

93 Mirhvand anlaşılan "Yumkal Koçkar" sözünü bir ırmak adı sanıyordu.

94 Bk. s. 78, 93. Isık Göl kasabası hakkında bk. Barthold, "Orçet", s. 60; *Oçerk*, s. 19.

95 Hâfız-ı Ebrû ve Abdürrezzâk-ı Semerkandî sadece bir taşın söz ediyorlar. Mirhvand'a göre daha önce nefrit 3 parça olup, bunlardan biri Timur tarafından getirilmişti. Hâfız-ı Ebrû ve Abdürrezzâk-ı Semerkandî taşın taşınmasından başka ordunun Karşı'dan Semerkant'a dek harekâtının nasıl olduğundan hiç söz etmiyorlar.

götürmekle görevli 2.000 kişilik bir birlik,⁹⁶ muhtemelen başka bir yolu takip ediyordu. Taşların taşınması için özel küçük arabalar yapılmış, bazen at, bazen de öküzler koşulmuştu. Bu taşların Semerkant'a getirildikten sonra Timur'un kabri⁹⁷ üzerine konulduğunu tarihçiler yazmamışlardır. Uluğ Beg'in bu seferine ait hatıralar arasında, bu nefritler üzerindeki yazılardan başka, Cilânuti Vadisi'nde bulunan, kaynakların söz etmedikleri kitâbeler de bulunmaktadır.

Uluğ Beg Semerkant'a 27 Haziran'da⁹⁸ döndü. Seferin başarı ile sona ermesi birkaç gün eğlencelerle kutlandı. Elde edilen başarıların haberi daha önceden⁹⁹ Herat'a ulaşmıştı. Bunun üzerine Şahruh ve hükûmeti bu sefer hakkındaki endişelerinden kurtulmuş bulunuyorlardı. Şahruh, seferin kendisi karşı çıkmasına rağmen yapılmış olmasından artık hiçbir memnuniyetsizlik belirtisi göstermiyordu. 28 Ekim'de¹⁰⁰ Uluğ Beg Herat'a gelmiş ve Şahruh tarafından törenle karşılanmıştı. Burada da kazanılan zaferin şerefine eğlenceler düzenlendi. Uluğ Beg Herat'ta 10 Kasım'a¹⁰¹ dek kalıp, Herat'tan ayrılarak bir hafta sonra Semerkant'a varmıştı.

Özbeklerin Baskını ve Uluğ Beg'in Bozguna Uğraması

Uluğ Beg'in savaşta kazandığı şöhreti uzun sürmedi. Özbek ulusunda işbaşına gelen Burak, 1425 yılında Uluğ Beg'e bağlılığını gösterdiği halde, 1426'da dâima Cuci'nin haleflerine ait olan ve yalnız Timur zamanında Çağatay devletine katılan, Sir Derya bo-yundaki yerlere hâkimiyet iddiasında bulunmaya başladı. Çağatay tarihçilerinden birisi (İskender Anonimi) Sağanak'ta gömülü, XIV. yüzyıl Özbek hanlarından Sası-Buka oğlu Erzen'den söz ederken, Otrar, Sabran, Cend ve Barçkent'teki¹⁰² dinî müesseselerden bü-

96 Sayı Hâfız-ı Ebrû (Oxford yazm. 426^b) ve Abdürrezzâk-ı Semerkandî'de gösterilmiştir.

97 Ek. ZVO, XXIII, 31.

98 Mirhvand'a göre 10 Şâban.

99 Abdürrezzâk-ı Semerkandî'ye göre (231*) Şâban başlarında (18 Temmuz sıralarında).

100 15 Zilhicce (Hâfız-ı Ebrû, 427^b; Abdürrezzâk-ı Semerkandî, 231*).

101 28 Zilhicce.

102 İskender Anonimi, Asya Müz. yazm. 241^b; Londra yazm. 254^b. Bu yazarın verdiği tarihler pek güvenilir değildir.

yük bir kısmının (medrese, hankâh, mescid vs.) bu han tarafından yaptırılmış olduğunu yazmıştır. Cend ve Barçkent şehirleri XIV. yüzyılın sonlarında herhalde mevcut değillerdi.¹⁰³ Fakat Sağanak daha birkaç yüzyıl önemini korumuş bulunuyordu. 1377 yıllarında Timur'un desteği ile¹⁰⁴ Toktamış, Burak'ın dedesi Urus Han ile savaşıırken, Urus Han'ın karargâhı Sağanak'ta idi. Şehrin kuruluşu Urus Han'a ait olarak gösterilmektedir. Burak yukarıda saydığımız sebeplerden ötürü, gerek şeriat ve gerekse örf hukukuna dayanarak şehrin dedesinden miras olarak kendisine ait olduğunu söylüyordu. Uluğ Beg onun bu gibi iddialarını Vâli Aslan Hoca Tarhan'dan öğrenmiş ve Özbeklere karşı yürümeye hazır olduğunu Şahruh'a bildirmişti. Şahruh'un tutumu bu defa da, bir yıl önce olduğu gibi, çelişkilerle dolu idi. O, oğluna savaştan sakınmasını söylemiş, ancak aynı zamanda yardım için oğlu Cuki idâresinde Herat'tan 15 Şubat 1427'de¹⁰⁵ hareket eden bir miktar asker göndermişti. Cuki, Uluğ Beg'e Semerkant'tan Sağanak'a giden yolda katıldı. İki ordu birleştikten sonra mirzalar kendilerini o kadar güçlü hissetmişlerdi ki, 1425 yılında Cumkal'da Uluğ Beg'in beglerinin yaptıkları gibi, hiçbir ihtiyat tedbiri almaya gerek görmemişlerdi. Burak'tan bağışlanması ve barış dilemek için elçiler geldiğinde red cevabı verildi.¹⁰⁶ Sağanak'a yakın tepemsi bir yerde sayı bakımından Çağataylardan daha az olan Özbek askeri Mirza Cuki üzerine saldırdı. Çağataylar âni bir saldırıya uğrayınca kaçmaya başladılar. Her iki mirza savaş alanından ancak zor kullanılarak geri getirilebildiler.

Uluğ Beg'in yenilgisi Mâverâünnehir ahalisi üzerine o denli tesir etti ki, hatta Semerkant'ta, yenilmiş olan orduya şehrin kapılarının açılmamasını isteyen bir topluluk meydana geldi. Şehrin ileri gelenlerinin düzeni yeniden sağlamayı başarmaları üzerine Uluğ Beg ve Cuki Semerkant'a dönebildiler. Galip gelenler başşehre dek ilerlemişler, fakat ülkeyi yağmalayarak geri dönmüşlerdi. Bu olay

103 Barthold, *Oroşenie*, s. 153.

104 *Zafernâme*, I, 279.

105 17 Rebîülâhîr 830 (Abdürrezzâk-ı Semerkandî, 233^b).

106 Hâfız-ı Ebrû'nun sözlerine göre (Oxford yazm. 422^{a-b}) böyledir. Abdürrezzâk-ı Semerkandî Burak'ın ricasından hiç söz etmiyor.

hakkındaki haber Herat'ta Mart ayında¹⁰⁷ alınmış bulunuyordu. 2 Nisan¹⁰⁸ Çarşamba günü Herat'a, Uluğ Beg'in elçisi geldi. O sırada Şahruh'un, aynı yılın 21 Şubat'ında¹⁰⁹ bir suikastçıdan aldığı yarası henüz tamamen iyileşmemişti. Buna rağmen o, oğluna asker ve para ile yardımda bulundu. Mirza Cuki hastalığından dolayı Semerkant'ta kalmıştı. Uluğ Beg Cuki'ye ait olan Kandahar ve Herat'tan yeni gelen orduları kendisinininki ile birleştirerek Şahruhiye yanında Sir Derya'yı geçip, Taşkent'e dek geldi. Fakat burada Özbeklerin artık döndüklerini öğrendi.

Şahruh'un Semerkant'a Gelmesi

Böylelikle tehlike ortadan kalkmıştı. Buna rağmen Şahruh 27 Mayıs'ta¹¹⁰ ordusu ile Herat'tan hareket etti. Yanında oğlu Baysungur da bulunuyordu. Orduda bu Mirza'nın bulunması Uluğ Beg'i kuşkulandırmıştı. Şahruh'un Mâverâünnehir'i kendinden alarak Baysungur'a vereceğinden korkmuştu. Uluğ Beg'in ısrarı üzerine Baysungur Belh'ten geri Herat'a gönderilmiş, Mirza oraya 16 Temmuz'da varmıştı.¹¹¹ Aynı tarihlerde Şahruh'un askeri, herhalde çok yavaş ilerliyor olmalı ki, Amu Derya'ya yaklaşmış, ırmaktan askerin geçirilmesi için 200 kadar kayık kullanılmış ve ordunun geçirilmesi bir ay sürmüştü. Uluğ Beg Taşkent'te bulunan askerini bırakarak Tirmiz'e babasının yanına gelmişti. Şahruh, Uluğ Beg'den askerin durumunu sorduğunda, atlarının pek çoğunun kaybolduğunu öğrenince, ordusunun dağıtılmasını buyurdu. Şahruh Semerkant'a gelerek 6 Ekim¹¹² Pazartesi gününe dek kaldı. Savaşta başarısızlığa sebep olanlar sorguya çekilerek, dayak atılmak sûreti ile cezalandırıldılar. Uluğ Beg kendisi de ağır bir şekilde azarlanmış ve hatta geçici

107 Cemâziyelevvel ayında (Hâfız-ı Ebrû'nun devamı, Oxford yazm. 441^b).

108 4 Cemâziyelâhir (Hâfız-ı Ebrû'nun devamı Oxford yazm. 443^a).

109 Abdürrezzâk-ı Semerkandî, 234^a: 23 Rebîülâhir. Hâfız-ı Ebrû'da (Oxford yazm. 434^b) yanlışlıkla Rebîülevvel.

110 1 Şâban. Hâfız-ı Ebrû'nun devamı (Oxford yazm. 445^b) ve Abdürrezzâk-ı Semerkandî'de (235^a) de aynı tarih.

111 Tarihi, Fasih (419^a) ve Abdürrezzâk-ı Semerkandî'de (göst. yer): 21 Ramazan.

112 14 Zilhicce (Abdürrezzâk-ı Semerkandî, göst. yer).

bir süre için elinden Semerkant'ın idâresi bile alınmış, sonra sadece bir ihsan olmak üzere kendisine hâkimlik geri verilmişti.

1427 yılındaki bu gözden düşüşün, galiba Uluğ Beg'in sonraki bütün saltanatı üzerine tesiri olmuştu. Sonraki 20 yıllık idâresi sırasında o artık seferlere kendisi katılmamış, onun gönderdiği ordular başarılı olamamışlar ve Uluğ Beg'in saltanatının son yıllarına doğru gerek Moğollar ve gerekse Özbekler Mâverâünnehir'e akınlar yaptıkları halde, hiçbir saldırıya uğramamışlardır.

Uluğ Beg'e 1425'teki başarı ile sona eren sefer bile çok kısa süren savaş şöhretinden başka hiçbir kazanç sağlamamıştı. Seferle ilgili tasvirlerden, Uluğ Beg'in Moğolistan'dan acele ile ayrılmak zorunda kaldığı ve yolda bazı birliklerin pek çok kayıplar verdiği anlaşılıyor. Bu durumda ne garnizonların bırakılması, ne kalelerin inşası ve ne de göçebelerin ve başbuğlarının baş eğdirilmeleri söz konusu olamazdı. Uluğ Beg'e baş eğan Duğlat emirî Hodaydâd, Uluğ Beg ile birlikte Mâverâünnehir'e gelmiş, oradan da Mekke'ye giderek, sonra Medine'de ölmüştür. Onun torunlarından tarihçi Haydar, emîrin Mekke'ye gitmek için ihanet ettiğini söyleyerek, Hodaydâd'ı haklı çıkarmak istemiştir. Güya, Veys Han Hodaydâd'a Mekke'ye gitmesi için izin vermemiş¹¹³ ve bunun üzerine de emir ihanet etmek zorunda kalmıştır. Fakat onun yakınlarından hiç kimse Uluğ Beg ile münasebete girişmemiştir. Büyük oğlu babasının ihanetine rağmen Veys Han tarafından Hodaydâd'ın halefi tayin edilmiş, Moğolistan'ın "ulus emîri" olmuştu.¹¹⁴

Şîr Muhammed Han az bir süre sonra hastalanarak ölmüş¹¹⁵ ve devlet idâresi eski rakibi Veys Han'ın eline geçmişti. Uluğ Beg, Veys Han'a karşı mücadele için Semerkant'ta sadece ad bakımından han olan Satuk Han'ın idâresinde bir ordu gönderdi. 1429¹¹⁶ yılında Satuk Han ile Isık Göl kıyısında savaşta Veys Han öldürülmüş,

113 TR, s. 69.

114 TR, s. 71.

115 TR, s. 65.

116 TR, s. 72. Tarih kesin olarak gösterilmiyor. Sadece Veys Han'ın büyük oğlunun o zaman 3 yaşında olduğu söyleniyor (s. 73). Yazarın hesabına göre (s. 84) Yunus adını taşıyan bu oğlan 819 (1416) yılında doğmuştu.

ancak Satuk Han da Kaşgar'a kaçmak zorunda kalarak, burada Hundaydâd'ın torunu Karakul Ahmed Mirza'nın Kaşgar üzerine yaptığı akın sırasında öldürülmüştür. Sonradan Karakul Ahmed Mirza, Uluğ Beg'in askerlerince tutsak alınarak Semerkant'a getirilmiş ve orada iki parça edilerek öldürülmüştü.

Bu olaylar hakkında bilgi veren tek tarihçi Haydar, olayların cereyân ettiği tarih hakkında kesin bir şey söylemiyor. Karakul Ahmed Mirza'nın yaptığı akının ehemmiyeti ve Moğollar ile Çağataylar arasında Kaşgar için girişilen mücadelede onun tutsak alınması da anlaşılmadan kalıyor. Muhammed Haydar'ın sözlerine göre,¹¹⁷ Kaşgar için mücadele de Aksu hâkimi Duğlat emîri Seyyid Ali (Hundaydâd'ın torunu) ile Uluğ Beg'in vâilileri arasında cereyân ediyordu. Muhammed Şâyeste 30.000 kişi ile, buyruğunda sadece 7.000 askeri bulunan Seyyid Ali üzerine yürüdü. Savaş Kaşgar'dan üç fersah uzaklıkta meydana geldi. Çağataylar beglerini bırakarak kaçtılar. Bundan dolayı bu savaş "Salay bigüm" adını aldı. Tarihçinin sözlerine göre bu "ben kendi begimi bırakıyorum" demekmiş. Şehir ahalisi kaçanlara kale kapılarını açtılar. Moğollar ülkeyi yağmalayarak bol ganimet ile çekildiler. Ertesi yıl akın yenilendi. Bu sefer de vâli şehirden çıkmayarak Moğolların ülkeyi yağmalamalarına engel olmadı. Moğollar yakındaki kalelerden birini ele geçirdikten sonra tekrar çekildiler. Muhammed Haydar'ın sözlerine göre, ihanet ederek Kaşgar'ı 1416'da Timurlulara teslim eden Hoca Şerif, şimdi Semerkant'a yardım istemek için gitmişti. Uluğ Beg eski vâliyi geri çağırarak,¹¹⁸ yerine Pîr Muhammed'i tayin etti. Moğollar üçüncü defa ülkeyi yağmalamak için geldiklerinde Pîr Muhammed buna hiç engel olamamıştı. Üçüncü defa hasadın imhâsı ülkeyi kıtlık felâketine sürüklemekte idi. Hoca'nın uygun görmesi üzerine ahali Moğollarla görüşmelere girişti. Pîr Muhammed bağlanıp, Seyyid Ali'ye teslim edilerek öldürüldü. Seyyid Ali Kaşgar'ı işgal ve tarihçinin

117 TR, s. 75.

118 Muhammed Haydar, Uluğ Beg ile Hoca arasında geçen oldukça kaba bir konuşmadan söz ediyor. Uluğ Beg güya Hoca'ya "Kaşgar'da eşeklerin çok olup olmadığını" sormuş. Hoca da: "Çağatayların oraya gelmelerinden sonra eşeklerin sayısını arttırdığı" cevabını vermişti.

sözlerine göre, hayatının sonuna dek, yani 24 yıl bu şehri idâre etmiştir. Tarihçinin yaşadığı sıralarda henüz mevcut olan Kaşgar'daki kabri üzerindeki kitâbede gösterilen tarihe göre onun ölüm tarihi h. 862'dir.¹¹⁹ Bundan anlaşıldığı üzere Kaşgar'ın Seyyid Ali tarafından zaptı 838 yani 1434 veya 1435 yılına rastlamaktadır. Bu olay, daha çok ülkede bolluk olan bir zamana rastladığı için, 1435 yılında olsa gerektir. Aynı yazarın ifâdesine göre, Timurluların Kaşgar'da 40 yıl¹²⁰ kaldıklarını gösteren bir tarihle, öteki olaylara ait tarihleri birbirine bağlamak çok güçtür. Bununla beraber Muhammed Haydar'da kronolojik olarak tarihlerin verililişinin çelişkiler içinde olduğu çok defa görülür. Yazdığı olaylardaki birçok anlatılanların da gerçeğe uygun olması biraz şüphelidir. Çünkü o eserini XVI. yüzyılda sözlü rivâyetlere dayanarak yazmıştır. Kaşgar'ın Moğollar tarafından fethi cereyânının umumiyetle doğru olarak respit edildiğini kabul edebiliriz. XIII. yüzyılın başlarında da Moğollar aynı tarzda hareket etmişlerdi. Nayman Hanı Küçlük, şehirleri kuşatmaksızın ve açık meydan savaşına girişmeksizin dört yıl süre ile hasattan mahrum edip, şehri teslime zorlamıştı.¹²¹ Kaşgar'ı Fergana'dan ve öteki bölgelerden ayıran dağ yolları ile Kaşgar'a erzak getirmenin, herhalde imkânı olmadığı anlaşılmış olsa gerekir.

Moğolların Semerkant'ta Toplu Olarak Öldürülmeleri ve Şehzâde Yunus'un Tutsaklığı

Zaman bakımından Timurlulara daha yakın bir zamanda yaşayan tarih yazarları, Timurluların Kaşgar'ı nasıl elden çıkardıklarından söz etmemişlerdir. Abdürrezzak'ın eserinden 1434 yılı ilkbaharında Uluğ Beg'in Moğolistan'a göndermiş olduğu birliklerin dönüşü hakkında haber verilmektedir. Birliklerin "muzaffer"¹²² olarak döndüğü söyleniyor ise de, bu zaferin nelerden ibâret olduğu açıklanmamaktadır. Abdürrezzak, Muhammed Haydar'dan başka Bâbü'r'ün de

119 TR, s. 87. Seyyid Ali'nin gençliği hakkında bk. s. 114, dn. 34.

120 TR, s. 75.

121 Barthold, *Turkestan*, I, 368.

122 Abdürrezzak-ı Semerkandi'de (244^b) "muzaffer ve mansur" tâbiri bulunmaktadır.

anlattığı olayı bile yazmamıştır. O olay da, Veys Han'ın oğlu Mirza Yunus başta olmak üzere, Moğolistan'dan kaçanların gelmesi konusudur. Veys Han ve Satuk Han'ın ölümünden sonra Moğolistan'da Veys Han'ın iki küçük oğlu Yunus ve Esen Buka taraftarları arasında mücadele başlamıştı. Esen Buka'nın taraftarları üstün gelmişler. Yunus ile birlikte taraftarlarının reisleri olan İrezen ve Mirek Türkmen kendi adamları ile birlikte sayıları 3-4.000 aile olduğu halde¹²³ Uluğ Beg'e sığınmışlardı. Uluğ Beg de güya daha önce küçük oğlu Abdülaziz'i Yunus'un kız kardeşi ile evlendirmişti. Uluğ Beg'in buyruğu ile Moğolların başbuğları ihanete uğrayıp, öldürüldüler (onları gerekli olan erzakı vermek bahanesi ile kalenin bir tarafındaki kapıdan içeri sokmuşlar ve öteki kapıda durdurmuşlardı). Ötekilerin bir kısmı tutsak alınmış, bir kısmı da çeşitli bölgelere dağıtılmıştı. Genç Mirza, ganimetin beşte biri ile Şahruh'a gönderildi. Mirza Yunus Herat'ta çok iyi karşılanarak batı tarafına gönderildi. O bir yıldan fazla Türkmen hükümdarı Cihanşah'ın yanında Tebriz'de kalmış, oradan 3 veya 4 Mayıs 1435'te¹²⁴ ölen Şahruh'un oğlu İbrahim'in yanına, ölümünden 5-6 ay önce Şiraz'a gelmişti. Bâbü'r'ün bu sözlerinden Moğol Başbuğları'nın Semerkant'taki öldürülmelerinin 1433'te¹²⁵ olduğu anlaşılmaktadır. Bu öldürme olayı Moğollar üzerinde o denli tesirli oldu ki, onlar yıl hesabını bu olaydan sonra saymaya başlamışlardı. Abdürrezzak'ın sözünü ettiği birliğin gönderilmesi ve Moğollar ile Çağataylar arasındaki Kaşgar için mücadelenin bu olay ile ilgili olması pek muhtemeldir.

Uluğ Beg'den sonra da yaşayan Esen Bukâ Han zamanında, Moğollar, Timurluların ülkeleri üzerine karşı hücum görmeksizin, saldırılarda bulunuyorlardı. Muhammed Haydar, Alabuga ve Isık

123 Bâbü'r'e göre (*Bâbü'rname*, 10^a) böyledir, TR'ye göre (s. 73) 30.000.

124 Abdürrezzak-ı Semerkandi (254^b) ve Fasih'te (423^b) tarihi 4 Şevval 838 Çarşamba. Fakat Cihanşah tahta daha geç, Devletşah'a göre (s. 457) 839 (1435-6) yılında oturmuştur. 1434-6 yıllarında Şahruh, Cihanşah'ın ağabeyi (Türkçe ve Almanca tercümelere: babası) İskender ile savaşıyordu (Abdürrezzak-ı Semerkandi, 245^a-248^a).

125 Muhammed Haydar başka bir yerde (TR, s. 84) bunun 832'de (1428-29) olduğunu yazıyor. Gerçi aynı yerde o zaman Han'ın 16 yaşında olduğunu da ekliyor ve bu da olayın 835'te (1431-1432) cereyân ettiğini gösterir (bk. s. 130, dn. 116).

Göl üzerindeki Moğolların yaptığı kalelerden söz etmektedir. Birinci kaleden Fergana'ya, ikincisinden ise Sayram ve hatta Türkistan¹²⁶ üzerine akınlar yapılmakta idi. Uluğ Beg'in hayatının son zamanlarında ve ölümünden sonraki yıllarda cereyan eden kargaşalıklar sırasında, Bâbü'r'ün sözlerine göre, güya Esen Buka, Endican'ı ele geçirerek Kend-i Bâdâm'a¹²⁷ dek ilerlemişti.

Özbeklerin 1427'den Sonraki Faaliyetleri

1427 yılından sonra Uluğ Beg ile Özbek hanları arasındaki münasebet hakkında bilgimiz daha azdır. O zaman Batı İran'da bulunan Şahrûh'a, 1429'da Uluğ Beg'den Burak'ın öldüğüne dâir haber gelmişti. O, Sultan Mahmud Oğlan denilen birisi tarafından Moğolistan'da öldürülmüş, Sultan Mahmud da Muhammed Gâzi adlı biri eliyle öldürülmüştü.¹²⁸ Burak 1427'de, görünüşe göre sadece ülkeyi tahrip etmekle yetinmiş ve ülkesini Timurlular zamanında büyütmeye girişmemişti. Sağanak, Uluğ Beg'in idâresinde kalmış ve ancak 20 yıl sonra Özbeklerin yeni hanları Ebü'l-Hayr tarafından ele geçirilmiştir. Ebü'l-Hayr¹²⁹ daha 1428 yılında Sibiryâ'nın bir yerinde han ilan edilmişti. Rakibi Burak'ın ölümünden sonra onun askerleri Timurluların hudutlarına dek yaklaşmışlar, fakat ilk hareketler Mâverâünnehir'in aleyhine yöneltilmemişti. Kışı geçirmek için göçbeleri dâima çeken yerler arasında Sir Deryâ'nın göle döküldüğü yerlere doğru uzanan ülkeden başka, bir de Harezm ve Hazar Denizi kıyıları vardı. Kışın ordugâhlarında uygun şartlar olduğu zaman medenî ülkeler üzerine dâima akınlar yapılmakta idi.¹³⁰ 1430-31 yılı kışında Ebü'l-Hayr Harezm'in kuzey bölgesini Ürgenç şehri de dâhil olmak üzere (güney bölgesi, Kat ve Hive şehirleri Timurluların elinde kalmıştı) geçici bir süre için işgal edebilmişti. Özbek tarihçisinin sözlerine göre, Ebü'l-Hayr

126 TR, s. 78. Bundan, Uluğ Beg'in kuzeydoğudaki hududunun o zaman Sayram olduğunu kabul etmek gerekir.

127 *Bâbü'r-nâme*, 10^a.

128 Abdürrezzâk-ı Semerkandî, 238^a; Fasih, 419^b.

129 Onun hakkında benim El'daki (I, 101 vd.) makaleme bk.

130 Misal olarak Narşahi'nin (s. 16) Peykenr hakkındaki sözlerine bk. zemistrân ki vakr-i galebe-yi kâfirân mişod.

sadece iklimin tesirinden dolayı buraları bırakmak zorunda kalmıştır. Abdürrezzak'ın sözlerine göre de, Şahruh'un gönderdiği ordu onları takip etmiş ve ülkelerinde tahribat yapmıştır.¹³¹ Ebü'l-Hayr'ın yanındakiilerden başka, ondan ayrılan ve "Kazak" (bu kelimeye doğu kaynaklarında ilk defa bu devirde rastgelinmektedir) adı verilen kabileler de Timurluların ülkesine saldıranlar arasında idi. Kazakların bir kısmı Moğolistan'a giderek Esen Buka Han tarafından Çu Irmağı boyunca yerleştirilmiş;¹³² diğer bir kısmı da¹³³ Astarâbâd üzerine hücumlarda bulunmaya devam etmişlerdi. Bu taraftaki akınlara engel olmak için, Şahruh'un buyruğu ile buralarda dâima mirzalar veya büyük beglerin idâresinde birçok askerî birlikler kışlamakta idiler. Bu teşebbüslere Mâverâünnehir'in katkısı hakkında hiçbir bilgimiz yoktur.

XV. yüzyılın 40. yıllarına doğru Özbekler, Sir Derya üzerinde yeniden görünmeye başlamışlardı. Şahruh'un ölümüne dek Sağanak, Suzak ve Özent'te Ebü'l-Hayr'ın tayin ettiği vâliler bulunuyordu.¹³⁴ Sonraları cereyan eden olaylardan, özellikle Ebû Said ile Abdullah arasındaki mücadeleye ait anlatılanlardan, o zaman Timurluların hudut şehrinin Türkistan olduğu anlaşılıyor.

Çin ile Münasebetler

Şahruh ve Uluğ Beg zamanında, Timurlular daha doğuda bulunan ülkelerle dostça ticarî münasebetler kurmuşlardı. Timur'un ölümünden sonra Çin üzerine seferden hemen vazgeçilmiş, Timur zamanında alıkonulan Çin elçileri, daha Halil Sultan zamanında serbest bırakılmışlar ve 1407'de ülkelerine dönebilmişlerdi. Onlarla birlikte Çin'e, Halil Sultan'ın Hûdaydâd adlı elçisi de gitmişti.¹³⁵ Aynı

131 Abdürrezzak-ı Semerkandî, 240^a.

132 Bu konuda bk. TR, s. 82 ve 272; Veliâminov-Zernov, II, 139; Barthold, *Oçerk*, s. 80 vd.

133 Bunun için bk. Abdürrezzak-ı Semerkandî, 255^a. Kazak kelimesi hakkında bk. P. Falev, s. 54. Kazak sözünün çıktığı yer ve zaman hususunda N.Y. Marr tarafından ileri sürülen görüşün doğru olmasına pek imkân bırakmıyor (Jurnal Min. Nar. Prosv. Haziran 1915, s. 286).

134 *Tarih-i Ebü'l-Hayr-i Hânî*, Leningrad Üniv. yazm. Nr. 852, 446^b vd.

135 Semerkant'a gönderilen bu ve daha sonraki Çin elçileri hakkında bk. Bretschneider, II, 261 vd.

zamanda imparator için atlar ve develerden meydana gelen armağanlarla Şeyh Nureddin'in elçisi de gelmişti. 1408'de Çin'den, 1395'te giden ve Timur'un ülkelerine dönmelerine izin vermemiş olduğu elçilik heyetinin başında bulunan An-Chi-Tao Türkistan'a gönderilmişti. Elçilik heyeti 1409 yılı başında Herat'a gelmiş ve Timur'un ölümü dolayısı ile¹³⁶ Şahruh'a başsağlığı dilemişlerdi. O yıl içinde elçiler Çin'e dönmüşler¹³⁷ ve onlara Herat ve Semerkant'tan elçiler katılmışlardı. 1410 yılında Semerkant'a giden Çin elçilerinin Beş Balık'tan geçtiklerinden söz edilmektedir.¹³⁸ Aynı yılda Çin'e Herat'tan bir elçi heyeti gelmiş bulunuyordu. 1412'de Herat'a gelip, ahali tarafından, evlerini ipek kumaşlar ve halılar ile süslemeksûreti ile¹³⁹ büyük bir törenle karşılanan Çin elçi heyetinin 1410'da Beş Balık'tan geçen elçiler olması gerekir. Elçilerin Çin'den batıya seyahatleri herhalde birkaç yıl sürmüş olsa gerektir. Çünkü onların getirdikleri mektupta, imparator, Şahruh ile Halil Sultan'a aralarındaki anlaşmazlığa son vererek, birbirleri ile barışmalarını öğütlüyordu. Po-a-rh-hint-t'ai'nin başkanlığındaki bu elçi heyeti 1413'te Çin'e dönmüştü. Onlarla birlikte Herat ve başka yerlerden ve Şiraz'dan¹⁴⁰ elçiler gelmiş bulunuyordu. O yıl içinde Çin'den tekrar elçiler gönderilmiş ve bunlar 1415'te ülkelerine dönmüşlerdi. Bu elçi heyeti ile birlikte Herat, Semerkant ve Şiraz'dan elçiler gelmişlerdi. Horasanlı tarihçiler elçilik heyetinin Herat'a gelişinden söz etmiyorlar. Herat'tan gönderilen yeni elçiler Çin'e 1416'da vardılar. Aynı yılda Çin'den Semerkant, Andhoy,¹⁴¹ Herat ve İsfahan'a¹⁴² elçiler geldiler. Elçiler 1417'de döndüler. Hâfız-ı Ebrû ve

136 Hâfız-ı Ebrû, Dorn yazm. Nr. 290, 313^b; Abdürrezzâk-ı Semerkandî, 179^b vd. Ming-shî'ye göre ölen hükümdarın ruhuna kurbanda bulunmak ve yenisine de armağanlar sunmak için Po-arh-hin-t'ai görevlendirilmişti (Bretschneider, II, 262). Fakat bu elçi daha sonra görüleceği üzere, Çin'den An'a göre daha geç gönderilmişti.

137 Çin ile Herat arasındaki münasebet için bk. Bretschneider, II, 279.

138 *A.g.e.*, II, 240.

139 Hâfız-ı Ebrû, Ind. Off. yazm. 175^b vd.; Dorn yazm. Nr. 290 316^b; Oxford yazm. 183^b vd.; Abdürrezzâk-ı Semerkandî, 192^b vd. Mektupların metni Blochet'te (*Introduction*, s. 244); Ming-shî'ye dayanan Çince metinler Bretschneider'de (II, 280) bulunmaktadır.

140 Çin ile Şiraz arasındaki münasebet için bk. Bretschneider, II, 292.

141 *A.g.e.*, II, 276.

142 *A.g.e.*, II, 291.

Abdürrezzak'ın¹⁴³ eserlerinden görüldüğü üzere onlar Herat'ta 1417 yılı Nisan ve Mayıs aylarında bulunmuşlardı. 11 Mayıs'ta¹⁴⁴ ziyâfet verilerek, veda töreni yapıldı. 7 Mayıs¹⁴⁵ Cuma günü Herat'a gelen Uluğ Beg de bu ziyâfetlere katıldı. Herat'tan elçiler ile birlikte Erdeşir Tuvacı gönderilmişti. Semerkant'ta onlara bir kişi daha katıldı. Erdeşir Tuvacı Herat'a 1419 yılı 13 Ekim'inde dönmüş¹⁴⁶ ve onlarla birlikte Çin'den yeni bir elçi heyeti gelmişti. Elçiler Herat'a giderken Ağustos ayında Semerkant'a uğrayarak Uluğ Beg'e armağanlar sunmuşlar ve şereflerine verilen ziyâfetten sonra, ertesi günü (23 Ağustos) Semerkant'tan ayrılmışlardı.¹⁴⁷ Ekim ayında dönüşte onlar yeniden Semerkant'tan geçmişlerdi. 1419 yılı 4 Aralık¹⁴⁸ tarihinde Herat'tan hareket etmiş bulunan karşı elçilik heyetine kendi adamlarını katmak sûretiyle Uluğ Beg de iştirak etmişti. Çin'e gönderilen elçilik heyeti üyeleri 6 Şubat 1420 tarihinde¹⁴⁹ Semerkant'a geldikleri zaman, Çin elçilerinin Semerkant'ta kalmalarına rağmen Uluğ Beg'in iki ay önce Çin'e bir elçi heyeti göndermiş olduğunu öğrenmişlerdi. Herat'tan gönderilen elçiler, Çin elçileri ile birlikte Semerkant'tan 25 Şubat'ta¹⁵⁰ ayrıldılar. 1420 yılı Aralık ayından, 1421 yılı Mayıs'ına dek Pekin'de kalan elçiler, orada Uluğ Beg'in imparatora takdim edilmesi için gönderdiği beyaz ayaklı kara atı da götürmüşlerdi. Elçilik heyeti Şahrüh, Uluğ Beg ve kardeşi Baysungur adına ikişer, Suyurgatmış ve Şah Melik adına da birer elçiden meydana gelmişti. Bu elçilik heyetinde nakkaş Gıyasüddin tarafından kaleme alınan günlük hâtırat, Çin hakkında yazılan¹⁵¹ İslâm eserleri arasında en güvenilir ve popüleridir.

143 Hâfız-ı Ebrû, Dorn yazm. Nr. 290, 324^b; Oxford yazm. 296^b; Abdürrezzâk-ı Semerkandi, 209^a.

144 23 Rebiülevvel 820 (Abdürrezzâk-ı Semerkandi'de tarih verilmemiştir).

145 19 Rebiülevvel.

146 23 Ramazan 822. Hâfız-ı Ebrû, Oxford yazm. 314^b; Abdürrezzâk-ı Semerkandi, 212^b (kesin bir tarih yoktur).

147 1 Şâban (Hâfız-ı Ebrû, Oxford yazm. 319^b; Abdürrezzâk-ı Semerkandi, 213^b).

148 16 Zilkade 822 (Abdürrezzâk-ı Semerkandi'ye göre böyle: Hâfız-ı Ebrû'da ayın 6'sında).

149 22 Muharrem 823.

150 10 Safer 823.

151 Bu eserden Hâfız-ı Ebrû yararlanmış (Oxford yazm. 383^b-412^a); ondan ise bazı kısımlar yaparak Abdürrezzâk-ı Semerkandi (224^b-228^b) almıştır. Doğru yazarları

XV. yüzyılın ikinci çeyreğinde elçilerin gönderilmesi biraz seyrekleşti. Çinliler bunu Çin imparatorlarının siyâsetlerinde meydana gelen değişikliğe yoruyorlar.¹⁵² Çin İmparatorunun 1432 yılında hadım Li-kui ile Şahruh'a gönderdiği mektupta münasebetin kesilmesine Orta Asya'da meydana gelen kargaşalıkların sebep olduğu söyleniyordu.¹⁵³ 1432'de münasebet tekrar kurulmuş sayılarak Çin İmparatoru Şahruh'a Çin tüccarlarını korumasını rica ediyordu. Herat elçisi 1427'de, Semerkant elçisi ise 1430'da Pekin'e vardılar. Likui her iki şehre de gönderilmişti.¹⁵⁴ İmparator Ts'eng-Tun'un 1445 yılında Uluğ Beg'e göndermiş olduğu mektubun metni Çin tarihlerinde bulunmaktadır.¹⁵⁵

Çin'den başlıca XV. yüzyılda yapımı yüksek bir dereceyi bulan porselen ihraç edilmekte idi.¹⁵⁶ Çoban Ata tepesi yanında, şehir dışındaki bahçelerin birisinde Uluğ Beg'in inşa ettirdiği köşkün içi tamamen çinilerle süslenmiş ve bunlar da Mâverâünnehir'e çeşitli zamanlarda kervanlarla getirilmişlerdi.¹⁵⁷

Tibet'ten Elçilik Heyetinin Gelmesi

Uluğ Beg 1421-22 yılında Buhara'da kışın Tibet elçilerini kabul etmişti. Ne yazık ki bu elçilik heyeti hakkında çok kısa olarak söz edilmiştir. Elçilerin maksadı, geçtikleri yollar ve Uluğ Beg'in sarayında bıraktıkları intibâ hakkında kaynaklarda hiçbir şey yoktur.¹⁵⁸

tarafından birçok kereler nakledilen Abdürrezzâk-ı Semerkandî'nin metni ve Fransızca tercümesi Quatremère tarafından yayınlanmıştır (*Notices et Extraits*, XIV, I. Bölüm, 308-341; 377-426). Hâfız-ı Ebrû'nun metni henüz yayınlanmamıştır. (Ancak bk. Douglas Dunlop, *Hafiz Abru's version of the Timurid Embassy to China in A.D. 1420*, Glasgow 1946; Hafız-i Abru, *A. Persian Embassy to China, being and extract from Zubdatut-tavawarikh of Hafiz Abru*, K.M. Maitra, New-York 1970. I.A.)

152 Bretschneider, II, 285.

153 *Ag.e.*, II, 286.

154 O Buhara'da da bulunmuştu. *Ag.e.*, II, 271.

155 *Ag.e.*, II, 263.

156 Münsterberg, II, 274.

157 *Bâbürrnâme*, 47^a-b; Abdürrezzâk-ı Semerkandî, 283^a.

158 Abdürrezzâk-ı Semerkandî, 223^a. Metinde T-I-b şeklinde. Doğru okunuşu olan T-b-t: Tubbet şekli Asya Müz. yazm. Nr. 574, s. 472^a ve nr. 574^a, 345^b; Mirhvand, I, 1292 ve C, 322^a; Quatremère, *Notices et Extraits*, XIV, I, 306'da bulunmaktadır.

ULUĞ BEG'İN HÂKİMLİĞİ SIRASINDA MÂVERÂÜNNEHİR'İN DURUMU

Uluğ Beg'in Sarayı ile Şahruh'un Sarayını Mukayese

Uluğ Beg, dedesinin, askerî faaliyetlerinden çok, Mâverâünnehir'in refahı ve başşehrin ihtişamı hususunda gösterdiği gayretlerini taklid ediyordu. Semerkant, Timur devrinde yaşadığı hayatı geçiriyor ve Uluğ Beg'in sarayı hiçbir bakımdan babasının Herat'taki sarayına benzemiyordu. Herât'ta hükümdar sade bir Müslüman gibi, yanında koruyucuları olmadığı halde, Cuma günleri camiye gidiyordu. İşte bunun içindir ki, 1427 yılında ona suikast yapıldı.¹ Ramazan ayında oruç tutmakta, hatta yolculuk sırasında bile buna büyük bir özen göstermekte idi. Haftada dört defa, Pazartesi, Perşembe, Cuma ve Cumartesi günleri saraya hâfızlar çağırılırlardı.² Şahruh özellikle Müslüman bir padişah olarak tanınmıştı.³ Her asrın başında, hadise dayanarak bir din müceddidinin çıkacağına dâir rivâyet ile onun da müceddid olduğunu söylüyorlardı.⁴ Şer'an yasak olan eğlenceler şiddetle yasaklanmıştı. Şehirde iki muhtesib bulunmakta olup, onlara büyük yetkiler verilmişti. Şahıslara ait evlerin içinde olup bitenlere karışmak hakkı, kâideye göre muhtesiblere ait olmadığı halde, artık bunlara uyulmamakta idi. Herat muhtesibleri ileri gelenlerin

1 Hâfız-ı Ebrû, Oxford yazm, 435^b.

2 Musevî, 299^a.

3 *Reşehât*'ta bir şeyhin sözleri (A, 159^a; B, 209^a; C, s. 294): Mirza Şahruh râ padişah-ı muselman mi-güyend.

4 Abdürrezzâk-ı Semerkandî, 253^b. Bu hadis ve onun uygulanışı hakkında bk. Ml, I, 103 ve 391.

evlerine giderek, orada şarap buldukları takdirde onu dökmek hakkına sahiptiler. 1440 yılında sadece Mirza Cuki ve Alâüddeve'nin (Şahrüh'un oğlu ve torunu) evlerinde şarap mahzeni kaldığı Şahrüh'a bildirilmişti. Muhtesibler mirzaların evlerine girmeye cesaret edemediklerinden, Şahrüh ata binerek muhtesiblerle birlikte mirzaların evine gidip, kendi gözünün önünde şarapları döktürmüştü.⁵

Uluğ Beg ve Dervişler

Bu sıralarda Semerkant'ta çalgılı ve şarkılar söylenerek ziyâfetler düzenlenmekte idi. Semerkant çalgıcıları ve okuyucuları başka şehirlerdeki zenginler tarafından davet edilmekte idiler. Hoca Ahrâr'ın hal tercümesinde görüldüğü üzere XV. yüzyılın 20. yılı başlarında Taşkent zenginlerinden birinin düzenlediği ziyâfete Semerkant'tan çalgıcılar ve okuyucular davet edilmişlerdi.⁶ Semerkant Şeyhülislâmı Abdülmelik'in oğlu ve Abdülevvel'in soyundan gelen İsmâüd-dîn'in Uluğ Beg'e taraftar olması dikkat çekicidir.⁷ Şeriata aykırı davranışlarda bulunduğu için Uluğ Beg'e hücum eden dervişlerin şeyhleri, aynı zamanda İslâmiyet'in resmî ruhânî başkanına karşı da suçlamalarda bulunuyorlardı. Şeyhülislâm yeni inşa ettirdiği hamamın tamamlanması dolayısı ile düzenlediği eğlenceye kadın şarkıcılar davet ettiğinde, Uluğ Beg'in tayin ettiği muhtesib, Seyyid Âşık, şeyhülislâmı öfke ile azarlayarak: "Ey İslâm olmayan Şeyhülislâm! Hangi mezhebe göre erkek ve kadınların bir arada bulunmaları ve şarkı söylemeleri câizdir?" diye sormuştur.⁸

Semerkant şeyhülislâmlarının bu tarz yaşayışları ilk defa görülmüş değildi. XII. yüzyılda bile Buhara Sadr-ı Cihanları⁹ zamanında

5 Abdürrezzâk-ı Semerkandî, 254^a.

6 806 (1404) yılında doğmuş olan Hoca Ahrâr o sırada 18 yaşında bulunuyordu (*Reşehât*, A, 134^a; B, 167^b; C, s. 239).

7 Abdülevvel'in ölüm tarihi kaynaklarda gösterilmiyor. Ondan 1409-1411 yılları olayları dolayısı ile söz edildiğini daha önce (s. 65) görmüştük. 1422 yılında Uluğ Beg'in Herat'a yolculuğu sırasında şeyhülislâmlık makamını İsmâüddin elinde bulundurmakta olup, Uluğ Beg'e yol arkadaşlığı etmişti (Abdürrezzâk-ı Semerkandî, 224^a).

8 Hvandmir, III, 219.

9 Onlar hakkında bk. Barthold, *Türkistan*, 326, 329-331 ve El (I, 831) "Burhan" madd.

ruhânîlerin tantanalı hayatı inanç sahiplerini ayartarak, günaha teşvik edecek bir derecede idi. Buhara Sadr-ı Cihanları gibi Semerkant şeyhülislâmları da, o vakit dinî iktidara sahip bulunan yüksek tabakaya mensup idiler. Geniş halk yığınlarının haklarını ise derviş tarikatlarının, özellikle Nakşibendîlerin şeyhleri savunuyorlardı. Kelâm ehlinin temsilcileri de yüksek tabakadan oldukları için, Türkistan'da dervişler ile kelâmcılar arasında mücaadele, Batı Asya'dakinden değişik bir şekilde cereyan etmişti. Batı Asya'da Kelâm taraftarları şeriatın olduğu gibi tatbikini istedikleri halde, dervişler yahut sûfiler şeriatın daha serbest olarak yorumlanmasını istiyorlardı. Bilindiği gibi, İran'da "sûfizm" tâbiri gitgide dinî serbestliği ifâde eden bir söz olmuştur. Türkistan'da ise aksine dervişler şeriatın şiddetli savunucuları olup, gerek hükûmet idâresinde yüksek bir yer işgal eden kimselerin ve gerekse resmî ruhânî başkanın şeriata aykırı olan hareketlerini ortaya çıkarıyorlardı. Bütün bunlar geniş halk yığınlarının menfaati adına yapılıyordu. Avrupa'da mantıka dayanarak hareket eden komünistlerin halk kitlesi için, elde edilmesi mümkün olmayan bilim ve sanatı inkâr etmeleri gibi, XV. yüzyıl Türkistan tasavvufunun temsilcileri de ilâhiyat da dâhil, bütün Kelâm ilmine karşı idiler.¹⁰

XVI. yüzyılın başında kaleme alınan Orta Asya tasavvufu tarihine ait eser (*Reşehât Aynü'l-Hayât*) Uluğ Beg ve şeyhülislâma karşı dervişlerin düşmanca tutum içinde bulunduklarını gösteren rivâyetlerle doludur. Hatta Halil'in düşmesi ve bunun sonucu Uluğ Beg'in işbaşına gelmesine sebep olan Buhara dervişlerinin pîri, Şeyh

10 Hvandmîr, Uluğ Beg devrinin ileri gelen adamları arasında İsmâüddîn'den başka Alaüddin Şâfi (Devletşah'ta da sözü ediliyor, s. 366; ancak Almanca tercümede Şâmi deniliyor ki yanlıştır. İ.A.); Muhammed Âlim (O, kabalığı yüzünden Uluğ Beg tarafından kovulmuş, Semerkant'tan Herat'a gitmiş ve orada ölmüştür); Efdalüddin Keşi (Abdürrezzâk-ı Semerkandî'ye göre (244^b) o, 1434 yılında Uluğ Beg ile birlikte Herat'ta bulunuyordu ve 1404 yılında Semerkant şeyhülislâmı ile Karabağ'da bulunan Timur'un yanına gitmişti. (*Zafernâme*, II, 560 ve yukarıda s. 19. İngilizce tercümede, s. 115. Nr. 1, yanlış olarak "Kashi" şeklinde yazılmıştır. İ.A.): Seyyid Âşık (onun hakkında bk. yukarıdaki kayıt. Uluğ Beg'in onunla münasebeti ileride söz konusu edilecektir); Fazlullah Ebû'l-Leyslerin (o da 1434 yılında Herat'ta bulunuyordu. Abdürrezzâk-ı Semerkandî, göst. yer.) adlarını sayıyor (Hind baskısı, III, 159 vd.); Tahran baskısı (III, 219 vd.).

Muhammed Parsâ, hükümdar ve şeyhülislâmın teveccühünü kazanmamıştı. Birçok hadislerin isnâdını araştırmak için Semerkant'a Şemsüddin b. Muhammed el-Cezerî¹¹ geldiğinde (herhalde yukarıda (s. 67) sözü edilen Timur'un çağdaşı olsa gerek), bu hadislerin kimler tarafından çıkarıldığının hesabını vermek için Muhammed Parsâ, Uluğ Beg'in buyruğu ile Semerkant'a getirilmişti. Araştırma, Şeyhülislâm İsâmüddin ve diğer ulemânın önünde yapılmıştı. Muhammed Parsâ'nın getirdiği bazı isnadlar şeyhülislâma şüpheli görününce, Muhammed Parsâ, şeyhülislâmın kütüphanesinde bulunan ve Şemsüddin'in en doğru olarak kabul ettiği "müsned"lerden birini istemiş ve güya, daha önce şeyhülislâmın kütüphanesine hiç gitmediği halde,¹² kitabın bulunduğu rafı ve hadisin hangi sayfede bulunduğunu söylemişti. Nizâmüddin Hâmuş¹³ adında tanınmış şeyhlerden biri oğlunun suçu yüzünden şeyhülislâm ve hükümdar tarafından kovuşturmaya uğramıştı. Şeyh'in oğlu haremdeki kadınlardan bazıları ile (Uluğ Beg'in haremının kastedilip, edilmediği açık değildir) meşrû olmayan münasebette bulunmakla suçlandırıldığından kaçmıştı. Şeyh de oğluna karşı göz yummakla suçlandırılarak Uluğ Beg'in huzuruna çağırılmıştı. Getirilirken başı açık, atın arkasına bindirilmişti. O sırada Uluğ Beg "Meydan Bağ"ında bulunuyordu. Şeyhi gayet sert karşılayarak azarlamaya başladı. Buna karşılık şeyh de; "Bütün bu sözlere ben sadece bir cevap ile karşılık vereceğim, o da: ben bir Müslümanım. Eğer bana inanıyorsan ne alâ, eğer inanmazsan gönlünden ne geçiyorsa onu yap" demiştir. Bu sözler Uluğ Beg'e o denli tesir etti ki, hemen şeyhin serbest bırakılmasını buyurdu. Yazar, Hoca Ahrâr'ın sözlerini alarak: "Uluğ Beg'in şeyhi azarlayıp gücendirdiği için birçok başarısızlığa uğradığı

11 O, 5 Rebîülevvel 833'te (2 Aralık 1429) Şiraz'da ölmüştü (Brockelmann, II, 201; Abdürrezzâk-ı Semerkandî, 239^b).

12 *Reşehât*, A, 37^{a-b}; B, 43^b; C, s. 61. Muhammed Parsâ'nın Uluğ Beg tarafından çağırılması ancak Uluğ Beg'in saltanatının ilk yıllarında olabilirdi. Çünkü Şeyh 822 (1419) yılı başında Mekke'ye gitmiş ve aynı yıl Medine'de 24 Zilhicce (11 Ocak 1420) Perşembe günü ölmüştür (Câmi, *Nefâhat*, s. 253; *Reşehât*, A, 38, B, 45^b, C, s. 64).

13 *Habibü's-Siyer*'de (111, 209) ondan söz edilmektedir.

ve az sonra da kendi oğlu tarafından öldürüldüğünü” söylüyor.¹⁴ Ardından, şeyhülislâmın oğullarının ricaları üzerine Nizâmüddin hasta olan babalarının yanına giderek hastalığı kendine aldığı ve şeyhülislâmın iyileşmesine sebep olduğu anlatılmaktadır. Bir süre sonra Şeyh sıkıntıya düşmüş, fakat şeyhülislâm tarafından yardım görmemişti. Bunun üzerine Nizâmüddin kararını geri almış ve bundan sonra şeyhülislâm hemen ölmüştür.¹⁵

Hoca Ahrâr'ın hal tercümesini kaleme alan yazarın sözlerine göre, Hoca Ahrâr gençliğinde dervişlerle birlikte Uluğ Beg'in memurları tarafından hakarete uğramıştır. Uluğ Beg'in sarayında suçluları yere yıkan ve dayakla cezalandırarak adâleti sağlamaya çalışan yaşlı bir Yasavul vardı. Bir defasında o Taşkent'e "şeyh oğullarını" (şeyhzadehâ) görmek için geleceğini bildirmiş ve hepsine de "mezar"-da toplanmaları buyurulmuştu. Toplanan 17 kişi arasında en genci Hoca Ahrâr idi. Yasavul geldikten sonra onları iteklemeye ve yere yıkmaya başladı. Yalnız Hoca Ahrâr çevik bir hareketle Yasavul'un tekmesinden kurtulmuştu. Genç dervişin çevikliği yaşlı Yasavulun o kadar hoşuna gitmişti ki, genç olmasına rağmen herkesten çok ona yakınlık gösterdi. Hatta konuşurken hep ona doğru bakmıştı. Hoca Ahrâr kendi çevikliğine hayret eden arkadaşlarına, daha önce Hoca Hasan Attar'ın müridi iken çok gayret gösterdiği halde manevî olgunluğa (sebak-i bâtin) erişemediği ve buna çok üzüldüğünde, şeyhin tavsiyesi üzerine güreşle uğraştığını söylemiştir. Hocası ona sultanların sarayında hizmetle orada, ezilenlere yardım etmenin hayırlı olacağını söylemiş ve Uluğ Beg'in beglerinden biri olan Emîr Sa'id'e başvurması için bir tavsiye (sepâreş) yazısı vermiştir.¹⁶

Bu anlatılanlardan hepsinin gerçek olduğunu söylemek güçtür. Hoca Hasan Attar, Devletşah'ta Uluğ Beg devrinin şeyhlerinin ileri gelenlerinden olarak gösterilmektedir.¹⁷ Onunla Hoca Ahrâr

14 *Reşehât*, B, 82^a; A nüshasında bu kayıt yoktur. C, s. 114 vd.

15 *Ag.e.*, B, 85^{a-b}; C, s. 118. Câmî, *Nefahât*, s. 259. Burada Şeyhülislâm İsmâüddin yerine Hoca İmamüddin adı verilmiş ve bütün olay biraz değişik bir şekilde anlatılmıştır.

16 *Reşehât*, A, 132^a vd.; B, 165^{a-b}; C, s. 236.

17 Devletşah, s. 366.

arasında yakınlık kurulması ancak Semerkant'ta olabilirdi. Bununla beraber Hoca Ahrâr Semerkant'tan ayrıldığı zaman 22 yaşında idi.¹⁸ Dolayısı ile bu 1426 yılında olsa gerektir. Hoca Hasan Attar ise bir süre Şahrüh'un sarayında bulunduktan sonra 1423 yılında Şiraz'da ölmüştü.¹⁹ Hoca Ahrâr'ın hal tercümesini kaleme alan yazara göre "şeyh oğulları" yani genç dervişlerin Uluğ Beg zamanında askerî düzene ve Yasavul'un buyruğuna bağlı olduğu dikkat çekicidir.²⁰ Öte yandan Uluğ Beg zamanında da büyük şeyhler saygı görüyorlar ve onların verdikleri öğütlere sarayda değer veriliyordu.

Uluğ Beg zamanında en büyük şeyhlerden olarak Nizâmüddin Hâmuş ve Hasan Attar'dan başka,²¹ Hoca Ahrâr'ın hocalarından sayılan Yakub Çerhî de yaşıyordu.²² Hocası Bahaeddin'in ölümünden sonra Yakup önce Bedehşan'a, sonra da Çağaniyan'a gitmiş²³ ve bilindiği gibi, Semerkant sarayı ile münasebette bulunmamıştı. Dervişlik merkezlerinden herhalde yalnız Buhara'nın siyâsî önemi vardı. Burada, daha önce gördüğümüz üzere, dinî ileri gelenler Uluğ Beg'in selefini düşürmekte önemli bir rol oynamışlardı. Bunlar sonradan da Uluğ Beg'e karşı ayaklandılar. Uluğ Beg Buharalı dinî ileri gelenlerin değerini takdir ettiği için onlarla iyi geçinmek istiyordu. Uluğ Beg'in inşâ ettirdiği binaların zaman bakımından belki de en eskisi Buhara Medresesi idi. O, 1419 yılında (28 Kasım) Buhara'ya

18 *Reşehât*, A, 135^b; C, s. 242.

19 Onun hakkında bilgi için bk. *Reşehât*, A, 54^b vd.; B, 65; C, s. 93; Câmî, *Nefâhât*, s. 255.

20 Uluğ Beg'in sarayında Yasavul'un rolü hakkında ileride (s. 152) muhtesib ile Uluğ Beg arasındaki ağır kavgası olayına bk.

21 N. Hâmuş ve Yakub Çerhî birlikte, Mâverâünnehir'in şeyhleri ve Bahaeddin Nakşibend'in dinî vasiyetlerinin koruyucuları olarak anılmışlardır (*Habibü's-Siyer*, III, 209).

22 *Reşehât*, A, 3^b; C, s. 5.

23 Bu şeyhin *Reşehât* (A, 40^a vd.; B, 47^b vd.; C, s. 66) ve *Nefâhât*'taki (s. 256) hal tercümesine bk. Onun Hoca Ahrâr ile görüşmesi hakkında bk. *Reşehât*, A, 143^a; B, 181^b; C, s. 250. Hasan Attar'ın faaliyeti de Çağaniyan ile bağlantılı idi. Onun babası Alaüddin Attar -(20 Receb 802/1400 Çarşamba günü ölen (*Nefâhât*, s. 252)- Çağaniyan köylerinden birinde gömülmüştü. Aynı yerde, babasının yanı başında Şiraz'da, ölümünden sonra cesedi getirilerek Hasan Attar da gömülmüştü. Hoca Attar Çağaniyan'a Semerkant'a varmasından birkaç yıl sonra gelmişti.

geldiğinde bu binada kalmış, burada öğrenci ve öteki “lâyık olanlara” armağanlar dağıtmıştı.²⁴

Uluğ Beg’in İmar Faaliyetleri

Uluğ Beg’in Semerkant’ta yaptırdığı binâlar arasında da dinî maksada ait olanları birinci sırada yer almaktadır. Bu gibi binaların inşası için Semerkant’ın bugün tanınmış olan Buhara Meydanı “Rigistan”ın adını taşıyan çarşı meydanı seçilmişti. XV. yüzyılda meydan bu adı taşımamış olsa gerektir. Abdürrezzak “iki Etik’in (?) başı” denilen yerde Uluğ Beg’in medrese inşa ettirdiğini söylüyor. O zamanlar artık burası çarşı meydanı idi.²⁵ Kitâbelerde görüldüğü üzere, inşaata 820’de (1417) başlanmış ve 823’te (1420) tamamlanmıştır. Hâfız-ı Ebrû²⁶ ile Abdürrezzak binanın tamamlanmasını bu yıllarda gösteriyorlar. Sanat açısından Timur’un inşa ettirdiği binalardan aşağı kalmayan, ayrıca sağlamlık bakımından²⁷ onlardan çok daha üstün olan bu muhteşem binanın mimarının kim olduğu belli değildir. Bina iki katlı olup, dört köşesinde dört yüksek kubbe ve minareleri vardı. İki öğrenciye ait olan her oda iki bölümden ibârettir.²⁸

Uluğ Beg’in yaptırttığı binalar içinde en dayanıklıları Buhara ve Semerkant’ta yaptırdığı medreselerdir. Her iki şehirde XV. yüzyılda ve daha önce yapılan binalar iz bırakmayarak kaybolduğu halde,²⁹ Uluğ Beg’in medreseleri bugüne dek ilim ocağı görevini

24 Hâfız-ı Ebrû, Oxford yazm. 321^a; Abdürrezzâk-ı Semerkandi, 214^a. Tarih 10 Zilkade 822’dir.

25 Abdürrezzâk-ı Semerkandi’de de (217^b; Leningrad Asya Müz. yazm. Nr. 574, s. 458; Enik; nr. 574^a, 377^b) aynı. (Belki de etek, yani kıyı veya dağın yamacı.)

26 Oxford yazm. 341^a.

27 N. I. Veselovskiy’nin verdiği bilgiye göre, ayaklanan yerliler Semerkant Kalesi’ni kuşattıklarında, garnizon, ayaklananların kaleye ateş ettikleri medrese minaresini karşı ateşle yıkmak istemiş, fakat minare çok sağlam olduğundan başaramamışlardı.

28 *Tarih-i Râkımî*, 53^{a-b}.

29 Semerkant’ta medrese inşa ettirenler arasında Uluğ Beg’in atabegi Şah Melik de bulunuyordu (*Reşehât*, A, 141^a; B, 178^b; C, s. 254). Ayrıca Buhara’da Mübarek Şah Medresesi (*Reşehât*, A, 28^a; B, 32^b; C, s. 46) ve Semerkant’ta Sadr Kurtbüddin Medresesi’nden (*Reşehât*, A, 136^b ve 141^a; B, 171^a ve 178^b; C, s. 244 ve 254) söz ediliyor. Bu sonuncusu için bk. Vyatkin, *Materialy*, s. 18 vd.

görmektedir. Hanikov'un Buhara'da bulunduğu 1841-42 yıllarında Buhara medreselerine ait verdiği bilgiler, medresede 80 oda bulunması ve her öğrencinin yıllık 3,5 tilli almasından ibârettir.³⁰ Binanın inşasından XIX. yüzyıla dek başından geçenler hakkında kaynaklarda hiçbir şeye rastlayamadım. Semerkant medreselerine gelince, XIX. yüzyılda, vaktiyle Uluğ Beg'in burada müderrislik ettiğine dair rivâyet vardı.³¹ Daha eski kaynaklar bundan hiç söz etmiyorlar.³² Yalnız XVI. yüzyılda, Uluğ Beg'in bizzat binanın yapılmasına katılmış olduğundan söz ediliyordu.³³ Eserini XIX. yüzyılda kaleme alan aynı yazar, Uluğ Beg Medresesi'nin müderrisi olarak astronom Kadızâde-i Rumî'yi göstermektedir.³⁴ Bu herhalde gerçekten Semerkant'ta Uluğ Beg Medresesi'nde dersler veren "Rum Kadısı" (Kâdi-yi Rûm) olsa gerektir. 817'de (1414) doğan³⁵ genç Câmî, Semerkant'a onun derslerini dinlemek için geliyordu. Vasifî'nin sözüne göre, Uluğ Beg Medresesi'ne ilk müderris olarak Mevlânâ Muhammed Hvacî tayin edilmişti. İnşaatın bitmesine yakın, Uluğ Beg'e müderrisin kim olacağını sormuşlar, Uluğ Beg de bütün ilimleri üzerinde toplamış birini tayin edeceğini söylemişti. Orada kirli elbiseleri ile "tuğla yığını"³⁶ üzerinde oturmakta olan Mevlânâ Muhammed onun bu sözlerini işiterek hemen, kendisinin bu göreve lâyık olduğunu söylemiş, Uluğ Beg de onunla konuşmaya başlayıp, gerçek bir âlim olduğunu gördükten sonra, Mevlânâ'nın hamama gönderilmesini ve kendisine iyi elbiseler giydirilmesini buyurmuş, medresenin açılış günü Mevlânâ, müderris olarak ders anlatırken derste bulunan 90 âlimden sadece

30 Hanikov, s. 86. Binanın kapısı üzerinde şu yazıt bulunmaktadır: "Talebü'l-ilmi farızatün alâ külli müslimin ve müslimetin."

31 Samariyya, s. 16; SKSO, VI, 170.

32 N. P. Ostroumov (*Madraşy*, s. 4) Uluğ Beg'in astronomi okuttuğunu sanıyor.

33 Vasifî, 18^a.

34 Samariyya, s. 16; SKSO, VI, 170.

35 *Reşehat*, B, 98^a, 99^a ve 105^a; C, s. 140 ve 148. Diğer dersler arasında Kadızâde'nin Çağmını'nın *Mulabhası*'na yazdığı şerh ile de meşgul olunurdu (*Reşehat*, B, 99^b; C, s. 140). Bu eser hakkında bk. Brockelmann, I, 173.

36 V.L. Vyatkin'in SKSO, VI, 235'te kaynak göstermeksizin Mevlâna Muhammed'in "basit bir işçi olarak medresenin inşaatında çalışmış" olduğunu yazması herhalde bu sözlerle dayanmaktadır. Bununla herhalde 16 Receb 845'te (1 Aralık 1441) ölen âlim Şemsüddin Muhammed Hvacî kastedilmiş olsa gerektir. Bk. Fasih, 430^a.

Uluğ Beg ile Kadızâde-i Rumî konuyu takip edebilmişlerdi. Hoca Ahrâr'ın hal tercümesine dâir verilen bilgiler arasında, Hoca'nın, daha önce Uluğ Beg Medresesi'nde okuyan, Ebû Said Evbehî adında bir öğrencisinden de söz edilmektedir. Bu öğrenci ilim konusunda hayal kırıklığına uğrayarak Îşân (Hoca Ahrâr) ile tanıştıktan sonra, medresedeki arkadaşlarına odasında arta kalan her şeyi, hatta kitaplarını bile³⁷ armağan ettiğini bildirmişti. Bundan anlaşıldığı üzere, Uluğ Beg Medresesi dervişliğin aksine olarak ilâhiyat ilimleri ocağı idi. Devletşah'ın sözlerine göre, medresede öğrenci sayısı 100'den fazla idi.³⁸ XVI. yüzyılda öğrenci sayısı artmış olacak ki, ders verenlerin sayısı 10'u buluyordu. Baş müderris bütün Semerkant âlimlerinin başı sayılıyordu.³⁹ 1580 yılında Abdullah Han, Uluğ Beg Medresesi'ni ziyaret etmişti.⁴⁰ XVII. yüzyıl sonundaki kargaşalıklar sırasında medrese sönmeye yüz tutarak, XVII. yüzyılın başlarında artık başıboş kalmıştı.⁴¹ Bundan az sonra kaleyi ele geçiren asîler, binanın kaleden yüksek olan üst katını yıkmışlardı.⁴² 1752 yılında Emîr ve sonra han olan Muhammed Rahim de boş duran Semerkant Medresesi binalarını tahıl anbarı olarak kullanmıştı.⁴³ Ancak XIX. yüzyılda medreselerin onarılıp canlandırılması ve vakıfların yenilenmesi konusunda tedbirler alınmaya başlandı. Emîr Haydar zamanında (1799-1825) Uluğ Beg Medresesi'nde öğrenciler yeniden ders görmeye başladılar. N. P. Ostroumov'un 1906 yılında bildirdiğine göre, bu medresede iki müderris dersler veriyor ve yıllık 40 ruble alıyorlardı. Öğrencilerin (molla) sayısı 60 kadar olup, yıllık 10 ruble alıyorlardı. Binanın derslane bölümü sağlam olmadığı için dersler öğrencilerin odalarında veriliyordu.⁴⁴

Aynı meydan üzerinde medresenin karşısında Uluğ Beg dervişler için hangâh inşa ettirdi. Bâbü'r'ün sözlerine göre, hangâh

37 *Reşehât*, A, 191^a vd.; B, 269^b vd.; C, s. 369.

38 Devletşah, s. 362.

39 Vasifi, 17^b vd.; 26^a vd.

40 *Abdullahnâme*, Leningrad Asya Müz. yazm. Nr. 574, a.g.e., 277^b.

41 *Tarih-i Râkımî*, 53^{a-b}.

42 Samariyya, s. 16; SKSO, VI, 170.

43 *Tuhfetü'l-Hânî*, 130^b.

44 Ostroumov, s. 4.

dünyada benzeri az bulunan yüksek kubbeleri ile ün kazanmıştı.⁴⁵ Hangâh'ın daha sonraki durumları hakkında hiçbir bilgi yoktur. 1028'de (1619) orada Şirdâr Medresesi inşa edildiği zaman herhalde, artık hangâh bulunmuyordu. Burada XVII. yüzyıla dek Uluğ Beg'in inşaatına ait kalıntıların bulunduğu dâir hiçbir bilgi yoktur. Yalnız medresenin güney cephesine bitişik olan bir "kemerli yapı"dan söz ediliyor. Fakat burası Şîî imamı Ca'fer-i Sâdık'ın oğlu Muhammed'in⁴⁶ (h. II. yüzyıl) kabri olarak kabul ediliyordu. Bununla beraber daha önceki kaynaklar bu kabirden söz etmiyorlar. Uluğ Beg, hangâhları da medreseler gibi koruyordu. Abdürrezzak'ın sözlerine göre, Uluğ Beg medreseler ve hangâhlara zengin vakıflar ayırmıştı. Vakıflardan elde edilen gelir, harcananlardan daha fazla bir yekûn tuttuğundan, bu artan paradan her iki kuruluşun ortak malı olan ayrı bir sermaye teşkil edilmişti.⁴⁷

Bâbü'r zamanında Uluğ Beg Medresesi'nin güneyinde "Mescid-i Mukatta" denilen bir cami vardı. Duvar ve tavanları oyulmuş ağaç parçalarından (kır'a) ibâretti. Caminin kiblesi ile medresenin kiblesi arasında büyük bir fark vardı. Mescid'in kiblesi doğrudan doğruya yıldızlara göre yapılan hesaplama ile tespit edildiği için daha güvenilir olduğu iddia ediliyordu.⁴⁸ Bu bina ile İslâmiyet'in ilk devirleri ileri gelenlerinden olan halife I. Ömer'in oğlu Abdullah'ın ilgisi olduğu söyleniyordu. Bundan dolayı burası "Ömer Mescidi" veya "Gök Mescid" (Mescid-i Kebûd) diye adlandırılıyordu.

Bu binanın Halife Ömer veya oğlu ile ilgisi daha eski kaynaklarca doğrulanmamaktadır. Caminin kuzeyinde, Uluğ Beg Medresesi ile cami arasında XVI. yüzyılda Ebû Said Han'ın medresesi inşa edilmiş olup, bu medreseden bugün hâlâ Çihil Duhterân adı ile tanınmış olan Şeybanîlerin mezarlarının bulunduğu bölüm ayakta kalmıştır.⁴⁹

45 *Bâbü'rname*, 46^a.

46 Samariyya, s. 34; SKSO, VI, 185; VIII, 301. (İmam Ca'fer 765 yılında ölmüştür.)

47 Abdürrezzak-ı Semerkandî, 217^b. Hvandmîr'in sözlerinden anlaşıldığına göre (III, 208) XV. yüzyılda vakıf işlerine bakmak Sadrların görevi idi. Uluğ Beg zamanında Sadr, âlim Fethullah Tebrizi idi (*Reşehât*, Ç, s. 140). O, Uluğ Beg'den sonra da yaşamıştır (Abdürrezzak-ı Semerkandî, 297^b ve 300^a).

48 *Bâbü'rname*, 46^a.

49 Samariyya, s. 13 ve 29; SKSO, VI, 167, 181, 231.

Uluğ Beg'in Hâkimiyeti ile İlgili Hikâyeler

Uluğ Beg zamanında Semerkant'ta, aslında yeni bir cami inşâ edilmişti. Buna rağmen "Bibi Hanım" denilen Timur'un camii, bundan sonra da ilk sırada yer alıyordu.⁵⁰ Yeni camii yaptıran Uluğ Beg'in kendisi değil, 1440 yılı 14 Ekim Cuma günü 90 yaşını geçmiş olduğu halde ölen⁵¹ Şahruh'un eski atabegi Alike Kükeltaş idi. Bu devlet adamı anlaşılan artık idârî işlere katılmıyor,⁵² fakat servet ve kudretinden faydalanarak, ezilenleri koruyordu. Haksızlığa uğrayan herkes ona başvurduğunda onun şahsında bir koruyucu buluyordu. O bir haksızlık haberi alınca, kim tarafından yapılırsa yapılsın, hemen haksızlığın ortadan kaldırılması için tedbirler alırdı ve dolayısı ile zalim idâreciler ondan korkarlardı.⁵³ Semerkant Camii'nden başka daha birçok binaların inşası onun adı ile ilgilidir. Bunlar arasında Herat'taki medrese⁵⁴ ve Merv'deki (imaret-i hayr ve bikâ-i hayr) hayır eserlerini o yaptırmıştı.⁵⁵ Onun bu gibi faaliyeti yalnız Timurlular ülkesi hudutları içerisinde kalmıyor, o Anadolu ve Mısır'da bile arazi satın alarak, ziraatin ilerlemesi için tedbirlere başvuruyordu. Şahruh ona bu kadar masrafa girmesinin sebebini sorduğu zaman, hükümdarının şöhetini düşündüğünü söylemiş ve: "Bakınız, Şahruh'un hizmetkârı ne kadar uzak ülkelerde arazi satın alıyor, desinler" cevabını vermişti.⁵⁶ Onun Semerkant'ta inşâ ettirdiği camiden XVI. yüzyılda söz edilmektedir (936/1529-30 yılında Küçükücü

50 Timur Camii'nde 1510 yılında Şeybani'nin ölümünden sonra, Süyüncük Han'a biat edilmişti (ZVO, XV, 198). 939 (1532-33) yılında taun sırasında burası Cuma namazı kılınan cami idi (a.g.e., s. 211). Ayrıca bk. SKSO, V, 241.

51 Tarihi Abdürrezzâk-ı Semerkandî (254^b) ve Fasih'te (429^a) 17 Cemâziyelevvel 844'tür. Vyatkin'de (*Materialy*, s. 18) aynıdır. Onun SKSO'daki (VI, 246) yazısında başka bir tarih bulunmaktadır.

52 Onun adı savaşlar dolayısı ile sık sık geçmektedir. Çok yaşlı olduğu halde o 1431-32 yılı kışını Baysungur ile birlikte Mâzenderan'da geçirmişti (Abdürrezzâk-ı Semerkandî, 240^b).

53 Fasih, gösterilen yer: ve her fûrümânde ki ahval-i hod bedü arz kendi elbette muhim-i sahte şşod ve eğer vukûf yâfte ki kesi ber kesi zulm kerdi ez şah ü gedâ men-i ân fermûdi ve ber hiç âferide muhâbâ ne-kerdi ve zâlimân ez ü hâyif bûdendi.

54 Fasih, 423^b.

55 A.g.e., 427^a; Abdürrezzâk-ı Semerkandî, 250^b; 842 (1438-39) yılı olayları dolayısı ile.

56 Abdürrezzâk-ı Semerkandî, 254^b.

Han burada mermerden bir minber yaptırtmıştı).⁵⁷ Fakat XVIII. yüzyıl sonlarında⁵⁸ bina harap bir duruma gelmişti. Hatta caminin yeri bile kesin olarak belirlenememiştir.⁵⁹ Ebû Tahir Hoca'ya göre, bu cami Uluğ Beg Medresesi'nin güneyindedir.⁶⁰ Eğer böyle ise, Alike Kükeltaş Camii Bâbü'r'ün "Mescid-i Mukatta" ve "Mescid-i Ömer" dediği camilerin aynı olsa gerektir.

Uluğ Beg Medresesi ve hangâhına yakın bir yerde Uluğ Beg devrinde "Mirza Hamamları" denilen hamamlar inşa edildi. Tabanı çeşitli taşlarla döşenmiş olup, ne Semerkant, ne de Horasan'da⁶¹ böyle hamamlar vardı. Bu binadan bugün hiçbir iz kalmamıştır.⁶²

Uluğ Beg'in başşehir içinde yaptırttığı öteki binalardan kaynaklar hiç söz etmiyorlar. Hatta onun zamanında Timurîluların gömüldükleri yer olan Gür-i Emîr binasında yapılan değişiklikler bile yazılmamıştır.⁶³ Uluğ Beg'in şehir dışındaki eğlence yerleri inşaatına dâir bilgileri ise hemen hemen tamamen Bâbü'r'e borçluyuz.⁶⁴ 1909 yılı kazıları sonunda yeri belirlenen rasathâne binasının biraz batısında, daha sonra sözünü edeceğimiz "Bağ-ı Meydan" bulunuyordu. Hâfız-ı Ebrû'nun sözlerine göre, Bâbü'r'ün anlatıklarının aksine olarak, bu bahçe daha Timur zamanında vardı. Onlarla yan yana olan bu bahçe Hâfız-ı Ebrû'da "Mirza Uluğ Beg'in bağı" diye adlandırılıyor.⁶⁵ Timur herhalde burasını küçük yaştaki torunu adına yaptırtmıştı. "Bağ-ı Meydan" bahçesinin ortasında iki katlı Çihil Sütun (kırk sütun: bu gibi yapıların alışlagelmiş adları) binası bulunuyordu. Alt kattaki sütunların çoğu burmalı olup, her dört köşede minâreye benzer kuleler bulunmakta

57 *Tarih-i Râkımî*, 121^b.

58 Ebû Tahir Hoca'ya göre (bk. ileride) böyledir. Seyyid Râkım zamanında, 1113 (1701-2) yılında bina sağlam bir durumda idi (*Tarih-i Râkımî*, 49^a): mescid-i cami ki der Semerkand vâki' est; Muhammed Sâlih zamanında da aynı şekilde sağlamdı (SKSO, V, 241).

59 Vyatkin, *Materialy*, s. 18.

60 Samariyya, s. 20, SKSO, VI, 173.

61 *Bâbü'r-nâme*, 46^a.

62 Mahalli söylentilere göre bu binanın yeri hakkında bk. Vyatkin, SKSO, IV, 33, not. 6.

63 ZVO, XXIII, 31.

64 *Bâbü'r-nâme*, 47^a.

65 *al-Muzafferiyya*, metin, s. 15; trc. s. 16.

ve buradan üst kattaki her dört tarafı açık olan bir salona çıkılmakta idi. Binanın temeli taşandı. V. L. Vyatkin'in araştırmalarının sonucuna göre, Çihil Sütun, Siyâb'ın sağında, "Efrâsiyâb üzerindeki en yüksek tepenin tam karşısında", yani eski Semerkant Kalesi ile karşı karşıya idi. Biraz ileride Halvâyin yolu boyunca, Bağ-ı Meydan'ın muazzam duvarlarından bir kısmı muhâfaza edilmiştir.⁶⁶ Bağ-ı Meydan ile yan yana, Çoban Ata tarafında küçük bir bahçe olup, orada da uzunluğu 14-15 arşın, genişliği 7-8 ve yüksekliği 1 arşın hacminde, içinde taştan bir de tahtın bulunduğu eyvan yer alıyordu. Bu taş uzak bir yerden getirilmişti. Söylendiğine göre ortasında getirildikten sonra meydana gelen bir yarık vardı. Yukarıda sözünü ettiğimiz içi çinili köşk, bu küçük bahçede bulunuyordu.

Herhalde, gerek Timur ve gerekse Uluğ Beg zamanında olsun şehrin dışındaki saraylar hükümdarların eğlence yerleri idi. Timur zamanında bu eğlenceler sırasında din bakımından yasak olan davranışlarda bulunduğu için şeriatın ateşli taraftarlarının memnuniyetsizliğine sebep oluyordu. Uluğ Beg zamanında bu yüzden doğan memnuniyetsizlik açıkça gösterildiği halde, Timur'un saltanatı sırasında bunu yapmaya cesaret eden kimse bulunmuyordu. Uluğ Beg küçük oğlu Abdülaziz'in sünnet düğünü dolayısı ile bazı kimselere (muhtemelen Semerkantlılara) Tarhanlık vermiş, yani yükümlülüklerinden bağışlamıştı. İleri gelenler ve halk tabakası Kân-ı Gil düzlüğünde şarap içiyorlar, Uluğ Beg'in sarayında da ziyâfet devam ediyordu. Tam bu sırada muhtesip Seyyid Âşık gelerek Uluğ Beg'e şu sözleri söyledi: "Sen Muhammed'in dinini mahvederek, dinsizlerin geleneklerini getirdin!" Uluğ Beg, güçlülükle sinirlerine hâkim olarak; "Sen seyyidlerin halefi ve ilim sahibi olarak tanınıyorsun, artık yaşlandın ve galiba, işkence içinde ölerək şehid olmak istiyorsun ve bunun için de kaba lâkırdılar kullanıyorsun, fakat ben senin isteğini yerine getirmeyeceğim" dedi.⁶⁷

66 SKSO, IV, 34, not, 3.

67 Bu ve sonraki hikâye Hvandmîr'de (III, 219) bulunmaktadır. Samariyya'daki Uluğ Beg ile Seyyid Âşık'ın çok ilgi çekici olan konuşmaları hakkında bk. SKSO, VI, 191 (metinde -s. 37- boş bırakılan kısım vardır). *Reşehâr'ta* (A, 158^b; B, 209^b; C, s. 293) Hoca Ahrâr'ın Seyyid Âşık hakkındaki hükmü belirtilerek, Hoca Ahrâr'ın onu Musa ile mukâyese ederek, çok yüksek bir hatip ve vâiz olduğunu söylediği yazılıyor.

Başka bir ziyâfette muhtesib tarafından hakârete uğrayan şey-hülislâm, Uluğ Beg'e başvurarak şikâyetle bulunmuştu (bk. s. 141). O da ertesi günü hakâret edeni yargılamak için bütün kadıları topladı. Uluğ Beg'in dostluğunu kazanarak her şeyi bizzat hükümdara arz etmek haklarına sahip olan dinî ileri gelenlerden Ebû'l-Fetrah Deyyâr (?)⁶⁸ bu olayı öğrendi. Uluğ Beg'den meselenin ne olduğunu öğrendikten sonra, Deyyâr, muhtesibin suçlu olduğunu ve terbiyesizce sözleri için cezalandırılması gerektiğini bildirdi. Tam o sırada Uluğ Beg'e askerlerinden biri başvurarak, kardeşinden dul kalan kadını örfe dayanarak kendine almak hakkına sahip iken, kadının buna razı olmadığını ve bir kumaş tüccarı (bezzâz) ile evlenmek istediğini söyledi. Uluğ Beg başvuranın isteğinin yerine getirilmesi için Yasavula hemen gerekli buyruğun verilmesini buyurdu. Bu sırada orada bulunan Deyyâr, İslâmiyet'te nikâh her iki tarafın, yani erkek ve kadının rızası ile kılıldığı için Uluğ Beg'in saltanatı sırasında dinî hükümlerin bozulduğuna dâir muhtesibin sözlerinin esassız olmadığını bildirdi. Uluğ Beg'e bu sözler o denli tesir etmişti ki, derhal muhtesibin yargılanmasına son verilmesini buyurdu.

Halk Kitlelerinin Durumu Meselesi

Hikâye oldukları pek açık olan bu söylentilerdeki anlatılanların gerçeğe uygun olması şüphelidir. Bununla beraber, herhalde bu hikâyeler şeriatın temsilcilerinin Uluğ Beg ile olan münasebetini aydınlatmaktadır. Dinî ileri gelenlerin gözünde hemen hemen "âdil" halifelerden sonra işbaşına gelen bütün öteki İslâm hükümdarları gibi, Uluğ Beg de âdil olmayan bir padişahı. Onun zamanında şeriatın temsilcisi kendi şerefine gölge düşürmeden kadılık makamını işgal edemezdi. Buhara şeyhlerinden Hüsamüddin Şaşı'nın Uluğ Beg tarafından zorla kadılığa getirildiği söyleniyor.⁶⁹ Semerkant'ta

68 Hind baskısı, s. 159; Zeyyâbe (?).

69 *Reşehât*, A, 28^b; B, 32^b; C, s. 46; Mirza Uluğ Beg işân-râ be-kazâ-yi Buhara tek-lif kerde bûd ve be-zûr kâdi sâhte. (Almanca tercüme, s. 158: H. Şâmî. İ.A.): Uluğ Beg'in yanlış bir karar veren kadının sakalını kestirerek, şehrin sokaklarında o şekilde dolaştırmak istemesi hakkında ise bk. *Habibü's-Siyer*, Tahran baskısı, III,

kadılık makamını Şemsüddin Muhammed işgâl ediyordu. Onun âdaleti ve cesareti hakkında şu söylenti nakledilmektedir: Uluğ Beg öteki İslâm hükümdarları gibi tüccarlara kazançlarının bir kısmını vermek şartı ile hazineden para verirdi. Uluğ Beg'den ticaret sermayesi olarak kıymetli bir taş alan tüccarın biri, kazanç ödemedi ve taşı geri veremedi. Ölmüş, Uluğ Beg şahitler getirerek ölünün mirasına el koymak istemişti. Bu olayı öğrenen kadı, saray ilgililerinden biri aracılığı ile Uluğ Beg'e şu sözleri söyletmiş: "Bu işi tazelemek ve şahitler bulmak size hiçbir yarar sağlamaz, çünkü bu meselenin iç yüzü bence bilinmektedir. Eğer bu kararın muhakkak lehinize verilmesini istiyorsanız, soğuk bir havada el ve ayaklarınızı bağlayarak beni soğuksuya daldırınız ki, böylelikle kendimden geçerek sizin kaybolan eşyanız yerine tüccarın malının size verilmesi kararını vereyim." Bu sözlerin tesiri ile Uluğ Beg mahkemeden vazgeçmiştir.⁷⁰

Kadı ile ilgili olay ve muhtesib ile Uluğ Beg arasında meydana gelen ağız kavgasına ait anlatılanlar şeriat temsilcilerinin, herhalde, Uluğ Beg'i anlayışsız ve uzlaşmaz olan bir düşman olarak görmediklerini göstermektedir. İslâmiyet bakımından Uluğ Beg, bütün hükümlerinde şeriata dayanan örnek bir hükümdar olmadığı gibi, aynı zamanda kendi arzularını Allah ve peygamberin hükümlerine tercih eden bir zâlim de değildi.⁷¹ Uluğ Beg zamanında geniş halk kitlelerinin durumu hakkında bilgimiz oldukça azdır. Devletşah'a göre, bu devirde arazi vergisi en düşük ölçüye indirilmiş ve bu da tabii

219: Hind baskısı, III, 160, Uluğ Beg'in yakınlarından olan (nedim) Hoca Abdülmümin'in ricası üzerine kadı bağışlanmış, fakat Uluğ Beg'e 20 at sunmak zorunda kalmıştı. Abdülmümin atları kendi yanında alıkoymuş ve Uluğ Beg bir süre sonra atların ne olduğunu sorunca, Abdülmümin'in, kadının bu kadar at verecek durumda olmadığını ve sakalını kestirmeye razı olduğunu söyleyince Uluğ Beg gülmüş ve mesele kapanmıştır.

70 *Habibüs-Siyer*, III, 219. Bu hikâye Hvandmîr tarafından Herat Şeyhülislâmı Seyfiddin Ahmed Taftazânî'nin sözlerine dayanılarak anlatılmaktadır. Onun hakkınca bk. *Bâbürrnâme*, 177^b; Brockelmann, II, 218.

71 Hvandmîr'e göre (III, 211) Uluğ Beg, bir süre Semerkant'ta kalmış olan ünlü sûfi Kâsım-i Envâr'ın müridi idi. Hvandmîr'e göre Kâsım 837 (1433-34) yılında: Devletşah'a göre ise (s. 348) 835 (1432-32) yılında ölmüştür. Birinci tarih Ethe'de de (*Grundriss*, II, 295 ve 299) verilmiştir.

olarak çiftçi sınıfının refahını arttırmıştır.⁷² Uluğ Beg ayrıca “tamga”⁷³ yani zenâat ve ticaret vergilerine çok değer veriyordu.⁷⁴ Uluğ Beg’in “tamga”ya değer vermesi dinî ileri gelenlere göre, herhalde dinsizliğinin gözle görülür belirtilerinden birisi idi. Bütün İslâm dünyasında,⁷⁵ Mâverâünnehir de dâhil olmak üzere,⁷⁶ bu çeşit vergi şeriata aykırı bir hareket sayılıyor ve defalarca dinî ileri gelenleri memnun etmek için hükümdarlar tarafından kaldırılıyor idi ise de, tekrar konuluyordu. Uluğ Beg’in saltanatı sırasında, bilindiği gibi “tamga” kalkmamıştır.

Tarihçiler Uluğ Beg’in Semerkant’ta ve Buhara dışındaki inşaatından hiç söz etmiyorlar. Zerefşan’ın öte yakasındaki Mirza arığının Uluğ Beg tarafından kazdırılmış olduğu söylentisi⁷⁷ doğrulanmamaktadır. Uluğ Beg’in askerî seferleri hâriç olmak üzere ülkesi içinde seyahati hakkında bilgi yoktur. Bu şartlar altında Uluğ Beg’in hükümdar olması dolayısı ile halk tarafından sevilmiş olmasına pek az ihtimal verilir. Bununla beraber, bilindiği üzere, onun idâresi sırasında, 1447 yılına dek ayaklanma olmamıştı. Sadece Abdülaziz’in davranışları hayatının son yıllarında, daha çok kendi isteğine bağlı olmayarak cereyan eden olaylar, asker ve ahalinin kesin olarak hükümdardan yüz çevirmesine yol açmıştır.

72 Devletşah, s. 362. Bu metne göre dört eşek yükü tahıl çıkaran (yaklaşık 325 kg.) bir cerib yerde (16,5 ar), 2/3 dirhem bakır yani 1/6 (İng. trc. s. 128, nr. 2: 1/3. İ.A.) dirhem gümüş vergi alınırdı.

73 *Habibü’s-Siyer*, III, 218: Mirza Uluğ Beg der bâb-ı vusûl-i vücûh-i tamga ve zekât mubâлага-yi besyâr dâst. Krş. Mirhvand, I, s. 1320.

74 Tamga için bk. Barthold, *Persidskaya nadpis*, s. 33.

75 Bk. Snouck Hurgronje, *Mekka*, I, 65 ve 92.

76 Timur devri için *Habibü’s-Siyer*’de (III, 176) Timur’a atfen tamganın “haramterin vücûh” olmasına dâir hikâyeye bk.

77 Barthold, *Oroşenie*, s. 116.

ULUĞ BEG'İN İLMÎ FAALİYETİ VE HUSÛSÎ HAYATI

Uluğ Beg ve Hocaları

Uluğ Beg'e gelinceye dek İslâm dünyasında bir bilginin tahtta oturduğu görülmemiştir. İslâm tarihçileri bu konuda Uluğ Beg'i ancak Aristo'nun hükümdar öğrencisi ile mukâyese edebiliyorlardı.¹ Uluğ Beg'in ilim ile uğraşma hevesinin ne zaman uyandığı ve kimin telkini ile başladığı meselesi kaynaklarda açık bırakılmıştır. Bu hususta ilk mürebbiyesi Saray Mülk Hanım'a veya dedesine medyûn olması hayli şüphelidir. Emîr Şah Melik'in vesâyeti altında bulunduğu yıllarda ilimle meşgul olması tamamen imkân dışındadır. Çocukluk ve delikanlılığının ilk yıllarında Uluğ Beg'in tahsil bakımından öteki Timurlulardan farkı bulunmasa gerektir. Herhalde onun ilimle uğraşmaya başlaması Mâverâünnehir'in hâkimi olduktan sonraki zamana aittir. Timur devrinde Semerkant'a getirilen İranlı bilginlerin bir kısmı Uluğ Beg zamanında da Semerkant'ta bulunuyorlardı. Moğol hâkimiyeti zamanında İran'da rağbet bulan müsbet ilimlere² Uluğ Beg'in meylini işte bu İranlı bilginlerin tesiri ile açıklamak mümkündür. Moğol hanları hayatta pratik değeri olduğu için müsbet ilimleri teşvik ediyorlardı. Uluğ Beg daha yüksek bir kültüre

1 Devletşâh, s. 362.

2 Abdürrezzâk-ı Semerkandî, 287^b; ulûm-i riyâzî ve hikemî; ayrıca bk. s. 217^b. Riyâz veya riyâzet kelimesi bilindiği gibi Grekçe "matematik" tâbirinin tercümesidir. Riyâz tâbirinin anlamı için bk. *Meftâhul-Ulûm*, yay. Van Vloten, s. 133 (aritmetik, geometri, astronomi ve musiki, yani Ortaçağların "Quadrivium" diye adlandırıldığı ilimler).

mensup bir devrin çocuğu olması dolayısı ile, dinlerin ve dillerin değişikliğe uğradığı halde,³ müsber ilimlerin hükmünün her zaman ve her millet için sâbit kalacağını, bu ilimlerin ilâhiyat ve edebiyata üstün olduğunu anlamıştı. Uluğ Beg'in ilgi çekici fakat esas itibarı ile yanlış olan fikri⁴ İslâm medeniyetinin bir kısmı için karakteristiktir ki, bu cereyânın temsilcileri antik kültürü alırlarken Homeros, Sofokles, Euripides, Herodot, Tukidides ve Polbios'u bir kıyıda bırakarak, Sokrat, Eflatun, Aristo, Öklid ve Batlamyus'u almışlardır.⁵

Semerkant'ta Uluğ Beg'in ilk hocalarından "devrinin Eflatun"u Salahüddin Musa b. Mahmud Kadızâde-i Rumî yaşamakta idi. Başka bir bilgin, Gıyâsüddin Cemşid b. Mes'ûd, Uluğ Beg tarafından, herhalde Kadızâde'nin teklifi üzerine Kâşân'dan davet edilmişti. Abdürrezzak, diğer bir Kâşânlı olan Muinüddin'in⁶ Uluğ Beg tarafından davet edildiğinden söz ediyor. Fakat Uluğ Beg bu adamdan hiç söz etmemektedir. Bu bilginin kendisinden sonra bir okul bırakmış olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü astronomlar arasında onun oğlu Mansur Kâşî ve bunun öğrencisi Abdülali b. Muhammed-i Bircendîlerin adları geçmektedir.⁷ Hvandmîr'in, Uluğ Beg'in ilim arkadaşları arasında Semerkantlıları hiç saymayarak, yalnız Kâşânlılardan söz etmesi dikkat çekicidir.⁸

Rasathanenin İnşası

Abdürrezzak, 823/1420 yılı olaylarını anlatırken, o yıl inşâ olunan medrese ve hangâhlar⁹ dolayısı ile rasathânenin inşasından söz etmiştir. Fakat bu rasathanenin öteki binalarla aynı zamanda yapılmış

3 Sédillor, *Prélégomènes*, metin, s. 4: ulûm-i hikemi ki be-tagyir-i milel ve edyân ve ihtilâf-ı kelime-i zemân gubar-i tagyir ve rebdil ve hırâmen-i ân ne-gerded.

4 Grek edebiyatının sönmez ve ebedî güzellikleri ile Grek bilginlerinin yalnız tarihi değer taşıyan görüşlerini karşılaştırmak yeterlidir.

5 Ml, I, (1912), 416.

6 Abdürrezzâk-ı Semerkandî, 217^b; Ayrıca Blocher'teki (s. 87 vd.) metne bk.

7 Onun eserleri için bk. Brockelmann, *GAL*, I, 473, 511, 512; Rieu, CPM, 453.

8 Hvandmîr, III, 214.

9 Abdürrezzâk-ı Semerkandî, gösterilen yer.

olduğu hükmünü çıkarmak mümkün olmasa gerektir. Dorn¹⁰ ve Brockelmann'ın¹¹ Kadızâde-i Rûmî'nin ölüm tarihini 1412 olarak göstermeleri muhakkak yanlıştır. Uluğ Beg'in sözlerine göre Kâdızâde, Gıyasüddin Cemşid'den sonra ölmüştür. Gıyasüddin Cemşid'in Uluğ Beg'in hizmetine girmesi tahminen şu iki tarihle belirlenmektedir: 818 yılı Zilkâde ayında (Ocak 1416) o Sultan İskender (herhalde Karakoyunlu mirzası olsa gerek)¹² için astronomi âletlerine ait küçük bir eser yazmıştı. Demek ki o sırada henüz daha Uluğ Beg'in hizmetinde bulunmuyordu. 3 Cemaziyelevvel 830 (2 Mart 1427) tarihinde Uluğ Beg'in kütüphanesi için meydana getirdiği matematik ile ilgili bir eserini tamamlamıştı.¹³ Yani böylece o Semerkant'a 1416'dan sonra ve 1427'den önce çağırılmıştı. Matematik ile ilgili eserinin başında öteki eserleri de sayılmaktadır. Başta "ez-zicü'l-müsemma bi'l-hâkânî fi tekmilü'l-zicü'l-İlhânî" adlı eseri gösterilmiştir. Ez-zicü'l-İlhânî meşhur Nâsırüddin-i Tusî'nin zeycidir. Eserin adına kaleme alınmış olduğu "hâkân", herhalde Şahrüh olsa gerektir. Yazar, muhtemelen Semerkant'a varmasından önce, bir süre Herat sarayında kalmıştı.

Gıyasüddin Cemşid'in zeycleri bize kadar gelmediği için onların, Uluğ Beg'in tertip ettiği zeyclerden ne kadar farklı olduğunu bilmiyoruz. Fakat ne olursa olsun Uluğ Beg, Gıyasüddin ile ilmi

10 Dorn, *Catalogue*, s. 110.

11 *GAL*, II, 212. Tarih, Kâtip Çelebi'den (I, 322) alınmıştır. Rieu (CPM, 456) buna karşı çıkmıştır.

12 Bu hususta bk. IAN, 1914, s. 459 vd. (Burada adı geçen İskender, Kara Koyunlu İskender değil, Ömer Şeyh'in oğlu İskender olmalıdır. Bu ikincisi Türkçe ve Farsça şairler yazdığı gibi, M. Naranzi'ye kendi adına bir tarih yazdırmış, Çağatay şairi Lutfi, *Gül ve Nevruz* adlı Türkçe mesnevisini yine bu Mirza'nın buyruğu ile Şiraz'da kaleme almış, devrin şairlerinden Mevlâna Haydar da Nizâmî'nin *Mahzemil-Esnâr*'ına İskender'e irhafen Türkçe bir nazire yazmıştı. Bu kadar kültürlü ve ilim hâmisi Timurlu İskender dururken, Ömer Şeyh'in oğullarının idâresindeki Kâşân'da yaşayan Gıyasüddin Cemşid'in bu eserini Kara Koyunlu İskender için yazmasına ihtimal verilemez. Her ne kadar, Timurlu İskender 1415 yılı ortalarında ölmüş ise de, yukarıdaki "Sulran İskender" ifâdesi de Timurlu mirzasından söz edildiğini gösteriyor. Kaldı ki Kara Koyunlu İskender, babası Kara Yusuf'un 1420 yılında ölümünden sonra idârede söz sahibi olabilmıştır (I.A.).

13 *el-Mifâh fi'l-Hisâb*, Umumî Kütüphâne el yazmaları, Dorn 131, Tarih sonda bulunmaktadır (122^a).

tartışmada bulunacak derecede astronomide bilgi sahibi idi.¹⁴ Gıyasüddin'in pek nâzik bir adam olmadığına dâir bir söylenti vardır ve denildiğine göre Uluğ Beg ilmine değer verdiği için onun kabalığına katlanmıştır.¹⁵ Buna rağmen Gıyasüddin'in matematiğe dâir eserinde Uluğ Beg'e sunuş yazısı çok tumturaklı bir dille yazılmıştı. Yazar hükümdarını "mukaddes ruhun, insanî olgunluğun sahibi, melek yaratılışı ve peygamber mizaclı"¹⁶ sözleri ile vasıflıyor ve Uluğ Beg'e Şahruh'un henüz hayatta olduğu bir sırada acâib olan Allah'tan "dünyada insanların oturduğu yerlerde Uluğ Beg'in hilâfet ve saltanatının ebedî olması"¹⁷ gibi dileklerde bulunuyordu.

Gıyasüddin'in ölüm tarihi kesin olarak belli değildir. Suter, bu olayı tahminen 840 yıllarına,¹⁸ yani XV. yüzyılın otuzuncu yıllarının sonlarına koymaktadır. Kâdızâde ondan sonra ölmüş, dolayısı ile rasathânenin inşası ve zeycilerin tamamlanmasına dek yaşamıştı. Uluğ Beg "zamanının Batlamyus'u olan" Alâüddin Ali b. Muhammed Kuşçu'yu kendine yardımcı olarak seçmişti. Bu bilginin "Kuşçu" diye adlandırılması, saray görevlisi olduğunu¹⁹ ve Rusların "Sokolniçi" -Şahinci- dedikleri bir makama uyan memuriyet işgâl ettiğini gösterir. Uluğ Beg'in ona "oğlum"²⁰ diye hitap ettiğine göre o, yaş bakımından Uluğ Beg'den daha genç olmalıdır. Hükümdarının etkisi ile astronomiye merak sarmış olsa gerektir. Bu merakı sadece Uluğ Beg'e yaranmak için olmadığı, hükümdarının ölümünden sonra da hayatının sonuna dek bu ilim ile uğraşmasından anlaşılmaktadır. Ali Kuşçu, Uluğ Beg'in sadece ilim arkadaşı değil, aynı zamanda Uluğ Beg'in ondan hiçbir şey gizlemediği sırdaş bir dostu idi.²¹

14 Misal olarak bk. Sédillot, 141.

15 Emin Ahmed-i Râzi'nin *Heft İklim*'ine göre Rieu, CPM, 456^b.

16 Sahibu'n-nefsu'l-kudsiyye ve'l-kemâlâtü'l-ünsiyye ve'l-ahlâkü'l-melekiyye ve's-şîye-mu'l-Muhammediyye.

17 Halledallahu teâlâ fi el-rub'ul-meskûn hilâfete-hu ve sultane-hu.

18 Suter, *Mathematiker*, nr. 429.

19 *Reşehât*'ta (B, 99^b; C, s. 140) Ali Kuşçu'nun Herat'ta Câmî'nin huzuruna Türk elbisesi ile gelmesi hakkındaki hikâye.

20 Uluğ Beg, zeycilerinin girişinde ona böyle hitâb etmektedir (Sédillot, metin, s. 6).

21 Mirhvand'da (L, 1320 ve 1491; C, 364^a) Uluğ Beg'in Ali Kuşçu hakkındaki sözleri: Ali Kuşçu mahrem-i mâ-est.

Uluğ Beg'in 1908 yılı kazıları sonunda bir kısmı V. L. Vyatkin tarafından ortaya çıkarılan rasathanesi hakkında Abdürrezzak, Bâbü'r ve kısmen Uluğ Beg'in eserlerinin yorumunu yapan kaynaklarda, çok az bilgi bulunmaktadır. Binanın yeri üzerindeki alanda yapılan kazılar da bu hususta hemen hemen hiçbir sonuç vermemiştir.²² Toprak altında kalan büyük bir kadranın bir parçası bulunmuştur. Yazma kaynaklara göre, kadranın yüksekliği İstanbul'da Ayasofya Camii'nin kubbesine eşitti.²³ Bâbü'r'ün sözlerine göre²⁴ bütün bina üç kattan ibâretti. Göğün dokuz katı derece, dakika, saniye ve saniyelerin onda birini gösteren gökyüzü küresinin (eflâk-ı tedâvir), yedi gezegen, sâbit yıldızlar, iklim ve dağlar, denizler, çöller vs.'yi gösteren yeryüzünün tasviri olduğunu Abdürrezzak söylemektedir.²⁵ "Be nukuş-i dilpezir ve rukûm-i bî-nazir" sözleri ayrı bir maket küre yahut haritaların değıl, duvar tasvirlerinin söz konusu olduğunu göstermektedir. Meselâ, Meraga gibi bazı rasathanelerde maket küre ve haritalar vardı.²⁶ Yukarıda sözü geçen Uluğ Beg kütüphanesinin rasathânedede mi, yoksa sarayların birisinde mi olduğu, rasathânedede belli bir usûl ve erkânın olup-olmadığı ve XIV. yüzyıl başlarında Tebriz'de Gazan Han'ın rasathanesinde olduğu gibi,²⁷ dünyevî bilimlerin okutulduğu bir okulun bulunup bulunmadığı hakkında hiçbir bilgimiz yoktur.

Uluğ Beg'in zeycilerinin tamamlanması h. 841 (1437) yılı başı olarak kabul edilmektedir.²⁸ Bununla beraber Uluğ Beg daha sonrala-

22 Kazı sonuçları hk. V.L. Vyatkin'in makalesine bk. IRK, II, seri, nr. 1, 76-93. Vyatkin'in bana yazdığı özel mektubundan, kazının, rasathânenin düzeni hakkında bilgi elde edilmesine yararı olmadığını öğrenmiştim.

23 Sédillot, s. CXXIX. Graves'e (XVII. yüzyıl) dayanarak. Bu karşılaştırma Ali Kuşçu tarafından onun İstanbul'a gelmesinden sonra yapılmış olsa gerektir. (Bu bir mübalağa olarak görünmektedir. Bir astronom rasathânenin meridyenini araştırırken, ben V.L. Vyatkin ile 1911 yılında orasını gördüm. V.M.)

24 *Bâbü'r-nâme*, 46^b.

25 Abdürrezzâk-ı Semerkandî, 217^b; Blochet, *Introd*, s. 88.

26 D'Ohsson, III, 264. Vassaf'ın sözleri (Hind baskısı, s. 52): ve şekl-i küre-i zemin der-gâyet dikkat-i nazar be-perdaht ve bahş-eş-i rub'u meskûn ber ekâlim-i seb'a ve tül-i eyyâm ve arz-ı beled ve irtifa'-ı kurb-u şimâlî der mevzi' ve sûret-i vaz' ve esâmî-i büldan ve heyet-i cezâyir ve deryâhâ rûşen ve muherhen gerdânîd.

27 Reşidüddin, Leningrad Asya müz. yazm. Nr. A, 566; 393^a; MI, I, 87.

28 Sédillot, CXXIX; Samariyya, s. 17; SKSO, VI, 170.

rı da eseri üzerinde çalışmış ve zeycler ancak öldüğü yıl (853/1449) tamamlanmıştır.²⁹ Zeyclerin tertip edildiği yıl gösterilmemektedir. Ancak birçok yerlerde 841 yılı, yazarın hesaplarına başladığı bir tarih olmak üzere esas alınmıştır.³⁰ Fakat İslâm takvimini Çin takvimi ile karşılaştırırken Şan-Ven devrinin (eyele) başlangıcı olarak 8 Şevval 847 Salı (28 Ocak 1444) tarihi verilmiştir.³¹

Uluğ Beg rasathânesine, 1259'da³² Meragâ'da inşa edilen ve 1300'de Gazan Han tarafından ziyaret edildiği sırada hâlâ çalışmalarını sürdüren³³ Nâsirüddin-i Tusî'nin rasathânesi derecesinde ilmin ilerlemesine sebep olmak nasip olmamıştı. Uluğ Beg'in rasathânesi kurucusunun ölümünden sonra çalışmalarını kesmiştir. Onun biricik öğrencisi ve ilim arkadaşı Ali Kuşçu Semerkant'tan ayrılarak, 879 (1474) yılında İstanbul'da ölmüştür.³⁴ Ali Kuşçu'dan başka Kadızâde'nin torunu Meryem Çelebi de Uluğ Beg'in eserlerinin yorumcularındandı.³⁵ Fakat İslâm astronomisi Uluğ Beg'den sonra hiçbir ilerleme kaydetmedi. Uluğ Beg'den sonra gerçek astronomi bilgileri ortadan kalkmışlar ve onların yerini camilerdeki muvakkitler (takvim düzenleyenler) almışlardır.³⁶ Uluğ Beg'in çalışmaları, gözlemlerinin doğruluğu bakımından üstün olmakla birlikte onda İranlı astronomlardan Kurtbüddin-i Şirazî'de olduğu gibi,³⁷ yeni yolların araştırıldığı görülmemektedir.

29 Sédillot, CXXXI.

30 Sédillot, 131, 135, 146.

31 Sédillot, metin, s. 33; trc. s. 34 (doğrusu 29 Ramazan Pazartesi/20 Ocak 1444'e denk gelmektedir. V.M.).

32 H. 657; Vassaf, s. 52 (bk. El, Maragha madd.).

33 Reşidüddin, Leningrad Asya müz. yazm. 368*; D'Ohsson, IV, 271. 1339 yılında artık rasathâne harabe halinde idi. Bk. Hamdullah-ı Kazvinî'nin *Siyasetnâme* zeylindeki (s. 219) Schéfer tarafından yayınlanan metni. (Rasathâne'nin 949/1542 yılında Şah Tahmasb zamanında tâmiri için bk. *Absenü't-Tevârih*. V.M.)

34 Brockelmann, *GAL*, II, 234 vd.

35 Sédillot'a göre (CXXXII, trc. s. 225) oğludur. Brockelmann'a göre (II, 235) o, Ali Kuşçu'nun torunudur. Galiba o her iki astronomun da torunu idi (Blochet, *Catalogue*, II, 68, nr. 791). (Bu adın çeşitli yazarlar tarafından şimdiye dek çeşitli okunuş ve yazılış şekilleri ile bunun "Mirüm" şeklinde okunması gerektiği hakkında bk. Prof. Dr. Aydın Sayılı, "Bir İlim Adamımızın Adı Üzerine", *VII. Türk Tarih Kongresi Tebliği, Kongre Tebliğleri Kitabı*, II, Ankara 1973, s. 547-553. İ.A.)

36 Nallino'nun sözleri (El, I, 519 Astronomy madd.).

37 Onun hakkında bk. Baron V. R. Rozen, *Collections Scientifiques*, III, 307.

Uluğ Beg'in Alaka Duyduğu Diğer Konular

Uluğ Beg'in astronomiye ilgisi ne derecede olursa olsun, bütün zamanının veya boş vakitlerinin hepsini bu ilme ayırdığını kabul etmek yanlış bir düşünce olurdu. Uluğ Beg'in aynı zamanda ava da çok büyük bir merakı olup, XI. yüzyılda Selçuklu Sultanı Melikşah gibi³⁸ avda öldürdüğü kuşların listesini tutardı. Devletşah, Uluğ Beg'in müthiş bir hafızaya sahip olduğunu ispat için, Uluğ Beg'in bir kere bu listeyi kaybettiğini ve bunu yeniden aklından yazdığını bildiriyor. Daha sonra kaybolan defter bulunduğu anda, yeni liste ile eski liste arasında ancak dört-beş yerde fark bulunduğu görülmüştür.³⁹ Uluğ Beg'in kış aylarında Buhara'ya seyahat etmesi, herhalde kuş avları ile ilgili idi.⁴⁰ Şahrüh'un öteki oğulları gibi, Uluğ Beg de İran edebiyatını az-çok bildirdi. Onunla, Baysungur ve İbrahim'in aralarında edebî konularda⁴¹ yazışmalar oluyordu. Uluğ Beg İran şâirlerinin önde gelenlerinden Nizâmî'yi, Baysungur ise Hind şâiri Hüsrev Dehlevî'yi takdir eder ve bu yüzden iki kardeş arasında tartışmalar olurdu.⁴² Uluğ Beg'in zevki bugünkü İran edebiyatında ihtisas sahibi olan Avrupalılarınki gibi idi. Buna karşılık Baysungur, edebiyat ve güzel sanatları iyi bilen ve seven bir kimse olması dolayısı ile çağdaşları arasında ün kazanmıştı.⁴³ Devletşah, Uluğ Beg'in veya onun idâresinin XIII ve XIV. yüzyıllardaki üç İranlı şâir hakkındaki görüşünü kaydediyor, fakat kendisi buna katılmıyor.⁴⁴

Uluğ Beg'e çağdaş olarak, Mâverâünnehir'de İranlı şâirlerden İsmetullah-ı Buharî bulunuyordu. O, Halil Sultan'ın tahttan indirilmesinden sonra saraydan ayrılarak, Uluğ Beg adına şiirler

38 Houtsma, *Recueil*, II, 69.

39 Devletşah, s. 362.

40 Karaköl'deki kuş avı hakkında bk. Narşahî, yay. Schefer, s. 17; Barthold, *Turkestan*, 118, 455. Bâbü'r'ün, amcası Sultan Ahmed hakkında Uluğ Beg'den sonra onun gibi bir kuşçu padişah bulunmadığı ifâdesi ilgi çekicidir (s. 19').

41 Devletşah, s. 351.

42 Devletşah, s. 240.

43 Onun hakkında Fasih'in (422') hükûmüne bk. tâ cihân-est misl-i û sultanî ber taht-ı memleket ne-nişeste.

44 Devletşah, s. 103 (Felekî), s. 126 (Seyfüddin İsfereği), s. 141 (Cemâlüddin İsfahani) hakkında.

yazmaktan vazgeçip, ömrünün bundan sonrasını saray muhitinden uzak olarak geçirmişti. Buna rağmen öteki şâirler onu ziyâret etmeye devam ile üstad olarak tanıyorlardı.⁴⁵ Uluğ Beg'in sarayında "şâirlerin şahı" olarak, Devletşah zamanında da Mâverâünnehir'de şiirleri az-çok şöhretini koruyan, Kemal Bedahşî kabul ediliyordu.⁴⁶ Eserini XIX. yüzyılda yazan tarihçi Ebû Tahir Hoca, Uluğ Beg'in Farsça şiirler yazdığını iddia ile örnek olarak bir mısra vermektedir.⁴⁷ Devletşah ise Uluğ Beg'in şiirlerinden hiç söz etmemektedir.⁴⁸

Timur devrinde İran edebiyatını taklit ederek Türk şiirini meydana getirmek teşebbüsünde bulunan Çağatay şâirlerinin divanlarının, Uluğ Beg'in ilgisini çektiğine dâir hiçbir bilgi yoktur. Bu şâirlerden divanı bize kadar gelen Sekkâkî'nin⁴⁹ Halil Sultan⁵⁰ ve Muhammed Parsâ⁵¹ ile birlikte Uluğ Beg için de yazdığı şiirleri vardı. Şiirlerinin birinde şâir, oldukça mütevazı mısralarla hükümdardan yardım istiyor,⁵² başka bir yerde de Uluğ Beg'in ilmine, antik ve İslâm dünyasının⁵³ büyük bilginlerinin ilminden daha yüksek bir yer veriyor, üçüncüsünde de övünerek: "Dünya benim gibi bir Türk şâiri, senin gibi bir âlim hükümdar ortaya koymadan önce, felek daha uzun yıllar dönmesini sürdürecektir"⁵⁴ diyor. Bu devrin diğer bir şâiri olan

45 Devletşah, s. 361; *Tarih-i Râkımî* (840 yıllarında). Devletşah'a göre (s. 361) o, 829/1426 yılında; Râkım'a göre (*Tarih-i Râkımî*, Üniv. yazm. 949. 48^b vd.) 840 yılında ölmüştür.

46 Devletşah, s. 420 (ayrıca s. 366). Devletşah'ın sözlerinden (s. 420) görüldüğü üzere "Mâverâünnehir, Bedehşan ve Türkistan'da" İsmetullah'ın başka bir öğrencisi olan Buharalı Hıyâlî'nin divanı daha çok şöhret kazanmıştı.

47 Samariyya, s. 17; SKSO, VI, 171.

48 XV. yüzyılda bir hükümdarın şiir yazmasının, kendini küçültmesi demek olduğu düşüncesi mevcuttu. Fasih'in Baysungur hakkındaki sözlerine bk. (422^b); ân-hazret ezân-ki şî'r gûyed yâ û-râ be-şî'r goften nisbet kunend müte'âli bûd.

49 Brit. Mus. Or. 2079; Rieu, CTM. 284.

50 7^a vd.; tarihi (7^b): h. 810.

51 5^a vd.

52 9^a: Felek kadre mening hod hunerde, fazlını asrasang/Velikin bir duacı men, meni tengri üçün asra.

53 12^a: Aristalis û Eflâton û Batlimus û Calinus/Âli Sina û Filâkos, Aristo û Ebû Ma'ser/Riyazi heş û hikmet, rasad, iksir û Oklides/Bedîi vû sanayini sening tig bilmedi anlar.

54 14^b: Felek yıllar girek seyr itse vû kiltürse elginge/Mening tig şâir-i Türkü sening tig şâh-ı dâânî.

Lutfî'nin şiirlerinde de Uluğ Beg anılmaktadır.⁵⁵ Bu şiirlerin Uluğ Beg tarafından nasıl karşılandığı ve onun öz dilinde nazım edebiyatının doğuşuna taraftar olup-olmadığı konusu bilinmemektedir.

Moğol İmparatorluğu'nun parçalanmasından sonra kurulan dört devletten, Büyük Yurt yani Çin ve Moğolistan, Cuci İmparatorluğu (Altınordu); Hülagu'nun halefleri idâresindeki İran ve Çağatay'ın haleflerinin idâresindeki Orta Asya'daki devletlerden söz eden ve bize kadar gelmeyen eserin yazılışını Uluğ Beg'e ait olarak gösteriyorlar. Uluğ Beg'in bu kitabı yazdığına pek ihtimal verilemez. Hiç olmazsa Hvandmîr'in açık bir şekilde, bu tarihin "Şahrüh devrinin bilgili kimselerinden biri tarafından Uluğ Beg adına yazıldığını"⁵⁶ ifâde etmesinden, bu eserin Uluğ Beg tarafından yazılmadığı anlaşılmaktadır. Tarihçi Hvandmîr'in eserinde bu kitaba ait birtakım atıflardan ve Londra el yazmaları arasında⁵⁷ Uluğ Beg'in eserinin bir özeti olmak üzere gösterilen başka bir eser sayesinde bu kitabın içindekiler hakkında bir fikir edinebiliriz. Yazar Reşidüddin ve Nizâmeddin-i Şâmî'nin eserlerinden yararlanmıştır. Reşidüddin'in eserinde olduğu gibi, Moğol İmparatorluğu tarihine geçmeden önce Türk ve Moğol kavimlerinin efsanevî tarihleri anlatılmıştır.⁵⁸ Yazar Nizâmüddin'den aktardığı bilgilere, zamanına ait ekler de yapmıştır. Büyük Yurt'un on dört hanının adlarına beş ad daha ilâve edilmiştir.⁵⁹ Bunlardan herhalde yalnız sonuncusu olan Alay'ın adı tarihî bir addır.⁶⁰ Şerefüddin Yezdî bu hanların adlarında en son olarak Tayzi Oğlan'ın adını sayıyor (s. 45). Demek ki başka adlardan onun haberi yoktu. Cucilerin tarihine gelince: Nizâmüddin'in verdiği yirmi beş ada (Şâdi Beg

55 A.Z. Velidi, *Çağatay Şâiri Lutfî* (Rusça), s. 23: Uluğ big han bilür Lutfi kemaling/ ki rengin şi'ri Selmandın kalışmas.

56 *Habibü's-Siyer*, III, 4: tarihi ki yeki ez efâzıl-ı zemân-ı padişah-ı âli-mekân-ı Şahrüh sultan be-nâm-ı nâmi-i Mirza Uluğ Beg Gürgân nuvişte-est.

57 Add. 26190; Rieu, CPM, 163 vd.; Barthold, *Turkestan*, s. 56.

58 *Habibü's-Siyer*, III, 4: Hvandmîr bu eserden Reşidüddin'de bulunan "Kalac: kal aç" türetmesini getiriyor (Berezin yayını, TVO, VII, 186), s. 25; Radloff, *Kudatku Bilik*, Giriş, XXII.

59 *Habibü's-Siyer*, III, 18 ve 25; Hind baskısı, III, 28 ve 42.

60 Onun hakkında bk. D. Pokotilov, s. 46.

de dâhil olmak üzere) daha on dört ad eklenmiştir.⁶¹ Yazarın bu listesi, Şerefüddin Yezdî'nin 831'e (1428) dek getirdiği adlardan daha geniş ve doğrudur. *Dört Ulus Tarihi*'nde yazılı olan han adlarının üçü Şerefüddin Yezdî'de yoktur.⁶² Şerefüddin'in eserindeki son handan sonra (Derviş Oğlan'ın halefi Muhammed Han), *Dört Ulus Tarihi*'nde daha dört hanın adı verilmiştir. Devlet Berdi b. Taş Timur; Burak; Gıyasüddin b. Şâdi Beg; Muhammed b. Timur Han yani Küçük Muhammed.⁶³ Yazar bu hanların saltanatı hakkında hiçbir bilgiye sahip olmadığı için yalnız adlarını vermekle yetinmiştir.⁶⁴ Şerefüddin Yezdî, Çağatay ulusunun tarihini yazarken Ergene Hatun'u yanlış olarak Arık Buka'nın kızı gibi göstermiştir. *Dört Ulus Tarihi*'nde yanlışlık bulunmayıp,⁶⁵ Ergene Hatun'un babasının adı Reşidüddin'e göre yazılmıştır.⁶⁶ 1358-1370 yıllarında sırf ad olarak han olan Kabul Şah gerek Hvandmîr'de⁶⁷ ve gerek Londra yazmasında⁶⁸ yanlışlıkla Âdil Sultan'dan⁶⁹ sonra gelmektedir. Bu yanlış herhalde *Dört Ulus Tarihi*'nde de vardı. Bu eserin her bakımdan Şerefüddin Yezdî'nin eserinden tamamen ayrı bir eser olduğu görülmektedir. O devrin edebî bir ürünü ve tarihî tenkid için bir malzeme olması bakımından Uluğ Beg'e ait olarak gösterilen tarihî eserin varlığı az çok bir ilgi uyandıracak mahiyette olurdu.

61 *Habibü's-Siyer*, III, 26. Brit. Mus. yazm. 127^b-128^a; Miles, *The Shajrat ul-Atrak*, London 1838, s. 239 vd.

62 27. (Uluğ Beg'e göre) Timur Kutluk oğlu Timur olup, onun hakkında bk. A. Markov, *Katalog Monet*, 498; 32. Toktamış oğlu Cebbar Berdi; 33. Sidi-Ahmed.

63 Lane Poole, *The Mohammedan Dynasties*, s. 232.

64 *Habibü's-Siyer*, III, 26: ve çûn ahvâl-i in selâtin nâ-mâ'lûm bûd be-nüccerred-i ta'dâd-i îşân iktifâ reft.

65 *Habibü's-Siyer*, III, 28: be-rivâyet-i sahib-i mukaddeme-i Zafernâme duhter-i Arık Buka b. Tuli Han bûd ve be-kavl-i mücllif-i Ulus-i Erba'a bint-i Nur İlçi Gürgân.

66 Bk. Blochet yayını, 185 h (Turelçi Gürgân'ın kızı).

67 *Habibü's-Siyer*, III, 32.

68 Brit. Müz. Add. 26190. 180^b-181^a; Miles, s. 380.

69 O ve selefi hakkında, İskender Anonimi'ne dayanılarak. Şerefüddin'e göre Kabul Şah 765 (1364) yılında tahta oturmuştur (*Zafernâme*, I, 96). Bu haber, İskender Anonimi'ne göre daha doğrudur. Çünkü İskender Anonimi'nin yazarına göre (251*) Kabul Şah 1 yıl 4 ay, Âdil Sultan ise 5 yıl hüküm sürmüştür. *Zafernâme*'de Âdil Sultan 1369 yılında geçiyor (II, 185 ve 190). O, Timur'un galibiyetinden sonra 1370 yılında öldürülmüştür (I, 206).

Bununla beraber bu eserin bulunması ile Moğol İmparatorluğu ve onun parçalanmasından sonra kurulan devletlerin tarihlerine ait bilgilerimizin esaslı bir şekilde artacağına pek ihtimal verilemez.

Semerkan'ta Uluğ Beg devrinin en büyük tıp bilgini olarak Mevlana Nefis⁷⁰ adlı birisi tanınmıştı. Dikkate değer ki, Herat'ta Şahrüh zamanındaki dinî temayüllerin tıp üzerinde de etkisi olmuş ve Amerika'da bugünkü Hristiyan ilmini andıran olaylar görülmüştü. 1441 yılı Temmuz ayında hastaları telkin ile tedavi eden⁷¹ dindâr birisi olan tabib Şemsüddin Muhammed, Herat'ta ölmüştü.

Uluğ Beg'in Aile Hayatı

Araştırılmak üzere bir mesele daha kalıyor ki, o da Uluğ Beg'in aile hayatı bakımından doğu despotlarından ne derece ayrıldığıdır. Hvandmîr'in sözlerine göre,⁷² Uluğ Beg'in beş tane hanımı bulunmakta olup, bunlardan yalnız üçünün adı verilmiştir:

1- Muhammed Sultan'ın kızı Öge Begüm (veya Öge Biki). Uluğ Beg'in ilk hanımı olup, onunla 1404'te on yaşında iken evlenmiştir (bk. s. 67). 1419'da ölerək babasının inşa ettirdiği medresede,⁷³ galiba Gûr-i Emîr'de, babasının kabri ile yan yana gömülmüştür. Bununla beraber Gûr-i Emîr'de onun mezarı bugüne dek gelmemiştir. 1412'de ilk defa gebe kaldığında Herat'a getirilmiş ve burada 19 Ağustos Cuma günü⁷⁴ bir kız doğurmuş, adı da Habibe Sultan (yahut Hasibe) konularak, herhalde Muhammed Sultan'ın han soyu ile (bk. s. 54) olan yakınlığından ötürü Hanzâde-Begüm unvanını almıştı. Hvandmîr'in sözlerine göre, bu kız ancak iki yıl

70 *Habibû's-Siyer*, III, 219; Hind baskısı, III, 159.

71 Fasih, 429^b: müâcele-yi bimarân be itikâd kerdî. Onun hakkında ayrıca bk. Abdürrezzâk-ı Semerkandî, 256^b.

72 *Habibû's-Siyer*, III, 219. Tahran baskısında bu bilgiler kıyıda verilmekte, Hind baskısında ise hiç bulunmamaktadır.

73 Bk. ZVO, XXIII, 30, Abdürrezzâk-ı Semerkandî'de (Leningrad Üniv. yazm. Nr. 157. 213^b) yanlış olarak: der cûnbed-i medrese-yi vâlide-eş. Aynı haber Hâfız-ı Ebrû'da (A, 319^a) da bulunmaktadır. Ancak Asya Müzesi yazm. Nr. 574. s. 448 ve nr. 574^a, 332^b'de: "der gunbed-i medrese-yi valid-eş" şeklindedir.

74 10 Cemâziyelevvel 815. Tarih, Hâfız-ı Ebrû'da (B, 180^a; A, 191^a) verilmiştir.

yaşamıştır. Eğer bu doğru ise, onun adı ve lâkabını taşıyan⁷⁵ ve Herat'ta yaşayan bir kız kardeşi daha olması gerekir. Uluğ Beg 1438 yılında bu kızının kendi yanına Semerkant'a gönderilmesini istemiş,⁷⁶ kız da Semerkant'a gelmiş, ancak 1439 yılı Nisan'ında yeniden Herat'a dönmüştü.⁷⁷

2- Sadece ad olarak han olan ve Timur zamanında adına sikkeler kesilen Sultan Muhammed Han'ın kızı Ak-Sultan Hanike. Mirhvand'ın Ali Kuşçu'ya dayanarak naklettiği hikâye,⁷⁸ herhalde Uluğ Beg'in bu hanımına aittir. Anlatıldığına göre Uluğ Beg falcılıktan (ilm-i remel) anlayan Muhammed-i Ardistanî'den meydana gelecek en yakın olayları sormuştur. Falcı da en yakın olayların haremeye ait olduğunu, fakat Ali Kuşçu bulunduğu için söylemek istemediğini belirtmiştir. Uluğ Beg de Ali Kuşçu'nun yakın bir dostu olduğunu ve onun yanında her şeyi çekinmeden söyleyebileceğini bildirmiştir. O zaman falcı, Uluğ Beg'e hanımlarından birini birkaç gün sonra öldüreceğini ve hanımı olan "Han kızını" da boşayacağını bildirmişti. Uluğ Beg falın ikinci bölümüne inanmamıştı. Çünkü han kızı olan hanımını çok sevdiği için bu zamana kadar hiç ayrılmamıştı. Birkaç gün sonra falcının söylediklerinden ilki doğru çıkınca, han kızı sevincini o denli açık bir şekilde ortaya koymuştu ki,⁷⁹ Uluğ Beg öfkelenerek hanımını boşamıştı. Bu hikâyenin esas bakımından efsanevi olduğu şüphesizdir. Bununla beraber bundan,

75 Hvandmîr, Hanzâde Begüm adının yalnız ölen kıza, Habibe Sultan adının sadece kız kardeşine ait olduğunu sanıyor.

76 Fasih, 427^a. Abdürrezzâk-ı Semerkandî'de (251^a) burada daha önce kızın Gevherşad Hatun tarafından Semerkant'tan Herat'a getirildiği yazılıyor. Fasih (411^b) bu olayı 822 (1419) yılında, yani kızın annesinin ölümü yılında gösteriyor.

77 Bundan sadece Fasih'te (427^b) söz edilmektedir.

78 C, 364^a; L, 1320 ve 1491, ayrıca Hvandmîr'de (III, 219, L, s. 1320) Hızır Han'ın kızı. Fakat yazmalarda ve Hvandmîr'de (L, 1491) "Hızır" adı yoktur: Duhter-i Han-ı Turkestan.

79 Bazı rivâyetlerin -galiba yanlış olan- okunuşuna göre Uluğ Beg "o denli ağır bir şekilde tenkid edilmişti" ki bk. L, 1320: çendân izhâr-ı meserret ve şamâtât kerd; L. 1491: çendân şamâtât âgâz kerd ve ber padişah ta'ne zed: Hvandmîr, III, 220: ez vukû-i hâdisê şadmân şode çendân beşâset fermûd; Hind baskısında (III, 159) "vukû" kelimesinden sonra "in" ve sonra "beşâset" yerine "şamâtât" gelmekre, geri kalan kısmı Tahran nüshası gibi devam etmektedir.

Uluğ Beg ile hanımlarından biri arasında (eski hanın kızı ile) çok derin bir sevgi bağı olduğu ve mahiyeti bizce bilinmeyen bir aile faciasının bu bağa son verdiği anlaşılmaktadır.

3- Halil Sultan'ın kızı Hüsn-Nigâr Hanike.

Bunlardan başka altı cariyenin adı daha verilmektedir:

1- Uluğ Beg'in iki kızı Ak-Baş ve Sultan Baht'ın annesi Rukiye Sultan Hatun.

2- Sarbuka oğlu Tükel'in kızı Mihr Sultan.

3- Bayan Kükeltaş'ın kızı Devlet Baht Saadet. Bu cariyeden Uluğ Beg'in Kutluk Türkân (Terken) Aga adlı bir kızı olmuştu.

4-Hvand Said'in kızı Devlet Sultan.

5- Özbek Aka Sûfi'nin⁸⁰ kızı Bahtı.

6- Barlas Şeyh Muhammed'in kızı Devlet Baht.

Uluğ Beg'in kızları arasında Hvandmîr'de Rabia Sultan Begüm'ün adı yoktur. Rabia Sultan Begüm, Semerkant'ın Mirza Ebû Said tarafından ele geçirilmesinden sonra (855/1451) Özbek Hanı Ebü'l-Hayr'ın hanımı olmuş ve sonraları han olan Küçkuncü ve Süyüncü⁸¹ doğurmuştur. Onun mezarı Türkistan şehrinde olup, bu güne dek gelmiştir.⁸² Hvandmîr'in, Uluğ Beg'in sadece kızlarından bazılarını⁸³ sayarken adlarını vermesi dikkat çekicidir. Buna karşılık Uluğ Beg'in oğullarının anneleri bilinmemektedir. Oğulları şunlardır:

1- 1420 Temmuz'unda doğan⁸⁴ Abdullah. O, herhalde pek genç yaşta ölmüştü. Çünkü adı bir daha geçmemektedir.

80 Türkçe (s. 119) ve Almanca (s. 175) tercümelerde Kasuni şeklindedir (İ.A.).

81 Bu konuda Desmaison'un Ebü'l-Gazi tercümesinin önsözü (s. 192) ve P. Lerch'in *Şeybanî-nâme* ve *Abdullahnâme*'ye dayanan eserine (s. 20) bk.

82 P. Lerch, s. 19 (tarih: 890/1485) ve V.L. Vyatkin'in *Turkestanşkiye Vedomosti*'deki (1906, nr. 93) makalesi.

83 Hvandmîr'e göre Uluğ Beg'in yedi kızı vardı. Bunlardan ikisi, yani Tuga Türkân (Terken) (pek küçük yaşta ölmüştü) ve Öge Tugan Şah'ın annelerinin adları bilinmemektedir.

84 Tarihi Hâfız-ı Ebrû (A, 342^b) ve Abdürrezzâk-ı Semerkandî'de (218^a) 823 yılı Receb ayı başı.

2- 1421'de Buhara'da doğan⁸⁵ ve 1432'de Semerkant'ta ölen⁸⁶ Abdurrahman. Mirhvand'ın sözlerine göre bu Mirza 1425'te Uluğ Beg'i Moğolistan Seferi'nden dönerken karşılaşmıştı.

Uluğ Beg ve Abdüllatif

3- Uluğ Beg'in gelecekteki kâtili ve halefi Abdüllatif. Onun doğduğu tarih bilinmemektedir. O, Gevherşad'ın yanında yetiştiği Herat'ta 1437 yılında sünnet ettirilmiştir.⁸⁷ 1439 yılı sonunda Mısır elçilerinin kabulü dolayısı ile düzenlenen tören sırasında mirzalar arasında o da bulunuyordu.⁸⁸ 1441'de onunla mürebbiyesinin arası açıldı. Baysungur'un oğlu Alâüddevle'nin daha çok ilgi görmesine Abdüllatif kızmış ve babasının yanına Semerkant'a gelmişti.⁸⁹ Gevherşad Hatun yanından ayırdıkları oğlunu⁹⁰ getirmek için Semerkant'a gitmiş ve Mirza'yı Herat'a dönmek için kandırmıştı.⁹¹ Uluğ Beg'in sadece bu oğlundan torunları olmuştur. Fakat sonraları onlar da, 1457 ve 1464'te babaları ve dedelerinin uğradığı felaketle karşı karşıya kalmışlardır.

4- Abdülaziz. O'nun da doğum tarihi verilmiyor. Fakat Abdüllatif'ten daha genç olduğu bilinmektedir.⁹² 838'de (1434-35) o artık han unvanını taşıyor ve onun adını yapılar inşa ediliyordu (bk. s. 110).

85 Abdürrezzâk-ı Semerkandî'ye göre (233^b) 8 Muharrem 824 (13 Ocak): Fasih'e göre (416^a); 20 Rebîülevvel (25 Mart). Hâfız-ı Ebrû'ya göre (374^b) onun doğum haberi bu günde Herat'a varmıştı.

86 Fasih'e göre (421^a) 11 Cemâziyelevvel 835 (15 Ocak) Salı günü. Abdürrezzâk-ı Semerkandî, 241^a. Mirhvand: Hâfız-ı Ebrû ve Abdürrezzâk-ı Semerkandî'nin Abdurrahman hakkında söylediklerini bilâkis Abdullah'a ait olarak gösteriyor. (C, 321^b ve 322^a). L. 1292'de Abdurrahman'dan hiç söz yoktur.

87 Abdürrezzâk-ı Semerkandî, 248^b.

88 Abdürrezzâk-ı Semerkandî, 252^a.

89 Abdürrezzâk-ı Semerkandî, 256^a.

90 Aynı yer. Hatun'un sözleri: ferzend-i merâ ez men cüdâ kerdend. (Barthold bu sözü Gevherşad'a atfetmektedir. Halbuki bu söz hükümdara ait olup, bununla ilgili bir münakaşa sırasında Şahrüh'un hanımına tokat vurduğu da ilâve edilmektedir. Bk. *Matla'-ı Sa'deyn*, yay. M. Şefi, s. 759. İ.A.)

91 Fasih'e göre (430^b) Hatun, Herat'tan 20 Şâban 845 (Ocak 1442) Çarşamba günü hareketle, 14 Şevval (26 Şubat) Pazartesi akşamı dönmüş, ertesi gün öğleye doğru Abdüllatif gelmişti.

92 Abdürrezzâk-ı Semerkandî, 285^a: berâder-i hord-i ü.

O, herhalde Semerkant'ta babasının yanında büyümüş ve burada törenle sünnet ettirilmişti (bk. s. 151). Daha önce anlattığımız 1433 yılına ait olaylar dolayısı ile, Uluğ Beg'in Abdülaziz için (bk. s. 132.) Moğol Hanı Veys Han'ın kızını seçmiş olduğunu söylemiştik.

Bütün bunlardan görülüyor ki, Şahruh zamanında mirzaların yetiştirilmesine Timur devrinde olduğu gibi özen gösterilmiyordu. Bildiğimiz gibi Timur devrinde mirzalar hükümdarın sarayında belli kimselerin gözetimi altında yetiştirilip, eğitiliyorlardı. Abdurrahman ve Abdülaziz babasının sarayında Semerkant'ta büyümüşlerdi. Şahruh'un, daha doğrusu, hükûmeti idâre eden Gevherşâd'ın, Mirza'nın büyük çocuğunun Herat sarayında yetiştirilmesi için özen göstermeleri muhtemeldir ve bunun içindir ki, Uluğ Beg'in hanımı ilk defa gebe kaldığında, doğumdan az önce Herat'a getirilmişti. Aynı sebeplerle Uluğ Beg'in yanındaki Abdurrahman ve Abdülaziz ayrılmış olmalıdır. Çünkü Abdüllatif ve muhtemelen Abdullah da Herat'ta yetiştiriliyorlardı.

Uluğ Beg, oğulları arasında kendi yanında büyüyen Abdülaziz'i tabiidir ki daha çok seviyordu. Bu şımarık Mirza'nın Semerkant'ta 1449 yılında babasının mahfını sağlayan sebeplerin en büyüğü olan davranışlarını da Uluğ Beg'in bu oğluna karşı olan zaafı ile açıklamak gerekir. Abdüllatif ise tamamen başka bir yaratılıştı idi. Babası kadar ihtiraslı ve kabiliyetli olan Abdüllatif, yine babası gibi ilim ve âlimleri sever, astronomi, şiir ve tarih ile ilgilenirdi.⁹³ Fakat babasından daha sert olup, düşmanlarına daha çok korku verir ve amacına şiddet yolu ile erişirdi. Baba ile oğul arasında daha ilk günlerden başlayarak güvensizlik olduğu söylenmektedir. Her ikisi de astronomi ile uğraşıyorlardı ve yine söylendiğine göre her ikisi de yıldızlardan birinin ötekine kötülüğü dokunacağına inanmışlardı.⁹⁴ Bu söylentinin herhalde ancak 1449 yılı olayından sonra ortaya çıkmış olması gerekir. 1448 yılına dek Abdüllatif ile düşünceleri tamamen birbirine uygun olup, ancak felâketten bir yıl önce yolları ayrılmıştı.

93 Onun hakkında bk. Mirhvand, C, 370^b; L, 1324.

94 Abdürrezzâk-ı Semerkandi, 285^a.

ULUĞ BEG'İN SON YILLARI: TÜRKİSTAN TARİHİNDE YENİ BİR DEVİRİN BAŞLANGICI

Şahruh Zamanında Veliahtlık Meselesi

Uluğ Beg babasının sağlığında, hükümdarın sarayında sadece geçici bir misâfir olduğundan, devleti ilgilendiren konuların çözümüne ve aynı şekilde yine Şahruh'un büyük oğlu olması dolayısı ile öteki Timurlulara göre onun için daha önemli olan verâset konusuna da doğrudan doğruya katılmıyordu. Şahruh, Timur'dan daha yaşlı olarak ölmüştü. Fakat onun zamanında, Timur devrinin aksine olarak, açıkça ilan edilen bir veliahd yoktu. Gevherşad Hatun, Baysungur'un 17 Haziran 1417'de doğan oğlu Alâüddevle'yi¹ çok severdi. Ancak o Uluğ Beg'den ve Herat'ta babasının menfaatlerini gözetmekle yükümlü bulunan Abdüllatif'ten korktuğu için, onu veliahd ilan etmeye cesaret edemiyordu. Üstelik Herat tahtına 401 veya 1402'de doğan² Şahruh'un oğlu, Belh hâkimi Muhammed Cuki'ye aday gözü ile bakılıyordu. Şahruh içinden³ bu oğlunu kendine halef seçmek istiyor, fakat bütün idâreyi elinde tutan

- 1 Tarihi Abdürrezzâk-ı Semerkandî'de (207^b) 1 Cemâziyelevvel 820 Perşembe. Hâfız-ı Ebrû'da (A, 293^{a-b}) Mirza'nın adı yazılı olmayıp, İskender ve Yezdgerd takvimleri üzerine de tarih verilmiştir.
- 2 Timur'un ölümü sırasında o 3 yaşında idi (*Zafernâme*, II, 735). Muhammed Cuki hayatının büyük bir bölümünü Herat'ta geçirerek, Şahruh'un Batı İran'a yaptığı seferlerine katılmıştı (Abdürrezzâk-ı Semerkandî, 237^b ve 247^a). 1438 yılında da Mâverâünnehir'e Uluğ Beg'in yanına gitmiş (*a.g.e.*, 250^b), 1433'te Germsir ve Afganistan hâkimi olmuş (*a.g.e.*, 244^a) ve 1443'te de Belh'e gönderilmişti (*a.g.e.*).
- 3 Devletşah'ın tâbiri, 395, I.

Mirza'nın annesi Gevherşad, Muhammed Cuki'nin, Alâüddevlle ve Abdüllatif'in katıldıkları⁴ divan işlerine bile karışmasına izin vermiyordu. 1444'te Herat'ta ağır bir hastalığa yakalanan Şahruh'un ölümü bekleniyordu. Muhammed Cuki, Belh'ten Herat'a gelmekte acele davrandı ve burada, Gevherşad'ın ısrarı üzerine beglerbegi Celâlüddin Fîruzşah'ın Alâüddevlle'ye veliahd sıfatı ile biat ettiğini öğrendi.⁵ Beklenilenin aksine Şahruh iyileşmiş, fakat aynı yıl içinde (848/1444-5) Muhammed Cuki ölmüştü. Celâlüddin Fîruzşah ve onun ölümünden sonra beglerbegliğin kendisine geçmiş olduğu oğlunun gözden düşmesi belki de bu zamansız yerine getirilen biattan ileri gelmişti.⁶ Zamanla cereyan eden olaylardan görüldüğü üzere, 1444 yılından sonra da taht veraseti sorusu çözümlenmeden kalmıştı. Şahruh'un en büyük ve hayatta kalan tek oğlu Uluğ Beg'in hakkını çiğnemeye cesaret edemediklerinden, daha önce olduğu gibi Alâüddevlle'nin imparatorluğun gelecekteki hükümdarı olacağını ilandan çekiniyorlardı.

Şahruh'un Ölümü

1446'da yaşlı hükümdar tekrar batıya doğru bir sefer açmıştı. Burada Baysungur'un oğlu genç Mirza, Sultan Muhammed, dedesine karşı ayaklanarak, Hemedan ve İsfahan'ı ele geçirerek, Şiraz'ı kuşatmıştı.⁷ Alâüddevlle Herat'ta kalmıştı. Gevherşad ve Abdüllatif Şahruh ile birlikte orduda bulunuyorlardı. Şahruh, Batı İran'da hiçbir karşılık görmedi. Sultan Muhammed dağlara kaçtı ve ayaklanmaya sebep olanlar şiddetle cezalandırıldılar.⁸ Gevherşad'ın ısrarı üzerine dindar bir kimse olan Şahruh, ne Timur'un, ne de Uluğ Beg'in yapmaya cesaret edemedikleri bir tedbire başvurdu: o da Sâve'de birkaç seyyidin asılmasıdır. Sonraları Şahruh'un haleflerinin mahvolmasının

4 Abdürrezzâk-ı Semerkandî, 268^a.

5 *A.g.e.*, 266^a.

6 *A.g.e.*, 266^b.

7 *A.g.e.*, 268^b vd.

8 Tarihçi Şerefüddin Yazdî, Abdüllatif'in araya girmesi ile ölümden kurtarılmıştı (Abdürrezzâk-ı Semerkandî, 270^b).

seyidlerin beddualarından ileri geldiğini söylemişlerdi.⁹ Şahruh kış ordugâhında bulunduğu sırada yeniden rahatsızlanmış ve 12 Mart Pazar günü ölmüştür.¹⁰

Gevherşad, Abdüllatif ve Uluğ Beg

Gevherşad, Uluğ Beg'e yaranmak için Abdüllatif'e başkumandanlığı üzerine almasını teklif etmişti. Şahruh'un ölümünü babasına bildirmek için hemen bir adam göndermiş olan Abdüllatif, daha önce bulunduğu sağ kanadı bırakarak, esas sancağın bulunduğu yere gitmişti. Gevherşad gizlice Herat'a, Alâüddevle'ye adam gönderdi. Uluğ Beg Şahruh'un ölümünü haber alır almaz, hemen ordusu ile Amu Derya'ya doğru hareket etti. Abdürrezzak'ın sözlerine göre, Uluğ Beg Şahruh'un sağ kalan tek oğlu olması dolayısı ile¹¹ babasından kalan bütün ülkeler üzerinde yalnız kendisinin hakkı olduğu düşüncesinde olup, yakınlarından kimsenin hakkını tanımıyordu. Uluğ Beg'den daha önce Muhammed Cuki'nin oğlu Mirza Ebubekir Amu Derya'yı geçebilmişti. Muhammed Cuki'nin ölümünden sonra Belh vilâyeti onun iki oğlu Muhammed Kâsım ve Ebubekir arasında paylaştırılmıştı.¹² 1422'de doğan birincisinin¹³ payına Belh, 18 Kasım 1427'de doğan ikincisinin¹⁴ payına da Amu Derya'nın kuzeyindeki Huttelan, Arheng ve Salı Saray düşmüştü. Şahruh'un ölümünden sonra Ebubekir kardeşinin bölgesini yani Belh, Sapurgan, Kunduz ve Bağlan'ı ele geçirmişti. Uluğ Beg bu genç Mirza'yı kendi ordugâhına çağırarak kızını vereceğini vad etmişti. Geleceğin kayınpederinin ordugâhında, güya Ebubekir'in bazı fena düşünceleri ortaya çıkarılmıştı. Mirza'yı Semerkant'a göndererek kaledeki Kök Saray köşkünde tutukladılar ve Uluğ Beg'in buyruğu ile öldürdüler.¹⁵ Uluğ Beg Amu Derya'yı geçti ve Belh'i ele geçirdi. Bu sırada Abdüllatif'in başarısızlık haberleri gelmeye başladı.

9 Devletşah, 339, 20.

10 25 Zilhicce 850 (Abdürrezzak-ı Semerkandi, 271^b).

11 Abdürrezzak-ı Semerkandi, 276^a.

12 Bölünme hakkında bk. Abdürrezzak-ı Semerkandi, 268^a.

13 Hâfız-ı Ebrû, 383^a; Abdürrezzak-ı Semerkandi, 224^a; Fasih, 416^a.

14 Tarih, Fasih (419^b) ve Abdürrezzak-ı Semerkandi'de (235^b): 28 Muharrem 831.

15 Abdürrezzak-ı Semerkandi, 276^a; Devletşah, 397, 7.

Abdüllatif, Şahruh kuvvetlerinin idâresini üzerine aldıktan sonra birçokası unsur ile mücadele etmek zorunda kalmıştır. Baysungur'un 1422'de doğan oğlu¹⁶ Ebü'l-Kâsım Bâbü, Muhammed Cihangir ile Şahruh'un kızından doğan Halil Sultan, ordudan ayrılarak, ordu pazarını, muhtemelen ordunun nakliyat katarını yağmalayıp Horasan'a kaçtılar. Abdüllatif ordunun diğer bölümlerinde birkaç kişiyi astırarak inzibatı sağlamayı başarmış ve Şahruh'un ölümünün üçüncü günü doğuya doğru hareket etmesini buyurmuştu. Uluğ Beg Abdüllatif'in Horasan'ın batı hududundan¹⁷ kuzeye hareket ile Nesâ ve Âbıverd üzerinden orduyu ve kendisi ile birlikte Şahruh'un cesedini de Semerkant'a getireceğini ümid ediyordu. Rey ile Simnan arasında Abdüllatif, Gevherşad Hatun ile ona taraftar Tarhanların tutuklanmalarını buyurdu. Damgan'da Abdüllatif'e ilk defa olarak karşı koyulmuş ve şehir bu yüzden kuvvet kullanılarak ele geçirilmişti. O Bistam'da iken, Gürgân üzerinde Özbeklere karşı bekletilen birliklerin Ebü'l-Kâsım Bâbü'e baş eğerek, Bâbü'nün Mâzenderan'ı işgal, kuzey yönünün ve dolayısı ile Semerkant yolunun kendisi için kapalı olduğunu öğrendi. Abdüllatif bundan sonra doğuya doğru ilerlemekte devam ile Nişabur'a gelmiş, buradan da Alâüddevle'nin askerleri tarafından Meşhed'in işgal edildiği haberini almıştı.

Alâüddevle, Şahruh'un ölümünü öğrenir öğrenmez, Uluğ Beg'den korktuğu için hemen kendini hükümdar ilan etmeye cesaret edememişti. Camilerde Cuma günleri, ölen hükümdarın adının anılması düşünüüyordu. Fakat Abdüllatif'in davranış tarzı, özellikle Gevherşad'a karşı olan kötü tutumu haberi gelince Alâüddevle tahtı işgale karar vermiş ve Şahruh'tan kalan hazineyi¹⁸ askerler arasında paylaştırarak, Meşhed'i ele geçirmek için de bir miktar asker göndermişti. Abdüllatif Nişabur yakınında 1447 yılının 29 Nisan Cumartesi günü¹⁹ Alâüddevle'nin askerlerinin ani bir saldırısına uğrayarak yenilmiş

16 Hâfız-ı Ebrû, A, 380^b; Abdürrezzâk-ı Semerkandî, 224^a (825 yılında).

17 Abdürrezzâk-ı Semerkandî'ye göre (273^b ve 276^a) İbrişim Köprüsü üzerinden geçerek.

18 Devletşah'ın ifâdesine göre (414, 7), Şahruh'un ardında hazineye 20.000 tümen para kalmıştı. Bu herhalde abartılmış bir sayıdır.

19 13 Safer 851 (Abdürrezzâk-ı Semerkandî, 274^a).

ve tutsak düşmüştü. Gevherşad Hatun hürriyetini elde ederek, tutsak alınan Abdüllatif ile Herat'a doğru hareket etmiş ve Cam havalisinde Sa'dâbâd denilen yerde Alâüddevlle tarafından karşılanmıştı. Abdüllatif Herat'a getirilerek İhtiyareddin Kalesi'ne hapsedildi. Şahruh'un cesedi ise Gevherşad Medresesi'nde Baysungur türbesine gömüldü.²⁰ Bundan sonra Herat ordusu Alâüddevlle'nin idâresinde kuzeydoğuya Uluğ Beg'e karşı yürüyerek Murgab Irmağı'nı geçti.

Uluğ Beg ile Alâüddevlle Arasında Anlaşma ve Savaşların Yeniden Başlaması

Uluğ Beg bu olaylar dolayısı ile begleri ile danıştıktan sonra savaştan vazgeçerek Alâüddevlle ile görüşmelere girişti. Onun tarafından gönderilen Sadr Nizâmüddin Mirek Mahmud, Uluğ Beg'in Alâüddevlle'yi oğlu olarak kabul ettiğini ve Herat'a karşı hiçbir kötü niyeti olmadığını bildirdi. Esâsen Alâüddevlle de savaşı sürdürecektir durumda değildi. Çünkü Cam havalisinde, Herat'ı korumakla görevli birlikleri yenen Ebû'l-Kâsım Bâbü, Herat için tehlikeli olduğundan, Alâüddevlle, Uluğ Beg ile anlaşma yapmak zorunda kaldı. Anlaşma gereğince Alâüddevlle'nin ülkesinin hududu olarak Çiçektu denilen yer tayin edilmişti.²¹ Yani bundan önce ve sonra çoğu zamanlar olduğu gibi,²² İran devletinin kuzeydoğudaki hudutlarını Murgab Irmağı havzası teşkil ediyordu. Abdüllatif babasının yanına gönderilerek Belh'in (Amu Derya'nın her iki tarafındaki çevresi ile) hâkimi olarak atanmıştı.²³ Aynı yıl içinde Alâüddevlle ile Bâbü arasında anlaşma yapıldı ve bu iki mirzanın ülkelerinin hududu Küçan olarak belirlendi.

20 Medresenin yapımı 1432'de bitmişti (Abdürrezzâk-ı Semerkandî, 241^b). Baysungur'un gömülmesi hakkındaki hikâyede (ertesî yılda) "medrese ve yüksek kubbe"-den söz ediliyor (*a.g.e.*, 243^b). Muhammed Cuki de aynı türbeye gömülmüştü (*a.g.e.*, 268^a). Yapının kalıntıları ve yok olmadan kalan mezar taşları için bk. C. E. Yate, *Northern Afghanistan*, 30 vd.

21 Çiçektu, Murgab'dan doğuya doğru 10 ağaç (fersah) uzaklıkta idi (*Bâbü'nâme*, 187^b).

22 Sâsâniler devri için Marquart, *Eransahr*, 52 vd.; XVII. yüzyıl için bk. İskender Münşi, 397, 427 (burada Çiçektu'nun adı geçiyor).

23 Bu, Abdürrezzak'ın sözlerinden anlaşılıyor (278^b).

Fakat 1447-48 yılı kışında askerî hareketler yeniden baş gösterdi. Bu sefer ise savaşa tutuşanlar Abdülatif ile Alâüddevle idi. Alâüddevle, Abdülatif'i serbest bıraktığı zaman, anlaşmaya aykırı olarak, onunla birlikte tutsak aldığı nökerlerini (arkadaş) alıkoymuştu. Bundan başka Çiçektu'da bulunan hudut birliklerinin başında Abdülatif'in düşmanı, Nişabur Savaşı'na katılan Ömer Şeyh'in torunu (Pîr Muhammed'in oğlu) Sâlih bulunuyordu. Bütün bunlar Abdülatif'i düşmanca davranışta bulunmaya sevk etti. Sâlih yapılan baskında bozguna uğrayarak Herat'a kaçtı. Bundan sonra Alâüddevle, Abdülatif'in nökerlerini öldürttü. Alâüddevle kış olmasına rağmen Belh üzerine sefer açtı. Abdülatif geri çekilerek Belh'te tutunmak ve Uluğ Beg'e yardım göndermesini rica etmek zorunda kaldı. Uluğ Beg Herat'a adam göndererek, Alâüddevle'ye, savaşa başlamadan önce Abdülatif'i şikâyet ile Semerkant'a dönmesi gerektiğini bildirdi. Uluğ Beg'in isteği üzerine Alâüddevle Herat'a dönmüş, fakat ülkesi üzerine olabilecek herhangi bir saldırıya karşı savunmak için bir miktar kuvvet bırakmıştı. Çiçektu'da bir kale inşa edildi. Mevsimin soğuk bir zaman olması dolayısı ile inşâatta kullanılacak tuğlaların yakılması için gerekli olan fırınların yapımı mümkün olmadığından, havuzlar, yolcular için inşa edilen binalar (lenger) ve fakirlere ayrılan diğer birçok yapılar yıkılarak²⁴ kale yapılmıştı. Alâüddevle, Herat'a döndükten sonra savaştan zarar gören halkın refahını yükseltmek hususunda tedbirler aldı.²⁵

1448 yılı ilkbaharında Uluğ Beg Abdülatif ile birlikte savaşa başladı. Baba ve oğulun 90.000 kişilik bir ordusu vardı.²⁶ Alâüddevle düşmanlarına karşı yürüyerek Herat'tan 14 fersah uzaklıkta Tarnab denilen yerde savaştılar²⁷ ve Uluğ Beg kesin bir zafer kazandı. Alâüddevle Meşhed'e ve oradan da Kuçan'a kaçarak kardeşi Bâbü'r'e sığındı.

24 Bika'-i hayr (Abdürrezzâk-ı Semerkandî, 278^b).

25 *A.g.e.*, 280^a. Herat'ta, Alâüddevle'nin oğlunun sünnet düğünü ve şehir ahalisinin "Tarhan" yani bütün vergilerden muaf tutulmasının ilanı dolayısı ile şenliklere hazırlanıldığı bir sırada Uluğ Beg'in Amu Derya'yı geçtiği haberi alınmıştı.

26 Ordunun sayısı ve Gevherşad hakkında bk. Devletşah, 363. 20.

27 Herat'tan Tarnab'a giden yol üzerinde Sincab geçidi bulunuyordu (Abdürrezzâk-ı Semerkandî, 280^b).

Hera'tta kalan vezir ve begler, Gevherşad ile bozgun haberini alır almaz aynı şekilde şehirden ayrıldılar. Uluğ Beg'e karşı yalnız Neretu ve Hera't'ın İhtiyareddin kaleleri direndi. Neretu kuşatılarak ele geçirildi. Abdülatif de İhtiyareddin Kalesi'ni aldı. Uluğ Beg Hera'ttan batıya doğru hareketle karşılık görmeksizin Meşhed'i ele geçirdi. Fakat Alâüddevle'nin daha henüz Şahrüh zamanında inşa ettirmiş olduğu İmad Kalesi'ni ele geçiremedi. İlkbaharda Uluğ Beg'e karşı sefere çıkmadan önce, Alâüddevle hazinenin bir kısmını bu kalede bırakmış,²⁸ fakat yenilmesinden sonra paraları askerlerine dağıtmıştı. Uluğ Beg bu başarısızlığa rağmen seferi sürdürdü. Uluğ Beg'i hükümdar olarak tanımaya, hutbelerde adını okumaya ve adına para kestirmeye razı olduğunu bildiren Bâbü'r'ün elçileri onu Radkân'da karşılamışlardı. Uluğ Beg elçileri iyi karşılamış,²⁹ fakat savaşa son vermemişti. Uluğ Beg İsferyân'de nedense durarak orada 20 gün kalmıştı. Burada Abdülatif'i Bistam ve Astarâbâd şehirleri üzerine gönderdi. Bâbü'r Damgan'a kaçmış, fakat burada Uluğ Beg'in İbrişim Irmağı'nı köprüden geçerek Meşhed'e dönmüş olduğu haberini almıştı. Tarihçi Abdürrezzak, Uluğ Beg'in bu dönüşünü büyük bir hata olarak yazıyor. Çünkü düşmanları olan Alâüddevle ile Bâbü'r artık Irak'a kaçma hazırlıklarını görmekte olup, böylece onların bütün ülkeleri Uluğ Beg'in idâresine geçmiş olacaktı. Uluğ Beg herhalde hâkimiyetinin iyice yerleşmediği bir ülkeyi ardında bırakarak (ki sonraları gerçekleşmiştir) daha fazla ileri gitmeye cesaret edemiyordu. Bununla beraber onun dönüşü ancak pek az bir zaman için Horasan'daki asî unsurların hareketini durdurmuş ve aynı zamanda Horasan'dan kaçan mirzalara yeni bir kuvvet toplamak imkânını vermişti.

Uluğ Beg'in Hera't'ı Ele Geçirmesi

Uluğ Beg'in Hera't şeyhülislâmı ile görüşmesine dâir Abdürrezzak'ın anlattıklarından görüldüğü üzere,³⁰ Uluğ Beg'in Horasan'ı fethi

28 Para olarak 4.000 tümen İhtiyareddin Kalesi'nde bırakılmıştı (Abdürrezzâk-ı Semerkandî, 280^a). Orada 200 tümen de Abdülatif'in parası vardı (*a.g.e.*, 281^b).

29 Abdürrezzâk-ı Semerkandî, 282^a.

30 Abdürrezzâk-ı Semerkandî, 281^a.

yerli nüfuzlu dinî ileri gelenlerin hoşuna gitmiyordu. Şeyhülislâm Bahâüddin, Alâüddevlê'nin ricası üzerine, Uluğ Beg ile Herat hükûmeti arasında aracı olmak görevini üstlenmiş, fakat bu görevini Tarnab Savaşı'na dek yerine getirmeye vakit bulamamıştı. Savaştan sonra şeyhülislâm ile Uluğ Beg'in buluşması Çihil Duhterân'da (Köşk üzerinde) olmuş, ancak bundan önce Uluğ Beg'in askerleri şehri yağmalamışlardı. Uluğ Beg, bu arada Şeyhin yağma edilen eşyasının geri verilmesini buyurarak, onu her bakımdan memnun etmek istemiş, fakat şeyh hakârete uğradığını unutmamış ve güya Uluğ Beg'in, Kadi'nın şeriat hükümlerine dayanarak verdiği karar üzerine kendi oğlu tarafından öldürüleceğini haber vermiştir.

Gerçekten Horasan Seferi Uluğ Beg ile Abdüllatif arasında düşmanlığın başlamasına sebep olmuştu. Uluğ Beg Tarnab Savaşı sırasında sol kolun idâresini Abdüllatif'e, sağ kolun idâresini ise (herhalde sadece görünüşte) Abdülaziz'e vermişti. Abdüllatif'in yiğitliği sayesinde savaş kazanıldığı halde, Uluğ Beg, bütün ülkesi hâkimlerine zaferi müjdelemek için gönderdiği fetihnâmeleri Abdülaziz adına yazdırmıştı.³¹ Herat'ta Abdüllatif daha büyük hakârete uğramıştı. Şahrüh zamanında İmad Kalesi Alâüddevlê'nin mülkü sayıldığı gibi, İhtiyareddin Kalesi de Abdüllatif'in mülkü sayılıyordu. 1446 yılında dedesi ile birlikte batıya giderken Abdüllatif ağırlıklarını o kalede bırakmıştı. Bunlar birkaç yüz miskal ağırlığında altın ve gümüş tabaklar ile 200 tümen paradan ibaretti. Horasan Seferi sırasında kale Abdüllatif tarafından ele geçirilmişti. Fakat Uluğ Beg buna rağmen oğluna ağırlıklarını alması için izin vermedi.³² Abdüllatif, Şahrüh zamanında uzun yıllar ihtişam içinde ve "azametle"³³ yaşadığı halde, artık babası tarafından hakarete uğruyordu. Uluğ Beg anlaşıldığına göre düşmanlarını yendikten sonra Semerkant'a dönerek Abdüllatif'i Herat'ta bırakmak niyetinde idi. Oğluna karşı olan davranışı ile de, herhalde, Şahrüh zamanının artık geçmiş olduğunu ve Herat ile yöresinin Timur devrinde olduğu gibi, Semerkant'a bağlı bir ülke olacağını Heratlılara göstermek istiyordu.

31 *A.g.e.*, 281^a: çuldu-yi feth rakam zed.

32 *A.g.e.*, 281^b.

33 *A.g.e.*, 285^a (be-azamet).

Uluğ Beg'in dönmesi haberi üzerine Bâbü'r yeniden Damgan'ın doğusuna doğru yürümeye başladı.³⁴ Abdüllatif, Bistam'dan Nişabur'a süratle geri dönmek zorunda kaldı. Konakların birinde davul ve bayrağını bile almaya vakit bulamamıştı. Abdüllatif'in hastalığının aslı olmadığı ve babasına karşı kötü düşünceler beslemekte olduğu haberi yetiştirildi. Mirza, Meşhed'e çağırılmış ve oraya sedye üzerinde getirilmişti. Ancak oğlunu bu halde gördükten sonra Uluğ Beg, Abdüllatif'in iftiraya uğradığına inandı.³⁵ Uluğ Beg, Meşhed'de Kasım ayına dek kalmış³⁶ ve Neretu Kalesi'nde ayaklanma çıkmış olduğu haberini alarak Herat'a dönmek zorunda kalınca Meşhed'in idâresini Abdüllatif'e bırakmıştı.

Yar Ali'nin Ayaklanması

Ayaklanmaya sebebiyet veren kimse, Kara Koyunlulardan Mirza İskender'in oğlu Yar Ali idi. O, babasının yanından Şirvanşah'a kaçmış ve 1432 yılında Şirvan'dan deniz yolu ile yani Hazar denizi üzerinden muhtemelen Astarâbâd yolu ile Şahrüh'a gönderilmişti.³⁷ Herat'ta 1432 yılı güzünde o, yeni icad edilen bir savaş âletinin denemesi sırasında hazır bulunmuştu.³⁸ Şahrüh bu münasebetle genç Mirza'nın güzelliğinin orada bulunan topluluk üzerinde kuvvetli bir tesir bıraktığını fark etmişti. Bir süre sonra Yar Ali tutuklanarak Semerkant'a gönderildi³⁹ ve burada 1448 yılına dek kaldı. Uluğ Beg'in onu birlikte Horasan Seferi'ne götürerek, Neretu Kalesi'nin ele geçirilmesinden sonra bu kaleye hapsedmesinin sebebi belli değildir. Herat'tan Gevherşad Hatun ile birlikte kaçan Herat beglerinden⁴⁰ Sultan Ebû Said, Uluğ Beg'in

34 *A.g.e.*, 283^b.

35 *A.g.e.*, 282^a.

36 Ramazan ortalarına dek (Abdürrezzâk-ı Semerkandî, 282^b).

37 Fasih, 421^b.

38 Bu âlet ile 400 men ağırlığında taşlar atmak mümkün olabiliyordu.

39 Abdürrezzâk-ı Semerkandî, 241^{a-b}.

40 1433'te ölen bu begin babası Muhammed Derviş, Herat Darugası olup, oğlu da ona halef olmuştu (Abdürrezzâk-ı Semerkandî, 242^a; Fasih, 421^b vd.). Tarihi burada 22 Cemâziyelâhir 836 olarak verilmiştir.

askerlerince tutsak alınmış ve bu beg de Neretu Kalesi'nde hapsedilmişti.⁴¹ Ebû Said'in adamlarından biri kaleye büyük bir ekmek göndermiş ve içine de törpü yerleştirmişti.⁴² Ebû Said ve Yar Ali zincirlerini kırarak hapisten çıkmışlar, koruyucuları öldürerek kaleyi ele geçirip, kalede saklanan kıymetli eşyayı alıp, bu para ile bir birlik toplayarak doğrudan doğruya (o sırada Uluğ Beg'in adına Bâyezid-i Pervaneci'nin idâre etmekte olduğu) Herat üzerine yürümüşlerdir. Bâyezid'in idâresindeki kuvvet mücadeleye için yetmediğinden kumandan Tâcikleri silahlandırarak artık herkesi savaşa katılmak zorunda bırakmıştı. Herat'ın kuzeydoğusundaki Küruh denilen yerde bu ordu yenilince, düşman Herat'ı kuşatmıştı. Ahalden derlenen ordu şehrin savunulmasında, açık sahadaki savaşa göre daha çok başarı göstermişti. Kuşatanların bir saldırısı Semerkant Türkleri,⁴³ yani Uluğ Beg'in askerleri kaçmaya koyulduklarında, Baharz Tâciklerinden meydana gelen okçuların gayreti ile bu saldırı savuşturulabilmişti.⁴⁴ Ancak kuşatmanın 17. günü Uluğ Beg ordusu ile yetişmiş ve düşman da Neretu'ya çekilmişti. Uluğ Beg ayaklanmanın başarılı olmasının sebeplerinin araştırılmasını buyurdu. Araştırma sonucunda Herat çevresindeki ahali, ayaklanmalara yardım etmekle suçlandı. Bundan dolayı Herat çevresi üç gün yağmaya uğradı ve bundan sonra ahaliye boş kalan evlerine dönmeleri için izin verildi. Yağma ve tahribata uğrayan ahali özellikle soğuk günler başladığı için elbisesizlikten güçlük çekiyordu. Bayramın kutlanması sırasında (28 Kasım) dervişlerden biri Uluğ Beg'in atı önüne koşarak, ona hitâben: "Âdil padişah! Sen dervişler için iyi bir bayram yaptın, saltanatın ve ömrün çok uzun olsun!" demiştir.⁴⁵ Devletşah, Horasan'ın 1448'de yağma edildiği ve çöl halini aldığına ve Uluğ Beg'in askerlerince yapılan tahribâtın izlerinin kendi zamanında, yani, XV. yüzyılın sonlarında bile görüldüğüne

41 Abdürrezzâk-ı Semerkandî, 281^b.

42 *A.g.e.*, 282^b: ez kesân-i Emîr Sultan Ebû Sa'îd şahsî kumâci be kal'a firistâd ve der miyân-ı kumâc sühân-ı âbdâr nehâd.

43 Türkân-ı Semerkandî, Abdürrezzâk-ı Semerkandî, 282^b.

44 Tûrbet-i Şeyh Camî'dan batıda bulunan bir yer. Şimdiki haritalarda Kûh-i Baharz.

45 Abdürrezzâk-ı Semerkandî, 283^b.

tanıklık etmektedir.⁴⁶ Herat ve çevresi Uluğ Beg'in ayrılmasından sonra daha da çok zarara uğramıştı.

Uluğ Beg'in Herat'ı Yeniden Zaptı

Uluğ Beg Herat'a döndükten sonra burada bir süre kalmış, fakat idâresini iyice kuvvetlendirmeye vakit bulamamıştı. Ebü'l-Kâsım Bâbü'rün Meşhed'e yaklaşması üzerine Abdülatif şehirden ayrılarak babasının yanına geldi. Yar Ali ve taraftarları herhalde Uluğ Beg'in ele geçirmeyi başaramadığı Neretu Kalesi'nde bulunuyorlardı. Ayrıca Özbek Hanı Ebü'l-Hayr, Uluğ Beg ve oğullarının Semerkant'ta bulunmamalarından yararlanarak Mâverâünnehir'e akınlara başlamıştı. O, Semerkant'a yaklaşıp şehrin çevresini yağma etmişti. Abdürrezzak'ın sözlerine göre bu tahribat tam Uluğ Beg'in askerlerinin Herat çevresini yağmaladıkları güne (Ramazan sonları yani Kasım sonları) rastlamakta idi.⁴⁷ Ebü'l-Hayr Han'ın hayatını yazan tarihçiye göre, Semerkant muhâfızı olan Bâyezid'in oğlu Emîr Celâlüddin (herhalde aynı yıl Herat'ın muhâfızı olan kimsenin oğlu olsa gerek) ve Semerkant ileri gelenlerinin Han'a armağanlar sunarak, Uluğ Beg'in Han'ın nâiblerine karşı iyi duygular beslediğini, birlik ve bağlılık şartlarında asla kusur etmediğini bildirmişlerdi.⁴⁸ Semerkant muhâfızının han karşısında hükümdarının şerefini bu denli küçültmeye cesaret etmesine, özellikle bunu hiç gerek olmadığı bir sırada yapmasına pek ihtimal verilemez. Göçebeler önceki akında olduğu gibi, berkitilen başşehirden hiçbir doyumluk alamayarak çekilip gitmişler, bununla beraber ülke onların yağma ve tahriplerine uğramıştır.

46 Devletşah, 363, 21.

47 Abdürrezzak-ı Semerkandi, 283*. Orada, Özbeklerce "çini" köşkünün tahribinden söz edilmektedir (bk. s. 136).

48 *Tarih-i Ebü'l-Hayr-i Hânî*, Leningrad Ün. yazm. 852, 448*; Sultan Uluğ Beg der havâdâri ve devlethavâhi-yi nevvâb-i felek dergâh taksir nemikuned ve şerâit-i yekciheti ve inkıyâd be-cây mi-âred.

Uluğ Beg'in Herat'tan Ayrılması

İşte Uluğ Beg bu şartlar altında Şahruh'un cesedi ve Gevherşad Medresesi'nde bırakmış olduğu bazı kıymetli eşyayı⁴⁹ alarak Herat'tan ayrıldı. Herat'ın idâresi Abdüllatif'e bırakılmıştı. Çekilme sırasında da kayıp vermekten korunmak mümkün olmadı. Ordusu ile birlikte Meşhed'den Serahs'a gelen Bâbü'r'ün, Horasanlılardan meydana gelen Hindûke'nin idâresinde Merv yönüne gönderdiği bir birlik, Âmu Derya yolunda Uluğ Beg'in ardından yetişti. Hindûke, Uluğ Beg'in kuvvetlerine büyük kayıplar verdirmiş ve büyük beglerden İdugu Timur oğlu İbrahim'i tutsak almıştı. Uluğ Beg'in askerleri ırmağı geçerken Özbeklerin saldırısına uğramış, ağırlıklarını bırakıp pek çok tutsak vermişlerdir. Uluğ Beg kışın geri kalan bölümünü Buhara'da geçirmiş, buradan Şahruh'un cesedini Semerkant'a gönderecek, Timur'un türbesine gömdürmüştür.⁵⁰

Bâbü'r, Serahs üzerine yürüdüğü sırada, Herat'a Abdüllatif'e karşı da bir ordu göndermişti. Abdüllatif Uluğ Beg'in ayrılmasından 15 gün sonra şehri bırakarak Andhoy yolu ile (Uluğ Beg de muhtemelen bu yolu takip etmiştir) Âmu Derya'ya doğru yürüdü. İrmağı geçtikten sonra, babasından ona ayrılan ülkeye, yani Belh'e gitmesi buyruğunu aldı. Abdüllatif babası ile görüşmekten korktuğu için buna çok memnun olmuştu.

Uluğ Beg ve Abdüllatif'in Aralarının Açılması

Abdürrezzak, Uluğ Beg'in Bistam, Meşhed ve Herat'a zamanında yardım göndermediği için Abdüllatif'in babasına gücenmiş olduğunu söylüyor.⁵¹ Bunun gerçeğe uygun olması şüphelidir. Uluğ Beg geri çekilirken oğluna yardım kuvvetleri gönderebilecek bir durumda değildi. Uluğ Beg şüphesizdir ki, Herat'ın değerini takdir ediyordu ve Abdüllatif'e güveni olmasa Herat'ın idâresini ona bırakmazdı.

49 Bunlar arasında "cend zevc der-i fulad" (?) da bulunuyordu. Ayrıca bk. *Asya Müz. yazm.* Nr. 574, s. 616; nr. 574, 429^a.

50 Abdürrezzak-ı Semerkandi, 283^b.

51 *Ag.e.*, 285^a.

Bâbü'r'ün Herat'ı ele geçiren askerleri şehri yağmaya başladılar. Üç gün sonra da Neretu'dan Yar Ali'nin askerleri Herat'a gelerek şehri kuşatmaya aldılar ve üç günlük kuşatmadan sonra şehir teslim oldu ve Bâbü'r'ün gelişine dek yirmi gün Herat Yar Ali'nin hâkimiyetinde kaldı. Bâbü'r tarafından yenilen Yar Ali şehrin merkezinde, çarşı yanında asıldı. Bu olay h. 852 yılının son günlerinde, yani Şubat'ın ikinci yarısında (1449) meydana gelmişti.⁵²

Abdürrezzak'ın sözlerine göre, 1448 yılı olayları yüzünden Uluğ Beg'in asker ve ahali üzerindeki bütün nüfuzu kırılmıştı.⁵³ Bununla birlikte Uluğ Beg 1449 yılı ilkbaharında Horasan'ı işgal etmeyi düşünüyordu. Fakat bunun yerine kendi oğlu üzerine yürümek zorunda kaldı.

Abdüllatif geniş bir ülkenin hâkimi olmasından dolayı bu civarda bulunan bazı mirzaların da hâkimi sayılıyordu. Bu mirzalardan ve Timur'un haleflerinden biri olan Mîranşah (onun aslı hakkında daha fazla bilgi yoktur) 1449 yılı ilkbaharında ayaklanmış ve Abdüllatif tarafından ortadan kaldırılmıştır. Ölen Mirza'nın eşyası arasında Uluğ Beg'in ayaklanmayı destekleyen bir mektubu da bulunmuştu.⁵⁴ Abdüllatif, Uluğ Beg'in her zaman değer verdiği, özellikle Hind ticaret yolu üzerindeki Belh'te alınan "Tamga" yani ticaret vergisini kaldırıp, Amu Derya üzerindeki gemileri ele geçirerek, bağımsızlığını ilan etmesini babasının bu mektubu üzerine yaptığını söylüyordu.⁵⁵

Abdüllatif'in üzerine yürümek zorunda kalan Uluğ Beg başşehirde oğlu Abdülaziz'i bıraktı. 19 Mart 1433 tarihinde doğan Uluğ Beg'in kardeşi İbrahim'in oğlu Abdullah da⁵⁶ orduda bulunuyordu. 4 Mayıs 1435'te babasının ölümünden sonra⁵⁷ yerine o, Fars hâkimi olarak kabul edilmişti. 1447'de Fars'tan Şahrüh'un

52 *A.g.e.*, 284^a.

53 *A.g.e.*, 284^b; ve il ve ulus ki be-küllü ez Mirza Uluğ Beg nefür bûdend.

54 Bu olaydan sadece Mirhvand'da (L, 1320) söz edilmektedir.

55 Abdürrezzâk-ı Semerkandî, 284^b. Uluğ Beg zamanında Tamga'nın önemi için bk. Mirhvand, L, 1320: "Mirza Uluğ Beg der bâb-ı Tamga mübâlâga-yi temâm daşt". Mâl-i vilâyet-i Dehli'nin Belh üzerinden geçirilmesi hakkında bk. Abdürrezzâk-ı Semerkandî, 260^b; ayrıca bk. s. 154.

56 Tarihi Abdürrezzâk-ı Semerkandî'de (241^b): 27 Receb 836.

57 Abdürrezzâk-ı Semerkandî, 245^b (4 Şevval 838); Fasih 423^b (Çarşamba).

birlikleri çekildikten sonra, burasını Sultan Muhammed işgal edince, Abdullah ise doğu bölgelerine gitti. 1448 yılında o Âlâud-devle'nin ordusunda bulunuyordu. Tarnab Savaşı'ndan önce Uluğ Beg'in tarafına geçmiş olup,⁵⁸ Devletşah'ın sözlerine göre, Uluğ Beg ona kızlarından birini vermişti.⁵⁹

Uluğ Beg ve Abdüllatif'in orduları Amu Derya Irmağı'nın iki yakasında karşılıklı uzun süre (Devletşah'a göre üç ay)⁶⁰ beklemişlerdi. Her iki taraf da ırmağı geçmek için teşebbüs ediyor ve çoğunlukla başarı Abdüllatif'in tarafında kalıyordu. Böyle bir teşebbüs sırasında Abdullah tutsak alınmıştı. Uluğ Beg oğlu ile mücadeleden başka, ordusu içindeki karşı hareketi de yok etmek zorunda kalmıştı. Abdülaziz'in Semerkant'ta Uluğ Beg ile birlikte orduda bulunan beglerin ailelerini baskı altında tuttuğu öğrenildi. Bunun üzerine beglerin öfkesi o denli artmıştı ki, Uluğ Beg'in bağlanarak Abdüllatif'e teslim edilmesi tehlikesi bile başgöstermişti. Begler güçlkle yatıştırılabildi. Uluğ Beg'in adına Abdülaziz'e nasihat ve tehdit dolu bir mektup gönderildi.⁶¹ Bu olaydan hemen sonra Uluğ Beg'in Semerkant'a dönmesini gerektiren yeni bir huzursuzluk baş göstermişti.

Ebû Said'in Ayaklanması

Gerek bu ayaklanmanın doğuşu ve gerek onun önderi hakkındaki bilgiler pek açık değildir. Türkmenlerden olan Argun kabilesi,⁶² 25 yaşındaki⁶³ Mirza Ebû Said'i başbuğ ilan ederek, Abdülaziz'in bulunduğu Semerkant'ı kuşattı. Ebû Said güya Sultan Muhammed'in oğlu ve Mîranşah'ın torunu idi. Fakat Timur'un tarihinde Mîranşah'ın oğulları arasında Sultan Muhammed adına rastlanmamaktadır.⁶⁴

58 Abdürrezzâk-ı Semerkandî, 280^b.

59 Devletşah, 425, 18; *Bâbürrnâme*, 50^b.

60 Devletşah, 364, 8.

61 Abdürrezzâk-ı Semerkandî, 286^b.

62 Devletşah'a göre (364, 10) böyledir.

63 Abdürrezzâk-ı Semerkandî'ye (287^a) göre.

64 *Zafernâme*, II, 734. Mîranşah'ın oğulları arasında Ebubekir, Ömer, Halil Sultan ve Suyurgatmış'ın adları sayılıyor. Bununla birlikte kesin bir hüküm vermek mümkün değildir. Bk. s. 107, dn. 4, Sidi Ahmed ile ilgili husus.

Ebû Said'in dâima Uluğ Beg'in yanında bulunduğu söyleniyor. Fakat daha önceki olaylarda adından hiç söz edilmemektedir. O, güya Abdüllatif'e karşı açılan sefere de katılmış ve Âmu Derya boyunca Argunlar ile birlikte Uluğ Beg'den ayrılmıştır. Lâkin olayların Abdürrezzak'taki veriliş sırasına göre, Uluğ Beg'in ancak Semerkant'ın kuşatıldığı haberini aldıktan sonra ayaklanmanın çıkmış olduğunu öğrendiği sonucu çıkar.⁶⁵ Sayıca pek kalabalık olmayan bir Türkmen kabilesinin isyânı, Uluğ Beg'i bütün ordusu ile Amu Derya boyundan ayrılarak, başşehrine dönmeye zorlayamazdı.

Uluğ Beg'in dönmesine sebep şüphesizdir ki Semerkant'tan yeni havadisler alınması idi. Abdülaziz'e karşı baş gösteren ayaklanma o kadar büyümüşü ki, Uluğ Beg'in başşehirden uzakta kalmasına artık imkân kalmamıştı. Abdülaziz'e karşı ayaklananlar sadece tecâvüze uğrayan askerî ileri gelenler ve Ebû Said'e biat eden Türkmen Argun kabilesi olmasa gerektir. Ebû Said daha ilk anda ruhânîler çevresinde,⁶⁶ özellikle Buhara'da taraftar ve dayanak bulmuştu. Bu ruhânîler tabakasınca herhalde Uluğ Beg'e karşı, Timur'un gerçek veya hayalî halefi ortaya konmuştu.

Uluğ Beg Semerkant'ta sükûnu sağlamayı başarmış ve Ebû Said'i bozkıra kaçmak zorunda bırakmıştı. Bundan sonra Uluğ Beg yeniden Abdüllatif üzerine yürümüş beraberinde Abdülaziz'i de almıştı. Semerkant'ın muhafazasına Mîranşah Kavçin⁶⁷ tayin edildi. Uluğ Beg'in yokluğundan yararlanan Abdüllatif, Amû Derya'yı geçerek Tirmiz ve Şehrisebz'i ele geçirmeyi başarmış ve burada ona yerli birlikler de katılmışlardı. Baba ile oğul arasındaki savaş, Semerkant yöresinde, Dımaşk yanında, Şâban ayında⁶⁸ yani, 1449 yılı Eylül veya Ekim ayında meydana geldi. Uluğ Beg'in ordusu yenildi. Uluğ Beg Semerkant Kalesi'ne sığınabileceğini ümid etmişti. Fakat Mîranşah

65 Abdürrezzâk-ı Semerkandî, 287^a. Hvândmir'e göre (III, 218), kuşatma haberi, kuşatma başladıktan ancak bir hafta sonra Uluğ Beg'e gelmişti.

66 Abdürrezzâk-ı Semerkandî'nin sözleri: ve peyveste ez lâtır-ı feyzbahş ve zamîr-i âfirâbdrahş meşâyih ve ehlullâh istimdâd-ı himmet-i kimiyâ hâsiyyet mî-numûd (287^a).

67 Abdürrezzâk-ı Semerkandî'ye (287^a) göre böyledir (Asya müz. yazın. Nr. 574, s. 624; nr. 574^b, s. 434^b). Devletşah'ta (364, 17): Mîranşah Korçî.

68 Tarih, Devletşah'ta verilmektedir (364, 15).

ona şehrin kapılarını açmadı. Uluğ Beg Abdülaziz ve birkaç nöke-ri ile birlikte kuzey yolunu tutarak Şahruiye Kalesi'ne geldi. Bu kalenin muhâfızı Pulat oğlu memlûk İbrahim onları kaleye almak şöyle dursun, yakalayarak Abdüllatif'e teslim etmek istemişti. Uluğ Beg kendi arzusu ile oğluna teslim olmayı tercih ederek, Abdülaziz ve taraftarları ile birlikte Semerkant'a döndü. Abdüllatif başlangıçta babasına Mekke'ye gitmesi için izin vermiş ve eski hacılardan Emîr Muhammed Hüsrev'i yanına katmıştı. Aynı zamanda Uluğ Beg'den gizli olarak tahttan indirilen hükümdarın sorgusu yapılmış ve bu meselede görünüşte Abdüllatif'in hiçbir dahli olmadığı gösterilmişti. Timur devrinde olduğu gibi Çingizlilerden bir dilenci (meflûk) han ilan edilmişti. Uluğ Beg vaktiyle Abbas⁶⁹ adlı birinin babasını öldürmüştü. Abdüllatif'in teşviki ile bu Abbas, Han'a gelerek karşısında diz çöküp, şeriata dayanarak babasının öcünü almak hakkının kendisine verilmesini istedi. Han, şeriata göre ne yapılması gerekiyorsa onun yapılmasını buyurdu. İleri gelen din ulemâsınca gerekli fetva tanzim edilerek buna Kadı Miskin'den başka bütün Semerkant imamları⁷⁰ mühürlerini bastılar. Uluğ Beg'in kudretli zamanlarında Kadı Miskin, daha önce gördüğümüz üzere, hükümdarın beğenmediği hareketlerine karşı çıktığı halde, şimdi o, Uluğ Beg hakkında verilen haksız kararı onaylamamak cesaretini gösteriyordu.

Uluğ Beg'in Ölümü ile İlgili Teferruat

Mirhvand, Uluğ Beg'in ölümü hakkında, onun yanında bulunan Hacı Muhammed Hüsrev'in sözlerine dayanarak geniş bilgi veriyor.⁷¹ Uluğ Beg, Hacı ile birlikte akşama doğru ata binerek Semerkant'tan yola çıkmışlardı. O, neşe ile öteden-beriden sohbet ediyordu. Semerkant'tan biraz uzaklaştıktan sonra Sulduz boyundan bir Çağatay arkalarından yetişerek, Uluğ Beg'in yolculuk hazırlıklarının tamamlanması için yakında bulunan köyde beklemeleri

69 Mirhvand'a göre (L, 1321; C, 365^b) böyle. Abdürrezzâk-ı Semerkandî (287^b) birkaç kişinin yakınlarının öcünü aldıklarını söylüyor.

70 Mirhvand'a göre imamlar; Hvandmîr'e göre ise (111, 218) fakihler.

71 Mirhvand, L. 1321. En iyi metin: C, 365^b-366^a.

hususundaki, Han'ın buyruğunu bildirdi. Güya Uluğ Beg'in yolculuğu "büyük-küçük, Türk-Tâcık" herkesin hoşuna gidecek bir tarzda yapılacaktı. Bu buyruk üzerine epeyce canı sıkılan Uluğ Beg, en yakın köylerden⁷² birisine gitmek zorunda kaldı. Hava soğuktu. Uluğ Beg ateş yakılarak et pişirilmesini buyurdu. Nökerlerin yaktıkları ateşten bir kıvılcım Uluğ Beg'in kaftanına sıçrayarak bir kısmını yaktı. Uluğ Beg bunun üzerine ateşe bakarak "sen hem bildin" dedi. Uluğ Beg'in aklına çok kötü şeyler geliyordu. Hacı da boşuna onu yatıştırmaya uğraşıyordu. Birden bire kapı açıldı. Abbas yanında birisi ile içeri girdi. Uluğ Beg Abbas'ı görür görmez heyecanla yerinden fırladı, üzerine atılarak göğsüne bir yumruk indirdi. Abbas'ın yoldaşı Uluğ Beg'i tutmuş, öfke ile sırtındaki "Altay Kürkü"nü⁷³ çıkarmıştı. Abbas ip almaya çıktığı sırada Hacı, Uluğ Beg'e abdest almak imkânını sağlamak için Abbas'ın ardından kapıyı zincirledi. Abbas odaya yeniden girerek Uluğ Beg'i ipe bağlamış, düşünce-sini yerine getirmek için avluya çıkarmıştı. Bu sırada Uluğ Beg'in yol arkadaşları olan Hacı ve ötekiler köşelere saklanmışlardı. Abbas, Uluğ Beg'i yanan fenerin yanına oturtturarak kılıcı ile bir vuruşta onu öldürmüştü. Bunun üzerine Hacı ve nökerler Semerkant'a döndüler. Uluğ Beg'in cesedini onların alıp almadıkları, kimin tarafından, nerede, ne zaman gömüldüğü belirtilmiyor. Devletşah'ın sözlerine göre, Uluğ Beg Sûc Irmağı (veya kanalı) boyunda 8 Ramazan 853'te (25 Ekim 1449) öldürülmüştür.⁷⁴ Uluğ Beg'in mezarı üzerindeki kitâbede, başka bir tarih (10 Ramazan) gösterilmektedir.

Abdüllatif'in Hâkimiyeti

Bu sırada İran'da savaş sürdüğü için baba ile oğul arasındaki mücadeleye, sülâlenin diğer üyelerinden hiçbirinin müdahalesi olmaksızın sona ermişti. Sultan Muhammed Farş'tan Horasan üzerine yürüyerek, Meşhed ile Cam arasında Ferhatcird'de⁷⁵ kardeşi Bâbü'rü

72 L, kal'a.

73 Püstîn-i Altayî.

74 Devletşah, 364, 25 ve 366. 10. Mes'ûd Kuhistânî'de (407^b): âb-ı Suh.

75 Savaş alanı için bk. Devletşah, 408, 19. Abdürrezzâk-ı Semerkandî'de (286*) sadece "vilâyet-i Câm" deniliyor.

yendikten sonra Herat'ı ele geçirmişti. Abdüllatif vaktiyle Uluğ Beg ile savaşa başladığı sırada Bâbü'r'e dostluğunu göstermek için elçi göndermişti.⁷⁶ Şimdi ise Sultan Muhammed'i, kazandığı başarıdan dolayı kutlamış, kendisi nasıl Mâverâünnehir hâkimiyetinde mutlu oldu ise, onun da Horasan hâkimiyetinde mutlu olacağı ümidini bildirmişti. Sultan Muhammed, Uluğ Beg'in öldürüldüğü haberini işitince buna pek fazla üzülmüş,⁷⁷ fakat Abdüllatif'e karşı savaş açmaya cesaret edememişti.

Abdüllatif babasından başka kardeşini de öldürttü. Abdülaziz, Uluğ Beg'in öldürülmesinden iki-üç gün sonra öldürülmüş ve bu olayda kadıların ve fakihlerin hükmüne bile başvurmaya gerek görülmemiştir. Semerkant'ın ele geçirildiği gün, Uluğ Beg'in beglerinden dördü, Abdüllatif'in yanına giden Sultan Şah Barlas ve oğlu Celâlüddin Muhammed idâresindeki birliğin ardından yetişmişler ve yapılan çarpışma sonunda birliğin begleri yaralanarak, tutsak alınmışlar, Sultan Barlas Semerkant yakınında, oğlu ise üç gün sonra ölmüşlerdi. Abdüllatif'in buyruğu üzerine bu dört beg, kadı mahkemesine verilip,⁷⁸ mahkûm edilerek asıldılar. Mirza Abdullah'a aman verilerek hapiste bırakılmıştı. Abdüllatif'in tutsak aldığı Ebû Said de aynı muameleye tâbi tutuldu. Kışa doğru Mâverâünnehir'de Abdüllatif'in hâkimiyeti tamamen kurulmuş gibi idi. Özbekler Mâverâünnehir üzerine akınlarını tekrarlamaya artık cesaret edemiyorlardı. Halbuki Abdürrezzak'ın sözlerine göre, onlar (yani Özbekler) eskiden her kış Semerkant'ın beş fersah yakınına dek yaklaşıyorlardı. Şimdi Abdüllatif'in korkusundan onlar bütün kış boyunca şehre yüz fersah kadar bir uzaklıkta kalmışlardı.⁷⁹

1449-50 yılı kışında Semerkant'ta hayat, Uluğ Beg zamanındakinden tamamen başka bir şekil almıştı. Abdüllatif babası gibi, dünyevî ilimler (astronomi ve tarih) ile uğraşıyor, fakat din adamları

76 Abdürrezzâk-ı Semerkandî, 284^b.

77 *A.g.e.*, 286^b ve 288^a.

78 Abdürrezzâk-ı Semerkandî, 287^b: "der meclis-i kadî" tabiri. *Asya Müz. yazm. Nr. 574*, s. 624; *nr. 574^a*, s. 434^b: "Der meclis-i hassî"; *Hvandmîr* (III, 221; *Hind baskısı*, III, 163): "der meclis-i hass".

79 Abdürrezzâk-ı Semerkandî, aynı yer.

yani dervişlere de her türlü saygıda bulunuyor,⁸⁰ saygı ile onların sözlerini dinleyip, derslerine devam ediyordu. Mirhvand, dinî ileri gelenlerden Câcermlî Şemsüddin Muhammed'in anlattıklarına dayanarak, Abdülatif'in bir ders sırasında Arapça "zehebe" (gitmek) fiili ile de kullanılan, "fa'ale" (yapmak) fiili hakkındaki tartışmaya katıldığını yazıyor. Abdülatif Farsça "reften" (gitmek) fiilinin aynı şekilde kullanıldığını göstermek için "fulan kes nik ref" cümlesini örnek olarak getirmişti. Hükümdarın bu görüşü tamamen doğrulanmıştı. Ulu Camii'de halifeler zamanında olduğu gibi, Cumaları hutbe hükümdar tarafından okunuyordu.⁸¹ Abdülatif'in din adamlarına karşı takındığı iyi tavırdan sonra, 1450 yılı baharında Semerkant'tan kaçan Ebû Said'in Buhara'da umduğu desteği bulamaması pek tabii idi. Daruga ve Kadı⁸² onun tutuklanmasını buyurarak öldürülmesini bile istemişlerdi. Fakat tam bu sırada ve beklenmedik bir tarzda Abdülatif'in ölüm haberi geldi.

Abdülatif devri, Uluğ Beg devrine göre din adamları için iyi, halk ve asker için kötü bir devirdi. Abdülatif itaatte ufak bir kusur göstereni şiddetle cezalandırırdı. Abdürrezzak'ın sözlerine göre o, ne yaşlılara saygı, ne de gençlere merhamet gösterilmesine izin verirdi.⁸³ Kendisinden memnun olmayanlar ayaklanmaya cesaret edememekle birlikte, Abdülatif'e karşı suikast düzenlendi. Bunun başında da beglerinin intikamını almayı kendilerine bir borç bilen⁸⁴ Uluğ Beg ve Abdülaziz'in nökerleri bulunuyordu. Abdülatif'in yakınlarından biri suikasttan haberi olduğu halde, Abdülatif'in öfkesinden korktuğu için, haber vermeye cesaret edemediğini sonraları tarihçi Abdürrezzak'a söylemiştir.

80 Mirhvand, L, 1324; C, 370^b: ve in padişahı peyveste hıdmet-i ehlullah kerdi ve der meclis-i işân be-edep nişesti. Ayrıca bk. Abdürrezzak-ı Semerkandî, 289: be-mulâzemet-i ehlullah meyl mi-numûd ve der hıdmet ve sohbet-i işân der kemâl-i niyâz-mendi ve ihtirâm b'îd.

81 Abdürrezzak-ı Semerkandî, 289^b: hulefâ yerine halef. Doğrusu Asya Müz. yazm. Nr. 574, s. 628; nr. 574^a. 437^b. Orada daha sonraki olaylara bk.

82 Mirhvand'da (L, 1325) böyledir. Abdürrezzak-ı Semerkandî "daruga ve umerâ-yı Buhara".

83 Hurmet-i pirân nemidâşt ve merhamet ber cevânân gunâh pindâşt.

84 Nökerler ve onların beglerinin intikamını alabilmek hukuku hakkında bk. s. 37-8.

Abdüllatif'in Öldürülmesi

Abdüllatif suikastçiler tarafından 8 Mayıs 1450⁸⁵ günü öldürüldü. Bu olay Mirhvand'ın anlattığına göre,⁸⁶ Abdüllatif'in şehir dışındaki sarayından,⁸⁷ yani şehrin güneyinde bulunan "Çınar" bahçesinden gece yahut sabaha karşı ibâdet için geçtiği sırada olmuştur. Mes'ûd Kuhistânî'nin sözlerine göre,⁸⁸ hükümdar geceyi "Meydan" bahçesinde, yani Semerkant'ın kuzey tarafında⁸⁹ geçirmişti. Aynı yazar tarafından Abdüllatif'in o gece bir düş gördüğü rivâyeti de yazılmıştır. Abdüllatif düşünde bir çanak içinde (taş) başının kendisine sunulduğunu görmüş, korkarak uyanıp, güya Nizâmî'nin şiirleri ile fal bakmaya başlamış ve şu şiir çıkmış: "Baba kâtiline padişahlık nasip olmaz, eğer olursa altı aydan fazla sürmez".⁹⁰ Suikast yeri aynı yazar tarafından kesin olarak belirlenmiştir. Kâtiller Abdüllatif'e şehrin surlarında "sadece sur hendeği ve onun kıyısından giden yol"⁹¹ ile ayrılan "Bağ-ı Nov" ile şehrin hendeği arasındaki dar bir yerde pusu kurmuşlardı. Abdüllatif'in yegâne kâtili olarak Mes'ûd, Baba Hüseyin Bahadır adında birini göstermektedir.⁹² Kâtil, Abdüllatif'i ok ile öldürdükten sonra, hükümdarın yanındakiler ceset etrafına toplandıkları sırada güya kaçmış ve Türkistan'a gelmiştir.

Mirhvand'ın anlattıklarından görüldüğü üzere, kâtilin kaçmasına gerek yoktu. Çünkü Abdüllatif'in öldürülmesinden sonra devlet idâresi hemen öldürülen hükümdarın düşmanlarının eline

85 26 Rebiülevvel 854 (Abdürrezzâk-ı Semerkandî).

86 Mirhvând, L, 1325; C, 371^a.

87 Bahçenin yeri için bk. *Bâbürrnâme*, 46^a; V.L. Vyatkin'in tercümesi, SKSO, IV, ord. IV. 33. Vyatkin'de (*Materialy*, 34) biraz daha değişik.

88 *Tarih-i Ebi'l-Hayr-i Hânî*, Ün. yazm. Nr. 852, 407^b.

89 Mes'ûd Kuhistânî'ye göre (408^a) o, Meydan bağından Çınar bağına herhalde şehri geçerek gitmişti. Çünkü Çınarrâhe kapısından çıktığı söyleniyor. Çınarrâhe kapısı veya Çiharsu, Timur'un mezarından biraz batıda idi (Vyatkin, *Materialy*, 18 ve 82). Bununla beraber Meydan bağına gidenler de bu kapıdan giderlerdi (*Bâbürrnâme*, 80^a).

90 Pederkûş padişahî-râ ne-şâyed/ve-ger şâyed be-şes mahî ne pâyed. *Bâbürrnâme* (50^a) ve Mirhvand'da da (I, 1325) buna benzer mısra vardır.

91 V.L. Vyatkin, *Materialy*, 22^b.

92 Bu kâtilin adı Abdürrezzâk-ı Semerkandî (289^b) ve Bâbü'r'de de (50^b) vardır.

geçmişti.⁹³ Abdüllatif: “Allah ok değdi”⁹⁴ diye bağırarak atından yere düştüğünde, yanındakiler derhal kaçmışlar, suikastçiler de yaralının üzerine atılarak başını kesip Uluğ Beg Medresesi’nin giriş kapısı üzerine koyarak teşhir etmişlerdi (herhalde medreseyi yaptıran Uluğ Beg de önce buraya gömülmüş olmalıdır).

Mirza Abdullah’ın Tahta Oturması

Suikastçiler Mirza Abdullah’ı hapisten çıkartarak tahta oturtular. İsmüddin’in oğlu ve halefi Şeyhülislâm Burhanüddin de bu Mirza’nın harareti taraftarlarından idi.⁹⁵ Uluğ Beg’in azli ve Abdüllatif’in saltanatı zamanında şeyhülislâmın tutumu ve davranışları bilinmemektedir. Onun suikaste katılmış olması da muhtemeldir. Abdullah, Semerkant hazinesindeki büyük bir yekûn tutan parayı dağıtmakla işe başlamak zorunda kalmıştı.⁹⁶ Bundan dolayı suikastçilerin ödüllendirilip, geçen yılki olaya sebep olanların cezalandırılıp cezalandırılmadıklarına dâir bilgi verilmemektedir. Herhalde idam edilen olmamıştı. Yoksa tarihçilerin suskunluğunu açıklamak zor olurdu. Abdüllatif’in şiddetli idâresinden sonra nisbeten yumuşak olan ve Abdullah ile şeyhülislâmın açıkça taklit ettikleri Uluğ Beg zamanı geri gelmiş bulunuyordu. Abdullah zamanında Uluğ Beg’in cesedinin Gûr-i Emîr’e taşınmış olması kuvvetle muhtemeldir. Burada dikilen kitâbede Abdüllatif babasını öldürmesinden ötürü açıkça suçlanmaktadır.⁹⁷

93 *Tarih-i Ebû'l-Hayr-i Hâni*, 469^a.

94 Allah ok tegdi (Mirhvand’da böyle olup, yanlış olarak “ez hudâ-yi tir resid” (Allah’tan ok isâbet etti) şeklinde tercümeye edilmiştir.

95 Abdürrezzâk-ı Semerkandî, 292^a: Şeyhülislâm-ı âzam sultan-ı ulemâ’i-âlem Burhanüddin Hâce Mevlânâ -sellemehu Allahü ve ebkahû- ki der cânib-i Mirza Sultan Abdullah kemâl-i ihlâs be-zuhur âverde guluvv-i azîm dâşt. Onun İsmüddin’in oğlu olduğunu sadece *Reşahât* yazarı söylüyor (A, 172^a; B, 233^b; C, s. 323): Hâce Mevlâna veled-i Hâce İsmüddin ki Şeyhülislâm-ı Semerkand bûd. Yukarıda Nizâmüddin Hâmuş hakkında anlatılan hikâyeden görüldüğü üzere (s. 102) Şeyhülislâm İsmüddin, Uluğ Beg’in saltanatının sonlarında ölmüştü. 1434’te o, Uluğ Beg’e Herat’a yolculuğu sırasında refakât etmişti (Abdürrezzâk-ı Semerkandî, 244^b).

96 Abdürrezzâk-ı Semerkandî, 290^a. Devletşah’ta (425, 22) yazılan 100.000 tümen herhalde abartılmış olmalıdır.

97 ZVO, XXIII, 31. Kitâbenin metni için bk. E. Blochet, *Inscriptions*, s. 14 ve resim, 3.

Devlet idâresinde meydana gelen değişiklik, din adamlarının merkezi olan Buhara'da iyi bir tesir bırakmamıştı. Abdüllatif'in ölümlü iştiril-iştirilmez, daruga ile kadı acele ile Ebû Said'i hapisten kurtararak, hükümdar sıfatı ile ona biat etmişlerdi. Buharalı âlimler arasında ileri gelenlerden biri olan (iftihârul-ulemâ) Şemsüddin Muhammed Ardukucnudi (?)⁹⁸ de Ebû Said'in taraftarlarından idi. Ebû Said hemen Semerkant üzerine yürümüş, fakat yenilerek bozkırlardan geçmek sûreti ile kuzeye kaçmıştı.⁹⁹ Bu sefer de Buharalıların, özellikle Buharalı din adamlarının ayaklanmayı destekledikleri için cezalandırılmış olduklarından söz edilmemektedir.

Ancak Abdullah'ın Şapurgan, Belh ve Hisar'ı işgal ile Semerkant'ı ele geçirmek isteyen başka bir rakibi ile de (Mirza Alâüddevle) mücadele etmesi gerekmişti. Abdullah, Şehrisebz'den Alâüddevle üzerine yürümüş, fakat ordu savaşmaksızın dağılmıştı. Alâüddevle Belh'e, Abdullah da muhtemelen Amû Derya'nın kuzeyindeki bölgeleri tehlikeden kurtarmak için gereken tedbirleri aldıktan sonra, Semerkant'a dönmüştü.¹⁰⁰ Alâüddevle, Sultan Muhammed ile birlikte 1449'da Horasan'a dönmüş ve Sultan Muhammed ona Gûr ile Gernsir yani Afganistan'ın güneybatı bölgesini vermişti. 1450'de Sultan Muhammed ile Bâbürl arasında yeniden savaş çıktığında, Mart ayında¹⁰¹ Sultan Muhammed, Bâbürlü yenilgiye uğratmıştı. Fakat Sultan Muhammed'in yokluğundan yararlanan Alâüddevle Herat'ı ele geçirerek, oradan kuzeydoğu yönündeki¹⁰² yerleri fethetmek teşebbüsünde bulunmuştu. Onun Abdullah'ın ordusuna karşı savaşmaksızın çekilmesi, herhalde bu sırada Horasan'da yeniden hâkimiyetini kurmayı başaran Bâbürlün saldırısından ileri gelmekte idi.

98 *Tarih-i Ebül-Hayr-i Hânî*, 448^b.

99 Abdürrezzâk-ı Semerkandî, 290^a ve 291^a.

100 Abdürrezzâk-ı Semerkandî, 290^a.

101 Devletşah'a göre (409, 16) 1 Safer 854 Perşembe günü. Ya hafranın, ya da ayın günü yanlışdır. Gûr ve Gernsir hakkında bk. *a.g.e.*, 409, 20. Abdürrezzâk-ı Semerkandî'ye (288^a) göre, Alâüddevle, Sultan Muhammed'den Gernsir ve Zemin-Dîver'i almıştı.

102 Abdürrezzâk-ı Semerkandî, 289^a.

Mirza Abdullah'ın Ebû Said'e Yenilmesi ve Ölümü

Bu sırada Ebû Said, Sir Derya havzasında Timurluların kuzey hududundaki şehirleri olan Yesi (Türkistan) şehrini ele geçirmeyi başarmıştı.¹⁰³ 1450-51 yılı kışında Abdullah'ın gönderdiği ordu, şehri kuşatma altına aldı. Fakat Ebû Said, kuşatanları aldatmayı başardı. Onun Özbek kıyâfeti giydirerek, salıverdiği adamları, o yörelerde Özbek Hanı Ebü'l-Hayr'ın yardım için gelmekte olduğu söylentisini çıkardılar. Güya bu söylentiye inanır gibi sevinçlerini yüksek seslerle açığa vurdular. Bunun üzerine Semerkantlılar, uğruk (ağırılık), at ve katırlarını bırakarak acele ile geri çekildiler. Durum böyle iken Abdullah kendisi sefere çıkarak, ordusu ile Şahruiye'ye vardı. Ebû Said bu seferi öğrenince, gerçekten Özbeklerden yardım istedi. Ebü'l-Hayr, Semerkant üzerine akın yapmak için fırsattan yararlanmaya karar verdi. Ebû Said, Ebü'l-Hayr ve ordusu ile birlikte Taşkent'e, oradan da Hocend'e geldi. Abdullah'ın ordusu düşmanların yaklaşması üzerine Sir Derya boylarından ayrıldı. Özbekler ve Ebû Said "Açlık Bozkırı"nı geçtiler. Abdullah'ın ordusu ile ancak Bulungur Bozkırı'nın güneyinde, Şiraz köyü yakınında,¹⁰⁴ 1451 Haziran'ında¹⁰⁵ karşılaşmışlardı. Özbekler sayı bakımından kendilerinden çok olan Abdullah'ın ordusunu bozguna uğrattılar. Çatışma sırasında yiğitlikler gösteren Abdullah da öldürülenler arasında bulunuyordu. Galipler artık hiçbir güçlüğüle karşılaşmaksızın Semerkant'ı ele geçirerek Ebû Said'i tahta oturtmuşlardı.

Bugüne dek gelen söylentilerde bu olaylar çeşitli şekillerde verilmektedir. Ebü'l-Hayr Han'ın hal tercümesinde seferin kahramanı olarak sadece han gösterilmektedir. Bu eserde görüldüğü üzere Ebû

103 Bu ve sonraki olaylar için bk. Abdürrezzâk-ı Semerkandî, 291^a vd.

104 Şiraz köyünden Abdürrezzâk-ı Semerkandî'de (292^a) söz edilmektedir. Bulungur ise *Reşehâr'ta* (A, 165^b (âb-ı Bulungur); B, 222^a; C, s. 309, burada yanlışlıkla Bulungur) geçmektedir. Bulungur'un (Katvan) yeri için bk. Barthold, *Oroşenie*, 111 vd.

105 Abdürrezzâk-ı Semerkandî'ye göre (aynı yer) 22 Cemâziyelevvel 855 Cumartesi. Haftanın günü ay hesabına uygun gelmemektedir. Mirhvand'da (L, 1326; C, 373^a) sadece: der aşr-ı âhir-i Cemâziyelâhir; Hvandmîr'de (Tahran baskısı, III, 224) 20 Cemâziyelevvel Cumartesi: (Hind baskısı, III, 167) 22 Cemâziyelevvel Pazartesi deniliyor ki bu 1451 yılı 21 Haziran'ına rastlamaktadır.

Said, Han'ın önüne gelerek diz çökmüş ve 1448 yılı akınları dolayısı ile Uluğ Beg'in emirine atfedilen mütevazı sözlerle,¹⁰⁶ yerine getirmeye söz verdiği yardım için teşekkür etmişti. Semerkant'ın ele geçirilmesinden sonra Ebû'l-Hayr'ın adı hutbelerde ve sikkelerde yer almakta idi.¹⁰⁷ Öte yandan Buhara Dervişleri Tarihi'ni kaleme alan yazar, Özbeklerden hiç söz etmiyor. Onun anlattığına göre,¹⁰⁸ Ebû Said ve askerleri Taşkent Nakşibendîlerinin pîri ve -kendi adı olan Şeyh Abdullahtan çok Hoca Ahrâr adı ile tanınan- Şeyhin kendilerini korumalarından ilham almışlar ve bu imanla sayı bakımından daha çok olan düşmanlarını yenmişlerdi. Ebû Said'in adı daha hiç kimse tarafından bilinmez iken bile, Hoca Ahrâr onun Taşkent, Semerkant ve Horasan'ı istilâ edeceğini haber vermişti.

Ebû Said ve Hoca Ahrâr

Ebû Said de düşünde Ahmed Yesevî'nin kendisine Hoca Ahrâr'ı gösterdiğini görmüştü. Ebû Said şeyhin sima ve adını aklında tutmuş, Taşkent'e geldikten sonra araştırmaya başlamış ve onun Parkent'e gitliğini öğrenmişti. Ebû Said şeyhin bulunduğu yere gitmiş ve onunla görüşmüştü. Hoca, eğer Ebû Said'e savaştan maksadı şeriat hükümlerinin sağlam bir tarzda yerleştirilmesi ve halkına merhamet göstermek ise galip geleceğine söz vermişti. Bu münasebetle Şeyh, Ebû Said'in ordunun arkasında bir karga sürüsü görünmeksizin düşmana saldırmasını da söylemişti. İki ordu karşılaştığında Abdullah'ın kuvvetleri Ebû Said'in sağ kanadını bozguna uğratarıp, sol kanadı üzerine saldırmaya hazırlanıyordu. Tam bu sırada Ebû Said'in ordusunun arkasında karga sürüsü görünmüş, askerler Şeyh'in vaad ettiği belirtiyi görünce, mâneviyatları yükselerek bir bütün halinde düşman üzerine saldırmışlar ve düşmanı püskürtmüşlerdi. Bu savaş hakkında başka bir söylenti daha anlatılıyor: güya, bu söylenti savaşa katılan Türkistan

106 *Tarih-i Ebû'l-Hayr-i Hânî*, 451^a; zânu zede zebân be-duâguyi ve devlet-hvâli guşâde hıdmeti ve tevâzuî ki münâsib-i çunân Padişahi baş ed be-cây âverd.

107 Abdürrezzâk-ı Semerkandî'ye göre (291^b) Ebû Said ordugâha kendisi gitmeyip, sadece yardım ricası ile elçisini göndermişti.

108 *Reşehât*, A, 165^a vd.; B, 221^a vd.; C, 307.

ileri gelenlerinden Hasan Bahadır'un sözlerine dayanmaktadır. Ebû Said'in ancak 7.000 adamı vardı. Abdullah'ın ordusu daha kalabalık ve silah bakımından da daha iyi idi. Ebû Said savaşın sonucu hakkında oldukça endişeli idi. Tam bu sırada ona ve Hasan Bahadır'a ordusunun başında yürüyen Hoca Ahrâr'ın hayali görünmüştü. Hasan Bahadır: "yağı (düşman) kaçtı"¹⁰⁹ diye bağırarak ileri atılmış, askerler de onun gibi bu sözleri tekrarlamışlar ve Abdullah'ın ordusunu yenilgiye uğratarak, aynı gün Semerkant'ı ele geçirmişlerdi.

Bütün bu anlatılanlar şüphesiz ki savaşın sonucu ve Hoca Ahrâr'ın ele geçirilen yerlerdeki faaliyeti ile meydana gelmiştir. Seferin yöneticisi ne Hoca Ahrâr, ne de Ebû Said olup, menkıbelerde adı hiç anılmayan Özbek Hanı idi. Abdürrezzak'ın sözlerine göre,¹¹⁰ Mes'ûd Kuhîstânî'nin de doğruladığı üzere,¹¹¹ menkıbede şeriatın koruyucuları olarak gösterilen askerler "Açlık Bozkırı"nı geçerken putperestlerde görülen sihirbazlığa başvurmuşlardı. Sıcak bir mevsimde bu bozkırdan daha kolay geçebilmek için sihirbazlar güya "Yada Taşı"¹¹² ile soğuğu, yağmuru ve karı sağlamışlar ve buna Abdullah'ın askerleri, özellikle Yada Taşı'nın gücünü bilmeyen Horesanlılar, şaşırıp kalmışlardı.

Bununla birlikte Ebû Said ile Hoca Ahrâr'ın görüşmeleri meselesini çözümlememiz gerekir. Her ikisine de çağdaş olan Abdürrezzak, Ebû Said'in zaferi kazanmasından önce Hoca Ahrâr ile görüştüğüne ve Hoca Ahrâr'ın Ebû Said'e tahtı ele geçirme düşüncesi telkin etmiş olduğuna tanıklık ediyor. Bunun içindir ki Ebû Said, bütün saltanatı süresince "Hoca'ya itaat etmiş, hatta onun aksine hareket etmesi mümkün olduğu zamanlarda bile Hoca'nın sözünden çıkmamıştır".¹¹³

109 ZVO, XXIII, 27 ve Toktamış ile yapılan savaştan önce Bereke'nin bağırması.

110 Abdürrezzâk-ı Semerkandî, 292^a.

111 *Tarih-i Ebû'l-Hayr-i Hânî*, 452^b.

112 Bu taş ve onunla yağmur yağdırma hakkında bilgi Quatremere'de (*Histoire des Mongols*, 428: 435) toplanmıştır. Ayrıca bk. *Tarih-i Reşîdî*, 32-33 (*Zafernâme*, I, 102'den).

113 Abdürrezzâk-ı Semerkandî, 298^a: ve ân hazret nefshâ-yî nikû rând ve dâire-i saltanat-ı cihân der hâtır-ı humâyûn nişând ve Mirza Sultan Ebû Said hemîşe hod-ra me'muru ân hazret mi-dânîst ve hilâf-ı işâret egerce mümkün bûd nemitevânîst.

Hoca Ahrâr Taşkent Nakşibendîlerinin pîri olmasından dolayı muhakkak Buharalı din adamları ile münasebet halinde idi. Bu münasebet sayesinde Ebû Said ile Hoca Ahrâr yakınlaşmış olsa gerekir. Ebû Said'e tahtı ele geçirme düşüncesi gerçekten Hoca Ahrâr tarafından telkin edilmiş ise Ebû Said'in Şeyh ile Uluğ Beg'in sağlığında görüşmüş olması gerekir. Bununla birlikte Abdürrezzak, Ebû Said'in vaktiyle, 1450-51 yılında birçok yerde¹¹⁴ dolaşmış olduğunu yazıyor. Ebû Said'in 1449 tarihine dek olan hayatı hakkında hiçbir bilgi bulunmadığından bu meselenin çözümü mümkün değildir.

Galip, hiçbir karşılık görmeksizin Semerkant'ı ele geçirmişti. Bununla birlikte şehre girişin, zafer gününde olduğuna pek ihtimal verilemez. Şeyhülislâm Burhanüddîn, Abdullah'ın ölümünü öğrendikten sonra Ebû Said'in gelmesinden önce Semerkant'tan ayrılabilmişti. O, Horasan'da Bâbü tarafından saygı ile karşılanmıştı.¹¹⁵ Ebü'l-Hayr Han, Uluğ Beg'in kızını kendine hanım olarak alıp, değerli armağanlar ile bozkırına dönmüş, giderken Semerkant'ın idâresini Ebû Said'e bırakmıştı.¹¹⁶

Encyclopedia of Islâm'da A.S. Beveridge'nin Ebû Said hakkında övgü dolu bir makalesi yayınlanmıştır. Bu makaleye göre Ebû Said, Uluğ Beg'in yanında büyümüş, ilim ve kültüre olan kabiliyeti ile Uluğ Beg'in sevgisini kazanmıştı. Hükümdar olarak gerek hayat tarzının asâleti ve gerek istidât ve enerjisi ile Bâbü, Ekber ve Şah Cihanlara yakışır bir selefti.¹¹⁷ Gerçekte ise Ebû Said'in saltanatı, Uluğ Beg'inkinin aksine olarak, medeniyete düşman olan dervişlerin hâkimiyeti devri idi. Ebû Said Semerkant'a Uluğ Beg'in intikamının alıcısı olarak değil, Abdüllatif'in intikamını almak için

114 Der etrâf-ı vilâyet.

115 Abdürrezzâk-ı Semerkandî, 292^a.

116 Mirhvand'a göre (L, 1326) Ebû Said, şehri yağmadan kurtarmak için zaferden sonra Özbeklerden önce şehre girmek için acele etmişti. O, yanına verilen Şigaul (teşrifatçı, refakatçı, mihmandar. İ.A.) ve Özbekleri atlarına su içirmek için beklemelerini teklif ederek aldatmış ve bu sırada kendisi şehrin kapılarına acele ile gelerek, ahaliyi kendisini içeri almaya iknâ etmişti. Şigaul kelimesi için bk. Quatremere, *Notices et Extraits*, XIV, I. Bölüm, 502. Han bu olay karşısında ancak sunulan armağanlar ile yetinmek zorunda kalmıştır. Bk. P. Lerch, 20.

117 El, I, 111-112.

girmişti. Abdüllatif'in katilleri suikastin yapıldığı yerde öldürülmüşler ve cesetleri de atılmıştı.¹¹⁸ Böylece Uluğ Beg'in kırk yıl süren hâkimiyeti yerine Ebû Said'in Taşkent'ten Semerkant'a davet ettiği Nakşibendî tarikatının şeyhi Hoca Ahrâr'ın yine kırk yıl sürecek olan hâkimiyeti gelmiş bulunuyordu. Şeriat ve sûfîzmin hararetli taraftarlarından olan Hoca Ahrâr tipik bir "Îşân" dı ve büyük ihtimalle bu kelimenin nisbet edildiği ilk Türkistan sûfîlerindendi.¹¹⁹ Îşân'ı övenlerin de kabul ettikleri üzere, Hoca Ahrâr Kelâm ilmini, ilâhiyat dâhil olmak üzere sevmezdi.¹²⁰ Fakat yaşayışının tamamen şeriata uygun ve mânevî bir kuvvete sahip olması, ona dinî bir nefis hâkimiyeti ve mucize sahibi şöretini kazandırmış ve o ölçüde gelirlerinin artmasına da sebep olmuştu. O, servet ve kudretini halkın yararına kullanmaya gayret ederdi.¹²¹ En iyi temsilcisinin Uluğ Beg olduğu yüksek tabakanın yaşayış ve ilgileri, Hoca için yabancı idi. Mantika dayanarak hareket eden Avrupa komünistleri gibi, herhalde o da geniş halk kitlesi için elde edilmesi mümkün olmayan her çeşit kültürü reddediyordu.

Ebû Said'in saltanatı zamanında Hoca Ahrâr'ın mensup olduğu dervişizm, yerli halk içindeki, mümessillerini *Hidâye* yazarının halefleri olan irsî şeyhülislâm'ların teşkil ettiği karşı cereyâna galebe çalmaya başlamıştı. Hoca Ahrâr'ın etkisinin Ebû Said üzerinde kesin olarak hâkim olduğunu gösteren (Abdürrezzak'ın sözlerinin aksine) bu zafer birdenbire kazanılmamıştı.¹²² Semerkant'ta Şeyhülislâm Burhanüddin'in ayrılmasından sonra da *Hidâye* yazarının haleflerinden olan

118 Abdürrezzâk-ı Semerkandî, 292^a.

119 Orta Asya deyimi olan "Îşân" Farsça "onlar" anlamındaki şahıs zamirinin karşılığı olup, Almandadaki "Sie" gibi kibarlık ifâde eder (V.M.).

120 *Reşehât*, A, 135^b; B, 169^b; C, 242. Îşân'ın Semerkant'taki tahsil yılları hakkında: ve Îşân-râ galebe-yi şugl-i bâtinî ez tahsil-i ulûm-i zâhiri mâni şode. Aynı eserde (A, 132^b; B, 165^a; C, 236) Îşân'a ait olarak gösterilen sözler: men murid-i Hâce Hasan Attâr bûdem ve muddeti der mulâzemeti (şân evkât be-ser bordem ve besebek-i bâtin iştigâl dâştem ve hiç güne fethi nemişod (B nüshasında fethi kelimesinden sonra müyesser gelmektedir). Bk. s. 102.

121 Hoca Ahrâr hakkında bk. V. L. Vyatkin, *la Biografi ve N.İ. Veselovskiy*, Pamyatnik, 321-335.

122 Bk. s. 194, dn. 113.

Şeyhülislâm Nizâmüddin Mevdûd¹²³ kalmıştı. Ebû Said ile Bâbü'r arasındaki savaş ve Bâbü'r'ün Semerkant üzerine yaptığı sefer sırasında bu şeyhülislâm önce Buhara ve Hisar'a gitmiş ve Bâbü'r'ün başarısızlığı ile sonuçlanan Semerkant'ı kuşatmasından sonra, barışın akdine katılmıştı. Her iki seferinde de¹²⁴ onun yanında, Uluğ Beg zamanında Sadr makamını¹²⁵ elinde bulundurmuş olan Tebrizli âlim Cemâlüddin Fethullah yer almıştı. Kaba olan Hoca Ahrâr'a göre, bunları siyasî görüşmelere göndermeyi daha uygun bulmuşlardı. Çünkü Îşân hükümdarının üstünlüklerini anlatan Bâbü'r'ün temsilcisine sert bir dille, Bâbü'r'ü ancak dedesi Şahrûh'un fazileti sayesinde esirgediğini bildirmişti.¹²⁶ Barışın kesin bir şekilde akdi için Bâbü'r'ün ordugâhına Ebû Said'in, Îşân'ın öğrencilerinden birisini göndermesi,¹²⁷ herhalde Îşân'ın hal tercümesini yazan kimsenin sözlerinin aksine olarak, aynı sebeplerden ileri geliyordu. Herat'tan Bâbü'r ile giden ilim adamları arasında, Îşân'ın kendine has şahsiyetine karşı ilgi duyulacağı tabii idi. Onlardan birisi tarihçi Abdürrezzak, Îşân ile görüşmek üzere özel olarak şehre dek gitmişti. Değişik görüşteki bu iki kimsenin görüşmesi hakkındaki anlatılanlar bizim için çok ilgi çekici olurdu. Ne yazık ki tarihçi ancak şu muammâ kelimeler ile yetinmişti. "Onda ne buldum ise buldum, ne gördüm ise gördüm".¹²⁸ Abdürrezzak anlaşılan tahmininde yanılmıştı ve eserini Îşân'ın sağlığında yazdığı için düşüncelerini samimi olarak ifâde edememişti.

1455'te Ebû Said Otrar'da çıkan ayaklanmayı bastırmakla uğraşmıştı. Ayaklananlar Ebû Said'in eski müttefiki olan Özbek Hani'nden yardım görmüşlerdi. Onların Buharalı din adamları ile de

123 Bu kimse herhalde Mes'ûd Kuhistânî'nin (459*) Nizâmüddin Fethullah diye adlandırdığı ve Ebû'l-Hayr ile Ebû Said'i Semerkant'ta karşılayan adam ile aynı olsa gerektir. (Aşağıda görüleceği gibi bu şahsın Fethullah Tebrizî ile karıştırılması mümkündür. V.M.)

124 Abdürrezzak-ı Semerkandî, 297^b ve 300^a.

125 *Reşehât*, B, 99^a; C, 140: Mevlâna Fethullah Tebrizî ki ez-dânişmendân-ı mutebahhir bûd ve piş-i Mirza Uluğ Beg meretebe-i sadâret dâşt.

126 *Reşehât*, A, 166^b; B, 223^a; C, 310.

127 *Reşehât* yazarı tabii bunu başka türlü açıklıyor (C, 311). Güya, Ebû Said, Îşân'ın arkadaşlarının Bâbü'r ile karşılaştıklarında genç hükümdarı beğenerek, Semerkant'tan ayrılacaklarından korkuyordu.

128 Abdürrezzak-ı Semerkandî, 300^b; yâft der ân ânce yâft, did der ân ânce did.

münasebette bulunmuş olmaları gerekir. Çünkü ayaklananlardan biri, Ebû Nasr Muhammed Parsâ'nın¹²⁹ ricacı olarak araya girmesi ile hayatını kurtarabilmişti. Ebû Said'in çağrısı üzerine Şeyhülislâm Burhanüddîn'in Semerkant'a dönmesi belki bu olaylarla ilgili idi. Şeyhülislâmın gerek Herat'tan ayrılması -burada Bâbü'r ona kendi tahtırevanını armağan etmişti- ve gerekse Semerkant'a varması büyük bir törenle olmuştu. Abdürrezzak'ın sözlerine göre, şeyhülislâm, Ebû Said zamanında gördüğü saygıyı, daha önceki hükümdarlar zamanında hayal bile edemezdi. Abdürrezzak eserinde; Herat'tan ayrılan şeyhülislâma şâir Arîf'in sunduğu şiirleri naklediyor. Şâir, şeyhülislâma bu şiirleri kendisi ile birlikte almasını tavsiye ederek, "Semerkant ile Buhara'da bu çeşit tatlının bulunmasının güç olacağını" söylüyordu.¹³⁰ Uluğ Beg'in ölümünden altı yıl sonra, artık anlaşılan Heratlıların gözünde Semerkant ile Buhara, şiirden zevk almayan sönük birer şehir haline girmişlerdir.

1455 yılından sonra Ebû Said'in saltanatının sonuna dek Semerkant, bir taraftan Uluğ Beg devrinin geleneklerini sürdüren ve öte yandan bu gelenekleri yıkmaya çalışan iki şeyhin oturdukları yer olmuştu. Her ikisi de şeyhülislâm lâkabını taşıyorlar¹³¹ ve sarayda nüfuz sahibi bulunuyorlardı. Ebû Said Mâverâünnehir'de asîler ile mücadele ederken ve Bâbü'r'ün ölümünden sonra (1457) Horasan'da hâkimiyetini kurarken, yerine göre her iki şeyhin de gücünden yararlanmıştı. Îşân'ın halk ve askerler üzerinde büyük bir tesiri vardı. Öte yandan medeniyetin mümessili olan Burhanüddîn'in menfaatleri özellikle hükûmet menfaatlerine üstün geliyordu. Özellikle ahalinin hükümdara karşı ayaklandığı zamanlarda bu menfaatler birleşiyordu. Her iki şeyhin davranışları arasındaki fark, özellikle Ebû Said'e karşı ayaklanan Abdüllatif'in oğlu Muhammed Cuki'nin Şahruhiye'de

129 Abdürrezzâk-ı Semerkandî, Asya Müz. yazm. Nr. 574, s. 654; nr. 574^a; s. 453^b vd. Leningrad Ün. Yazmasında burası boş bırakılmıştır (301^b'deki başlıktan önce), Muhammed Parsâ'nın oğlu Ebû Nasr Parsâ, 865'te (1460-61) ölmüştür. Onun hakkında bk. *Reşehât*, A, 39^a vd.; B, 455 vd.; C, 64.

130 Abdürrezzâk-ı Semerkandî, 302^a: şî'r-i şîrinem be-ber bâ hod ki in now-i şeker hest der şehr-i Semerkand û Buhara tengyâb.

131 Abdürrezzâk-ı Semerkandî, 324^b: Hazret-i Şeyhülislâm irşâd-menzilet-velâyet-menkâbet Hâce Nâsır al-Din Ubeydullah.

uzun süre kuşatıldığı sırada görülmüştü. Ayaklanma 1461 yılının başlarında başlamıştı.¹³² Ayaklanmanın başlangıcında Horasan ve Mâzenderân'daki olayların sonucu olarak Ebû Said kuşatmayı kaldırmak zorunda kalmış ve "barışa benzer"¹³³ bir şey akdedilmişti. 1462'de şehir yeniden kuşatma altına alınmış¹³⁴ ve ancak bir yıl kuşatmadan sonra 1463 yılı Sonbaharında ele geçirilebilmişti. Kuşatılanların istekleri üzerine, görüşmek için Semerkant'tan Îşân iki defa Şahruihiye'ye gelmiş, fakat hiçbir sonuç elde edilememişti. Bundan sonra görüşmek için gelen Şeyhülislâm Burhanüddin Semerkantlıların kuşatmayı birkaç yıl sürdürecekleri ve hatta bunun için Semerkant'ı bile gözden çıkararak Şahruihiye yakınında yeni bir Semerkant kurmak gerekse bile bu işten dönmeyeceklerini söylemişti. Şeyhülislâmın sözleri Sultan'ın hoşuna gitmiş, fakat kuşatılanlar görüşmek için yeniden Îşân'ın gelmesini istemişlerdi. Hoca Ahrâr üçüncü defa gelmiş ve isteğine kavuşmuştu. Îşân şehrin teslim olacağını bildirmekle Ebû Said'e katılanlara aman vereceğine ve hayatlarına dokunulmayacağına dâir yemin etmişti.¹³⁵ Bu söz, anlaşılan, Mirza'dan başka herkese uygulanmış olsa gerektir. Muhammed Cuki'ye Şahruihiye ve Semerkant'ta iken saygı gösterilmiş, fakat Herat'a getirildikten sonra, 1464 yılının Ocak ayı başında,¹³⁶ İhtiyareddin Kalesi'nde bir kule şeklindeki hapishaneye atılmış ve orada aynı yıl içinde ölmüştür.¹³⁷

Ebû Said'in ikinci defa Horasan'ı ele geçirmesi dolayısı ile 863'te (1458-59) Şeyhülislâm Burhanüddin'in de adı geçiyor. O,

132 Abdürrezzâk-ı Semerkandî, 325*. Ayaklanma hakkında Mes'ûd Kuhistânî, Abdürrezzâk-ı Semerkandî'ye göre daha geniş bilgi veriyor (469^b vd.). Muhammed Cuki, Ebû'l-Hayr ve hanımı (Uluğ Beg'in kızı) tarafından yardım görmüş (470*), ona Bürke Sultan idâresinde Özbek ordusu gönderilmiş; onlara Uluğ Beg'in ordusunun bir kısmı da katılmıştı (470^b). Ebû Said'in ordusu; Sultan Bürke'nin gelmesinden önce yenilmiş ve hatta düşman Kermine yakınındaki Kufin'e dek gelmişti (472*). (Bu Muhammed Cuki, Şahrüh'un oğlu adasından farklıdır. Cuki kelimesi Hintçe "ogi"den gelmez. V.M.)

133 *A.g.e.*, 372*: sullûgüne der hem best.

134 *A.g.e.*, 329^b vd. Muhammed Cuki Şahruihiye'den Taşkent, Ahsikend ve Sayram'ı idâre ediyordu (*a.g.e.*, 330^b).

135 *A.g.e.*, 331^b.

136 Ebû Said Herat'a 22 Rebîülâhîr 868'de (3 Ocak 1464) dönmüştü (*a.g.e.*, 332*).

137 *A.g.e.*, 333*.

Ebû Said ile birlikte Herat'a gelmiş, fakat aynı yıl içinde yeniden Semerkant'a gönderilmiştir.¹³⁸ Ebû Said Herat'ı Semerkant'a tercih ettiğinden, Horasan'ı ele geçirdikten sonra burasını başşehir edinmişti.¹³⁹ Onun burada idâresini kurması, yine Timur devrini bile gölgede bırakan ölüm ve idâmlarla gerçekleşmişti. 1457'de Ebû Said'in buyruğu ile yaşı oldukça ilerlemiş bulunan Gevherşad Hatun öldürüldü. Gevherşad, Alâüddevlé'nin oğlu Sultan İbrahim ile gizli münasebetlerde bulunmakla suçlandırılmıştı.¹⁴⁰ 1462 yılı Ocak ayı sonunda Herat'ta ordu için vergi toplayan Hoca Muizüddin ve Sarraf Şeyh Ahmed rüşvet ve faizcilikle suçlandırılmışlardı. Ebû Said'in buyruğu ile şehrin kuzey kapısı yanında Şeyh Ahmed'in diri diri derisi yüzülmüş ve Hoca Muizüddin de kale surları yanında kaynar su dolu kazana atılarak haşlanmıştı.¹⁴¹

Hoca Ahrâr'ın faaliyeti, Ebû Said Horasan'ı ele geçirdikten sonra da sadece Mâverâünnehir ile sınırlı kalmıştı. Ebû Said 1460'ta Buhara köylerinden Nur'da yaşayan Emîr Nur Said'in Buhara ve Semerkant civarını yağma etmekte olduğunu öğrendi. Bu Emîr'e akınlarına son vermesini öğütlemek için elçi gönderildi. Gönderilen adama sözünü Emîr'e dinletemediği takdirde, Hoca Ahrâr'a başvurması buyurulmuştu. Asî ne Ebû Said'in gönderdiği adamın, ne de bulunduğu dağlara dek gelen Hoca Ahrâr'ın sözlerine kulak asmıştı. Bunun üzerine asî Emîr Semerkant'tan gönderilen askerler tarafından Nur'dan koğularak, bozkıra kaçmış¹⁴² ve az sonra da Muhammed Cuki'nin çıkardığı ayaklanmaya katılmıştı. Hoca Ahrâr daha önce Nur'dan doğru Herat'a gitmiş ve aynı yılın Aralık ayının 8'inden 25'ine dek orada kalmıştı.¹⁴³ Onun ricası üzerine Ebû Said, Semerkant ve Buhara'da tamganın kaldırılmasına razı olmuş ve

138 *A.g.e.*, 318^b.

139 Ebû Said'e ait olarak gösterilen sözlere bk. (*a.g.e.*, 311'): merâ dâiye-i ân bûd ki Herat-râ dârussaltana sâhte incâ ikâmet nemâyem.

140 Abdürrezzâk-ı Semerkandî, 310^b.

141 *A.g.e.*, 328^b.

142 *A.g.e.*, 324^b.

143 O, 23 Safer'de gelmiş (Abdürrezzâk-ı Semerkandî, 324^b) ve 11 Rebülevvel 865'te ayrılmıştı (*a.g.e.*, 325').

ileride bütün ülkesinde dinen yasaklanmış her şeyi kaldıracağına dâir söz vermişti.

Ebû Said 1467-68 yılı kışını Merv civârında geçirmişti. Burada iken kudretli Türkmen hükümdarı Cihanşah'ın ölümü haberi üzerine Batı İran'ın fethi için sefere çıkmaya karar vermişti. Bu fikrini bildirmek için öğütleri ile hareket etmeye alıştığı Hoca Ahrâr'ı yanına çağırmıştı.¹⁴⁴ Hoca Semerkant'tan Merv'e gelmiş ve Sultan'ın askerleri tarafından büyük bir törenle karşılanmıştı. Bir gün Sultan Şeyh'in, ertesi gün Şeyh Sultan'ın konuğu olmuştu. Uzun bir kengeşten (danışma) sonra sefere başlanılmasına karar verilmiş ve 1468 yılının Şubat ayı sonunda,¹⁴⁵ Ebû Said, kendisi ve ordusunun büyük bir kısmının ortadan kaldırılması ile sona eren (1469) sefere başlamak üzere kış ordugâhından ayrılmıştı.

Ebû Said'in Ölümü

Hoca Ahrâr'ın hayır duası ile başlayan savaşın başarısızlıkla sonuçlanması Îşân'ın gücünün sona ermesi şöyle dursun, aksine, Hoca'ya rakibini tamamen sahneden uzaklaştırmak ve Semerkant'ın tam bir hâkimi olma imkânını vermişti. *Reşehât* yazarının sözlerine göre,¹⁴⁶ Ebû Said'in ölümü haberi ilk günlerde Semerkant'ta Îşân'ın aleyhine bir cereyân doğurmuştur. Dâima Îşân'a karşı entrikalar çeviren Şeyhülislâm Burhanüddîn, başlarında Ebû Said'in kayınbiraderi Derviş Muhammed Tarhan¹⁴⁷ olduğu halde birkaç beg, bundan sonra Îşân'ın evine gitmemeye ve Hoca'nın sözlerini dinlememeye karar vermişlerdi. Sadece Derviş Muhammed Tarhan'ın akrabalarından Abdülali Tarhan,¹⁴⁸ bu kararın iyi bir sonuç vermeyeceğini daha baştan bildirmişti. Îşân bu sıralarda Maturid'de (şehrin

144 *A.g.e.*, 338^b.

145 872 yılı Şâban ayının ilk günlerinde (*a.g.e.*, 339^b).

146 *Reşehât*, A, 172; B, 233^b; C, 323.

147 Bâbü'r'e göre (21^b) öyledir. Aynı yerde onun Sultan Ahmed zamanında beglerbegi olduğu yazılıdır.

148 Bâbü'r'e göre (22^a) Îşân'ın bu savunucusu "zâlim ve sefih" bir kimse olduğu halde, Derviş Muhammed "Müslüman ve derviş bir kimse" idi (21^b): muselmân ve âdemi ve derviş kişi.

kuzeyinde) bulunuyordu. Şeyhülislâm bu başarısı ile övünmek için Îşân'ın bulunduğu yere gitmiş ve o sırada yanında bulunan konu-ğuna da "bakınız ben bu köy şeyhi ile ne yapacağım"¹⁴⁹ sözleri ile onu da yanına almıştı. Maturid'de konuklar Îşân tarafından kar-şılanmışlar ve Îşân, şeyhülislâma kendi elleri ile yemek getirmişti. Yemek sırasında Îşân'ın adamı içeri girerek, Mirza'nın (Ebû Said'in oğlu Sultan Ahmed) beglerle birlikte ansızın geldiklerini bildirdi. Şeyhülislâm, beglere Îşân'ın evinde görünmemek için, Şeyh, Mir-za'yı karşılamaya çıktığında, bulunduğu yerden uzaklaştı. Bundan sonra Mirza ve begler, Ebû Said'in zamanındakinden daha fazla Îşân'ı ziyâret etmeye başladılar. Şeyhülislâmın ise nüfuzu hiçe in-miş, Herat'tan uzaklaşarak ömrünün son günlerini Emîr Çakmak Medresesi'nde herkes tarafından terk edilmiş bir halde geçirmiş-ti.¹⁵⁰ Yazar, şeyhülislâmın son hastalığı ve ölümü hakkında bazı bil-giler vermektedir. Güya ölümünden önce bağışlanması dileğinin Şeyh'e söylenmesini rica etmişti.

Şeyhülislâmın Semerkant'tan ayrılması ve bununla ilgili bil-gileri biz başka kaynaklarda bulamıyoruz. Abdürrezzak'ın sözle-rinden görüldüğü üzere o, eserini yazarken, şeyhülislâm henüz hayatta idi.¹⁵¹ Fakat Ebû Said'in ölümünden sonra şeyhülislâmın Herat'a dönüşünden hiç söz edilmiyor. *Reşehât* yazarının anlattık-larına dayanarak ancak şu olayların gerçekten cereyân etmiş oldu-ğunu kabul edebiliriz.

Hoca Ahrâr'a Karşı Hareket

Herhalde Îşân'ın hayır duası ile başlattığı seferin başarısızlıkla so-nuçlanması üzerine Semerkant'ta Ebû Said'in ölümünden sonra Îşân'ın aleyhinde bir cereyân baş göstermiş ve Ebû Said'in Îşân'a karşı saygı ve güveninin devamlı olduğunu göstermesi ile bu ce-reyân sona ermişti.

149 Şeyh-i rustâyi.

150 Şahrüh devri beglerinden olup, 833 (1429-30) yılı olayları dolayısı ile ondan söz edilmektedir (Abdürrezzak-ı Semerkandî, 239^a).

151 "Edâm-Allahu teâlâ eyyâme hayaverihi" tâbiri, (318^b). Ayrıca bk. s. 201, dn. 95.

Hoca Ahrâr ve Ebu Said'in Oğulları

Ebû Said'in büyük oğlu Sultan Ahmed, Ebû Said'in Semerkant'ı ele geçirdiği yıl doğmuştu (855/1451).¹⁵² Bâbü'r'e göre, Sultan Ahmed şehirde büyümesine rağmen "sade bir Türk olup"¹⁵³ hiçbir şey okumazdı. Böyle bir hükümdarın babasına göre, daha çok Îşân'ın tesiri altında kalması tabii idi. Sultan Ahmed devamlı, vaktinde namazını kılar ve şarap içmekten başka şeriatın bütün hükümlerine uymaya çalışırdı. İçkiye o denli düşkün idi ki, 20-30 gün aralıksız içebilirdi.¹⁵⁴ Hatta bu gibi şölenler sırasında bile namazını kılmayı unutmazdı.¹⁵⁵ İslâm hükümlerine göre devleti idâre etmek ve âdil bir hükümdar olmak isterdi. Bununla birlikte çağdaşlarının gözünde onun idâresi, aslında Îşân'ın saltanatı olarak kabul ediliyordu.¹⁵⁶ Sultan Ahmed, Îşân'dan sonra ancak birkaç yıl yaşamıştı.¹⁵⁷

Bâbü'r amcası Sultan Ahmed devrinin büyük adamlarını sayarken ne bir âlim ve ne de bir şâirin adını veriyor. Semerkant'ta anlaşılan artık bunlardan kimse bulunmuyordu. "Köy Şeyhi"nin yendiği şehir medeniyeti mümessilleri Herat'a giderek Sultan Hüseyin'in (Timur'un oğlu Ömer Şeyh'in torununun oğlu) parlak sarayında iyi bir şekilde karşılanmışlardı. Ebû Said'in ölümünden sonra Horasan'ın idâresi Sultan Hüseyin'in eline geçmiş bulunuyordu. Bâbü'r'ün biraz da abartılmış yorumuna göre, dünyada Herat gibi bir şehir yoktu.

152 Bâbü'r'e göre (18^a) öyledir.

153 *Ag.e.*, 18^b: Türk ve sade idi.

154 *Ag.e.*, 19^a.

155 *Ag.e.*, 18^b: Bilindiği üzere Kur'ân'da (4/en-Nisâ, 43) sarhoş iken namaz kılmak yasaklanmıştır.

156 *Ag.e.*, 24^a: ekser muâmele-i hazret-i Hâce cihetidin adl ve şer'i tariki bile idi. *Reşehât*'ta (A, 170^b; B, 230^a; C, 319) Mirek Hasan hakkında bir hikâye anlatılmaktadır. O, Sultan Ahmed'in Divan begi olup, Îşân'a, Mirza'yı tamamen idâreden uzaklaştırmayı teklif etmiş, Îşân da bu teklifi öfke ile geri çevirmişti. İki hafta sonra Mirek Hasan, bir suçundan dolayı Sultan Ahmed'in buyruğu ile derisi yüzülerek öldürülmüştü.

157 Îşân, 29 Rebülevvel 895 Cumartesi günü (*Reşehât*, A, 199^b, burada yanlışlıkla Rebülahir deniliyor. B, 286^a; C, 289) yani 20 Şubat 1490'da ölmüştü. Sultan Ahmed ise 899 yılı Şevval ayı ortalarında (Bâbü'r, 18^a), yani 1494 yılı Temmuz ayında ölmüştür.

Sultan Hüseyin zamanında Herat'ın ihtişamı on veya yirmi kat artmıştı.¹⁵⁸ Onun sarayında herhangi bir iş ile uğraşan bir kimse işini en mükemmel bir dereceye getirmeye gayret ederdi.¹⁵⁹

Uluğ Beg Devrinin Türkistan'ın Kültür Hayatındaki Tesirleri

Bununla birlikte Semerkant'ta da fikir hayatı tamamen durmamıştı. Uluğ Beg'in tohumunu ektiği müsbet ilimler Semerkant'ta gelişmek için uygun bir ortam bulamamıştı. Buna rağmen Sultan Ahmed'in halefi ve kardeşi olan Sultan Mahmud (kardeşlerinin aksine o İşân'ı hiç sevmeydi)¹⁶⁰ matematikten bir parça anlardı.¹⁶¹ Uluğ Beg Medresesi'nin çalışmaları hakkında yukarıda verilen bilgilerden anlaşılacağı üzere, Uluğ Beg devri İslâm İlâhiyat İlmi tarihi üzerinde derin izler bırakmıştır. Kelâm ilminin dervişler üzerinde de tesir etmemesi mümkün olamazdı. "Büyük Hoca" (Hâce-i Kelân) yahut "Hocaların Hocası" (Hâcegân-ı Hâce)¹⁶² diye adlandırılan İşân'ın oğlu, artık ilmi ile tanınıyordu. İslâm skolastik ilâhiyât ilminin olumsuz yönleri ne kadar olursa olsun, medeniyetin daha çok düşmanı olan Orta Asya tasavvufuna karşı mücadelesini, insanlığa yaptığı büyük bir hizmet olarak kabul etmek gerekir.

158 Bâbü, 188^a.

159 *A.g.e.*, 177^b.

160 *A.g.e.*, 26^a.

161 *A.g.e.*, 23^b (siyâk ilmini hub bilür idi) ve 25^b (siyâk ilmini bilür idi).

162 *Reşehât*, A, 179^a; B, 247^a; C, 340: âraste be-envâ' ve esnâf-ı ulûm-ı zâhiri ve bâtını ve danişmendân-ı mutebahhir bûdend ve der ulûm-i akli ve nakli derece-yi kemâl dâştend.

ULUĞ BEG'İN

HAYATININ KISA KRONOLOJİSİ

- 1394- 22 Mart. Uluğ Beg'in Sultaniye'de doğumu.
- 1394- 1405- Uluğ Beg'in Saray Mülk Hanım'ın gözetimi altında yetiştirilmesi.
- 1394- Mayıs. Hanımların çocukları ile birlikte Güney Kafkasya'ya çağırılmaları.
- 1395- Onların Semerkant'a dönmeleri.
- 1396- Timur'un Huzar'da karşılanması.
- 1397-1398- Hint Seferi'ne giderken Timur'a Kâbil'e dek yoldaşlık etmesi.
- 1399- 30 Mart. Timur'un Amu Derya boyunda karşılanması.
- 1399-1404- Timur'un Batı Seferi'ne katılması.
- 1400-1401- Sultaniye'de kışlaması.
- 1401-1402- Karabağ'da kışlaması.
- 1402-1403- Sultaniye'de kışlaması.
- 1403- Erzurum'da Timur'un karşılanması.
- 1403-1404- Karabağ'da kışlaması.
- 1404- Semerkant'a dönüş, Uluğ Beg'in düğünü. Çin Seferi'ne katılması. Taşkent ve Moğolistan hâkimliğine tayini.
- 1405- 14 Ocak. Otrar'a varış.
- 1405- 18 Şubat. Timur'un ölümü.
- 1405-1411- Emîr Şah Melik'in atabegliği sırasında Uluğ Beg.
- 1405- Mart. Buhara'da yerleşme ve Horasan'a kaçması.
- 1405-1406- Uluğ Beg'in Şapurgan ve Andhoy hâkimi olması.

- 1405- Amu Derya'nın öte yakasına sefer. Uluğ Beg'in hanımının dönmesi.
- 1406- Şubat. Karşı yanında yenilmesi ve Horasan'a kaçması.
- 1406-1409- Uluğ Beg'in Kuzey ve Orta Horasan bölgelerinin hâkimliği.
- 1407- Mâzenderân'ın Uluğ Beg'in ülkesine katılması. Bu bölgede ayaklanma çıkması. Şahruh'un seferi ve Kûçan'da Uluğ Beg ile buluşması.
- 1409- Şahruh'un Semerkant üzerine seferi ve bu şehri ele geçirmesi (13 Mayıs). Çin'e bir elçilik heyetinin gönderilmesi.
- 1409-1449- Uluğ Beg'in Mâverâünnehir hâkimliği.
- 1410- Şeyh Nureddin ile mücadele. Şah Melik ile Uluğ Beg'in Kızıl Ribat'ta yenilgileri (20 Nisan). Uluğ Beg'in Kelif ve Tirmiz'e gitmesi. Şahruh'un seferi. Şah Melik'in yeniden yenilmesi. Şahruh'un Kızıl Ribat'ta zaferi (12 Temmuz). Semerkant'ın ele geçirilmesi (14 Temmuz). Şahruh'un Semerkant'tan ayrılması (23 Temmuz).
- 1411- Şeyh Nureddin'in çıkardığı ayaklanmanın bastırılması. Şahruh'un yeniden seferi. Kaşka Derya üzerinde Uluğ Beg ile buluşması (Güzün). Şahruh ve Şah Melik'in ayrılmaları.
- 1412- Uluğ Beg'in büyük kızının doğumu. (Herat, 19 Ağustos.)
- 1413-1426- Şah Melik'in Harezmi hâkimliğine tayini.
- 1413- Şahruh'un Batı Seferi. Semerkant'tan fillerin gönderilmesi.
- 1414- Uluğ Beg'in Fergana'yı ele geçirmesi. Uluğ Beg'in Herat'a gelmesi (Kasım).
- 1415- Semerkant elçilerinin Çin'e varması.
- 1416- Uluğ Beg'in Özbeklere karşı sefere çıkmak üzere Sir Derya boyuna gelmesi (Mart-Nisan). Kaşgar'ın ele geçirilmesi. Moğolistan'dan elçilerin gelmesi.
- 1417- Uluğ Beg'in Herat'a gelmesi (7 Mayıs). Çin elçilerinin kabul törenine katılması. Çirçik boyunda kışlaması.
- 1418- Uluğ Beg'in Semerkant'a dönüşü (Şubat). Moğolistan'da hükümet değişikliği ve oradan Semerkant'a elçilerin gelişi. Semerkant Kalesi'nde tutsak bulunan Moğolların salıverilmeleri.

- 1419- Uluğ Beg'in hanımı Öge Begüm'ün ölümü. Özbek mirzalarından Burak'ın gelmesi. Çin elçileri Semerkant'ta (Ağustos). Sir Derya üzerine sefer (Ağustos-Ekim). Moğolistan'da kargaşalıklar. Hudâyâdâd'ın elçilerinin gelmesi. Semerkant'a dönüş. Buhara'ya seyahat (Kasım). Uluğ Beg'in Buhara'da yaptırttığı medresenin adından söz edilmesi. Muhammed Parsâ'nın Hacca gitmesi. Çin'e elçilik heyetinin gönderilmesi (Aralık).
- 1420- Herat elçilerinin Çin'e varmaları. Onlar ile birlikte Uluğ Beg'in elçi göndermesi (Şubat). Moğollar üzerine yürümek için Sir Derya'ya doğru sefer (Haziran-Temmuz). Uluğ Beg'in oğlu Abdullah'ın doğumu (Temmuz). Şîr Muhammed Han'ın gelmesi. Onun kaçma teşebbüsünde bulunması (Ekim). Uluğ Beg'in rızası ile Şîr Muhammed'in Semerkant'tan ayrılması (Aralık). Semerkant'ta da bir medrese ve Hangâh yaptırtması. Uluğ Beg'in askerleri tarafından Ruh Kalesi'nin ele geçirilmesi.
- 1421- Uluğ Beg'in oğlu Abdurrahman'ın doğumu (13 Ocak). Sir Muhammed Han'ın Moğolistan'daki başarıları hakkında bilgi alınması (Mayıs-Haziran). Uluğ Beg'in oradaki ordularının başarıları.
- 1421-1422- Buhara'da kışlaması. Tibet elçilik heyetinin gelişi.
- 1422- Uluğ Beg'in Herat'a gitmesi.
- 1423- Burak Han'ın Altın Ordu'daki tasarılarına ait haberlerin alınması. Uluğ Beg ile Moğollar arasında çarpışma.
- 1424- Moğolistan Seferi'ne hazırlık. Sir Derya boyunca kışlaması.
- 1425- Burak Han'ın yeni başarılar elde etmesine dâir haberler. Künges'e dek uzanan Moğolistan Seferi (Şubat-Haziran). Uluğ Beg Herat'ta (Ekim-Kasım).
- 1426- Burak Han'ın iddiaları ve Uluğ Beg ile aralarının açılması.
- 1427- Uluğ Beg'in Sağanak üzerine seferi, yenilgiye uğraması ve Özbeklerin Mâverâünnehir'i yağma ve tahrip etmeleri. Gıyâsüddin Cemşid-i Kâşî'nin matematiğe dâir olan eserinin tamamlanması (2 Mart) ve Uluğ Beg'e sunulması. Şâhruh'un seferi ve Semerkant'ta ikâmeti (Temmuz-Ekim).
- 1428- Ebûl-Hayr'ın Özbek Hanı ilan edilmesi.

- 1429- Burak Han'ın ölüm haberi.
- 1429- Veys Han'ın Satuk Han ile yaptığı savaş sırasında ölümü.
- 1430- Semerkant'tan Çin'e elçilik heyetinin gönderilmesi.
- 1430-1431- Kış. Özbeklerin Harezm üzerine akını.
- 1432- Uluğ Beg'in oğlu Abdurrahman'ın ölümü (15 Ocak). Türkmen Mirzası Yar Ali'nin Semerkant'a gönderilerek (Güzün) orada tutuklanması.
- 1433- Moğol ileri gelenlerinin Semerkant'ta öldürülmeleri ve Yunus Han'ın tutsak edilmesi.
- 1434- Uluğ Beg'in Herat'a seyahati.
- 1434-1435- Mirza Abdülaziz adına Şah Zinde binâsının inşâsı.
- 1435- Kaşgar'ın elden çıkması.
- 1437- Herat'ta Abdüllatif'in sünnet düğünü. Uluğ Beg'in astronomi cetvellerinin tamamlanması.
- 1438- Uluğ Beg'in kızının Semerkant'a gelmesi.
- 1439- Onun Herat'a dönmesi.
- 1441- Abdüllatif'in Semerkant'a gelmesi. Uluğ Beg'in veziri Nâsirüddin-i Hvâfi'nin ölümü (20 Temmuz).
- 1442- Uluğ Beg'in annesi Gevher Şad'ın Semerkant'a gelmesi (Ocak) ve onun Abdüllatif ile birlikte Herat'a dönmesi (Şubat).
- 1444- Şahruh'un hastalığı ve veliaht tartışmaları.
- 1445- Çin İmparatoru'nun Uluğ Beg'e mektubu.
- 1446- Şahruh'un batıya seferi. Uluğ Beg'e ait olan ülkelerin kuzey hudutlarının Özbekler tarafından ele geçirilmesi.
- 1447- Şahruh'un ölümü (12 Mart). Abdüllatif'in Nişabur yakınında yenilip (29 Nisan) tutsak düşmesi. Uluğ Beg'in seferi ve Alâüddevle ile anlaşma.
- 1447-1448- Kış. Alâüddevle ile Abdüllatif arasında çatışma.
- 1448- Uluğ Beg'in Tarnab yakınında Alâüddevle'yi yenmesi. Herat'ın ele geçirilmesi. İbrişim Irmağı'na dek sefer ve dönüş. Neretu Kalesi'nde ayaklanma ve ayaklananların Herat'ı kuşatmaları. Uluğ Beg'in Herat'a gelmesi. Uluğ Beg'in askerlerince Herat yöresinin yağmalanması (Kasım). Özbeklerin Mâverâünnehir'e akınları. Uluğ Beg'in Semerkant'a, Abdüllatif'in Herat'a dönüşü.

ULUĞ BEG

- 1449- Türkmen Mirzası Yar Ali, Bâbü'r ve Sultan Muhammed'in Horasan için mücadelesi. Abdüllatif'in Uluğ Beg'e karşı ayaklanması. Amu Derya üzerinde yer yer çatışmalar. Ebû Said'in ayaklanması ve Uluğ Beg'in Semerkant'a dönmesi. Abdüllatif'in Dımaşk'ta Uluğ Beg'e galip gelmesi (Eylül-Ekim), Uluğ Beg'in öldürülmesi (25 veya 27 Ekim). Uluğ Beg'in oğlu Abdülaziz'in öldürülmesi.
- 1450- Abdüllatif'in öldürülmesi.
- 1451- İbrahim'in oğlu Abdullah'ın öldürülmesi. Ebû Said'in Semerkant tahtına oturması.
- 1458-1459- Ebû Said'in Herat'ı ele geçirmesi.
- 1461-1463- Muhammed Cuki'nin ayaklanması.
- 1469- Ebû Said'in ölümü.
- 1490- Hoca Ahrâr'ın ölümü.

BİBLİYOGRAFYA

- Abdürrezzâk-ı Semerkandî, *Matla'-ı Sa'deyn ve Mecma'-ı Bahreyn*, Leningrad Üniv. yazm. Nr. 157 (yay. Muhammed Şefî', Lahor 1946-1949, I, II).
- Arendt, C., "Synchronistische Regentabellen zur Geschichte der chinesischen Dynastien", *MSOS*, IV, *Ostasiat. Studien*, s. 114-170, (1901).
- Babar-Nâme: The Bâbâr-nâma, reproduced in facsimile from a MS. Belonging to the late Sir Salar Jang of Haydarâbâd and edited with Preface and Indexes, by Mrs. (Annette S.) Beveridge* (GMS, I), London-Leyden 1905.
- Barthold, Wilhelm, "Die persische Şu'ubija und die moderne Wissenschaft", *Zeitschrift für Assyriologie und verwandte Gebiete*, XXVI, Strassburg 1912, s. 249-266.
- , *Istoriko-geografičeskij obzor Irana*, St. Petersburg 1903.
- , *K istorii oroşeniya Tırkestana*, *Izdanie Otdela Zemel'nykh Ulučşeniy Ministerstva Zemledeliya*, St. Petersburg 1914.
- , Oçerk istorii Semireç'ya- Pamyatnaya knizka Semireçenskago oblastnago Statističeskago Komiteta na 1898g. 11, Vernyj 1898.
- , "OTÇET o poezdke v Srednyuyu Aziyu naučnyu cel'yu". 1893-1894 gg., ZAN, VIII. Seri, Tarih-Dil Bölümü, C. VIII, nr. 4, St. Petersburg 1897.
- , *Persidskaya nadpis na stene Aniyskoy meçeti Manuče*. Aniyskaya seriya nr. 5, St. Petersburg 191. (Türkçe trc. Abdülkadir-İnan-, İlhanlılar Devrinde Mali Vaziyet, THİTM, I. İstanbul 1931, s. 135-159).
- , *Turkestan down to the Mongol Invasion*, Translated from the original Russian and revised by the author with the assistance of H. A. R. Gibb, M. A. (GMSNS, V) London 1928; Rusça: *Tırkestan ve pochu mongol'skago naşestviya*, C. I (metinler) St. Petersburg 1898; C. II (araştırma), St. Petersburg 1900. (Türkçe hazırlayan: Hakkı Dursun Yıldız, *Moğol İstilasına Kadar Tırkistan*, İstanbul 1981).
- Bloch, E., *Catalogue des manuscrits persans de la Bibliothèque Nationale*, I, Paris 1905, II, Paris 1912.
- , *Introduction a l'Histoire des Mongols de Fadl Allıh Rashıd ed-Din par E. Blochet* (GMS, XII), London-Leyden 1910.
- , *Tarikh-i moubarek-i Ghazani, histoire des Mongols de la Djami el-tevarikh de Fadl Allah Rashıd ed-Din* (GMS, XVIII), London-Leyden 1911/12.

- , *Les Inscriptions de Semerkand (I: Le Goûr-ı Mır, ou Tombeau de Tamerlan, epitaphes de Timour et de plusieurs princes timoïrides)*, (Extrait de la Revue archeologie), Paris 1897.
- BOUVAT, LUCIEN, *Les Barmecides*, Paris 1913.
- BRETSCHNEIDER, E., *Mediaeval Researches from Eastern Asiatic Sources*, II, London 1888.
- BROCKELMANN, CARL, *Geschichte der arabischen Litteratur*, I, Weimar 1897, II, Berlin 1902.
- CLAVIJO, *La vida y hazanas del gran Tamorlan*, trc. Sreznevsky, St. Petersburg 1881; İng. trc. Guyle Strange, London 1928 (Rusça trc. kullanılmıştır). (Türkçe tercümesi Ömer Rıza Doğrul, *Timur Devrinde Kadişten Semerkand'a Seyahat*, Kanaat Kitabevi, tarihsiz).
- Collections Scientifique de l'Institut des Langues Orientales du Ministere des Affaires Etrangères*, III: *Les Manuscrits de l'Institut des Langues Orientales decrits par le Baron Victor Rosen*, St. Petersburg 1886.
- DESMAYSON, *Histoire des Mongols et des Tatares par Aboul-Ghâzi Behâdour Khan, publiee, traduite et annotee par Le Baron Desmaison*, I (metin), II (trc.), St. Petersburg 1871-1874.
- DEVLETŞAH, *The Tadhkiratüsh-Shu'ara of Dawlatshah bin Alaüd-Dawla Bakhtishah al-Ghazi of Samargand*, edited by. Edward G. Browne (Persian Historical Texts, I), London-Leyden 1901. (Türkçe tercümesi Necati Lugal, Millî Eğitim Basımevi, I, Ankara 1963, II, Ankara 1967).
- DORN, B., *Catalogue des Manuscrits et Xylographes Orientaux de la Bibliotheque Imperiale Publique de St. Petersburg*, St. Petersburg 1852.
- , *El; Encyclopedia of Islam* (I. baskı), Leyden.
- ETHE, HERMANN, *Catalogue of the Persian Manuscripts in the Library of the India Office*, Oxford 1903.
- , *Neupersische Literatur, Grundriss der iranischen Philologie*, II, Strassburg 1896-1904.
- FALEV, P., *Posloviy Krymskich Tatar*, Simferopol 1915.
- FASİH, *Mücmel-i Fasihî*, Leningrad Asya Müzesi yazm. nr. 581a (yay. Mahmud Ferruh, Meşhed 1339-40 h.ş.).
- GIYÂSÜDDİN CEMŞİD B. MES'ÜD-I KAŞANÎ, *el-Miftah fî'l-Hisab*, Leningrad Devlet Umumi Kütüphanesi yazm. nr. CXXXI (krş. Dom, Catalogue, s. 118).
- GOBINEAU, ARTHUR DE, *Les religions et les philosophies dans l'Asie Centrale*, Paris 1865.
- , *Trois ans en Asie*, Paris 1859.
- HÂFİZ-I ÂBRÛ, A: *Zubdetü't-Tevârih*, Bodleian Library Oxford yazm. Elliot 422 (Sachau-Ethe, Catalogue, nr. 161, s. 90). (Fatih Ktb. nr. 4370/I.)
- , B: *Tarih-i Şahrüh*, India Office yazm. (Ethe, Catalogue, nr.171, s. 76).
- HALİLÜ'Z-ZAHİRÎ, *Zubdet Keşfü'l-Memâlik*, yay. Ravaisse (Publications de l'ecole des langues orientales vivantes, seri III, XVI). Paris 1894.
- HANİKOV, N., *Opisanie Bucharskago chanstva*, St. Petersburg 1843.
- HOUTSMA, M. TH., *Recueil de textes relatifs a l'histoire des Seljoucides*, II; *Bundârî, Histoire des Seldjoucides de l'Iraq*, Arapça metin. Leyden 1889.

- HVÂNDMÎR, *Habibi's-Siyer*, Tahran taş baskısı, 1271/1855. Hind Baskısına (1847) yapılan atıflar III. cild, 3. cüzedir. Hind baskısında sayfalar Tahran baskısından farklı olarak ciltlere göre değil, ciltteki fasıllara göre numaralanmıştır. (Celâleddin-i Humayî, Tahran 1333 h.ş.)
- IAN: *Izvestiya Imperatorskoy Akademii Nauk*, St. Petersburg.
- IGO: *Izvestiya Imperatorskago Russkago Geograficeskago Obçestva*, St. Petersburg.
- IRK: *Izvestiya Russkago Komiteta dıya izuçeniya Sredney i Vostoçnoy Azii*.
- İBN ARABŞAH, *Kitâb acâibu'l-makdûr fi ahbar Timur*, Kahire 1285.
- İBN BATTUTA, *Voyages d'Ibn Batoutah, Texte arabe accompagne d'une traduction* par C. Defremery et le Dr. Sanguinetti, Paris 1853.
- İskender Anonimi:
- A: Leningrad Asya Müz. yazm. nr. 566 bc.
- B: British Mus. Or. 1566 (Rieu, CPM III, 1062-64). (krş. IAN 1929, 165-180).
- İSKENDER MÜNŞİ, *Tarih-i Âlem-ârâ-yi Abbâsî*, Tahran 1314.
- JAQUT: *Kitâb irşad al-arib ilâ marîfet al-adib al-Ma'rûf bi-mu'cem al-udabâ au tabaqât al-udabâ li YAQUT ar-Rumi*, ed. by. D. S. Margoliouth (GMS, VI), C, II, London 1908.
- KAUFMANSKIY SBORNİK, Moskova 1910 (içindeki: Persten peçat' Miranşaha, s. 229-234).
- KERN, HENDRIK, *Histoire du Bouddhisme dans l'Inde*, C. II, Paris 1903.
- KRUMBACHER, K., *Geschichte der Byzantinischen Literatur von Justinian bis zum Ende des oströmischen Reiches (527-1453)*, München 1897.
- KRİMSKY, A., *Istoria Persii, eya literatury i dervişeskoy teosofii, Trudy po vostokovedeniyu izdavaemye Lazarevskim Institutom Vostochnykh Yazykov*, I, Moskova 1914.
- LANE-POOLE, STANLEY, *The Muhammadan Dynasties, chronological and genealogical tables with historical introductions*, Westminster 1894.
- LERCH, P., *Archeologičeskaya poezdka v Turkestanskiy kray v 1867 godu*, St. Petersburg 1870.
- LE STRANGE, GUY, *The Lands of the Eastern Caliphate*, Cambridge 1930.
- MARKOV, A., *Inventarny katalog musulmanskich monet Imperatorskago Ermitaza*, St. Petersburg 1896.
- MARQUART, J., *Erânşahr nach der Geographie des Ps. Xorenaç'i. Mit historisch-kritischem Kommentar und historischen und topographischen Exkursen*, Kgl. Gesellschaft der Wissenschaften Göttingen. *Abhandlungen. Philolog. -hist. Klasse*, 1901, N. F., III, nr. 2, Berlin 1901.
- MASAL'SKIY, V. I., *Turkestansky kray*, St. Petersburg.
- Mefatihül-Ülüm-Liber Mafatih al-olüm explicans vocabula technica scientiarum tam arabum quam peregrinorum auctore Abi Abdallah Mohammed Ibn Ahmad Ibn Jusuf al-Kâtib al-Khowarezmi*. Ed., Indices adjec. G. Van Vloten, Leyden 1895.
- Melanges Asiatiques tirées du Bulletin de l'Academie Imperiale des Sciences de St. Petersbourg*, VII, St. Petersburg 1876.
- MES'ÜD KUHIŞTANÎ, *Tarih-i Ebû'l-Hayr Hânî*, Leningrad Üniv. yazm. nr. 852.
- MILES, S. B., *The Shajrat ul Atrak*, London 1838.
- MI: *Mir İslama*, Izdanie Imperatorskago Obşçestava Vostokovedeniya, Pod redakciy V. Bartol'da, St. Petersburg 1912.

MÎRHHVÂND, *Ravzâtîis-Safa*,

C: Leningrad Asya Müz. yazm. nr. 570,

L: Hind taş baskısı, 1300 h. (Tahran 1339 h. ş. Abbas Perviz'in Önsözü ile).

MSOS: *Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen*, Berlin.

Mûizzu'l-Ensab, Bibl. Nationale, Ancien fonds persan 67 (krş. Blochet, Catalogue nr. 467, II, s. 292/93).

MURADGEA D'OHSSON, C., *Histoire des Mongols*, Depuis Tchinguiz-Khan jusqu'à Timour Bey ou Tamerlan, IV, Haag/Amsterdam 1835.

MUSEVÎ, A: *Asahhûl-Tevârîh*, Oxford Bodleian Library, Elliot 2 (Sachau-Erthe, nr. 32, Sp. 21/22).

al-Muza'fariyya: Sbomik statey ucenikov professora barona Viktora Ramanoviça Rozena, St. Petersburg 1897.

MÜLLER, A., *Der Islâm im Morgen-und Abendland*, II, Berlin 1887.

MÜNSTERBERG, OSKAR, *Chinesische Kunstgeschichte*, II, Esslingen 1912.

NALLINO, C. A., *Al-Battânî (Pubblicazioni del reale osservatorio di Brera in Milano, N. xl, Parte 1)*, Mailand 1903.

NARŞAHÎ: *Description topographique et historique de Boukhara par Mohammed Nerchaky suivie de textes relatifs a la Transoxiane.. publiee par Charles Schefer* (Publ. de l'ecole des langues orientales vivantes, III/XIII), Paris 1892.

NICHOLSON, R. A., *A Translation of the Kashf al-Mahjub of Ali b. Uthman al-Jullabi al-Hujwiri*, the oldest Persian manual of Sufism, by. R. A. Nicholson (GMS, XVII), London-Leyden 1911.

NÎZAMU'D-DÎN ŞÂMÎ, *Zafernâme*, Brit. Mus. Add. 23890 (Rieu, CPM, I, 170). (Yay. F. Tauer, Prague, I (1937), II (1956); Türkçe tercümesi. Necati Lugal, TTK, Ankara 1949).

Notices et Extraits des manuscrits de la Bibliotheque Imperiale, publies par l'Institut Royal de France, Paris.

NURU'D-DÎN ABDURRAHMAN CAMÎ, *Nafahât al-Uns min hadarat al-guds*. The Lives of the Soofis. With a biographical sketch by W. Lees, Kalkutta 1859.

OSTROUMOV, N., *Madrası v Turkestanskome krae, Zumal Ministerstva Narodnago Prosvetşeniya*, St. Petersburg 1907 (Ocak sayısı).

PAUTHIER, M. G., *Le Livre de Marco Polo, citoyen de Venise, conseiller prive et commissaire imperial de Khoubilai-Khaan*, II, Paris 1865.

PAVET DE COURTEILLE, A., *Minajid-Nameh*, Paris 1882.

POKOTILOV, D., *Istoriya vostochnykh mongolov*.

POZDNEEV, ALEXEY, *Mongoliyal i Mongoly*, II, St. Petersburg 1898.

PTKLA: *Protokoly zasedaniy i soobşşeniya çilenov Turkestankago kruvka lyubiteley archeologii*, Taşkent.

PZKLA: *Protokoly zasedaniy i sobşşeniya çilenov Zakas piyskago kruvzka lyubiteley archeologii istorii Vostoka*.

QUATREMERE, *Histoire des Mongols de la Perse ecrite en persan par Raschid-el-din, publiee, traduite en français, accompagnee de notes et d'un memoire sur la vie et les ouvrages de l'a-uteur par M. Quatremere*, Paris 1836.

- RADLOFF, WILHELM, *Das Kutadku Bilik des Jusuf Chass-Handschi aus Balasagun*, St. Petersburg 1891-1910.
- , *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte*, I, St. Petersburg 1893; II, 1899; III; 1905; IV, 1911.
- RÂKİM, *Tarih-i Râkımî*, Leningrad Univ. yazm. nr. 949.
- REŞÂHÂT 'Aynü'l-Hayât, Ali b. Hüseyin Vaiz;
A. Leningrad Univ. yazm. nr. 293.
B. Leningrad Asya müz. yazm. nr. a. 581.
C. Arifcanova taş baskısı, Taşkent 1329 h.
- RÎEU, CHARLES, *CPM: Catalogue of the Persian Manuscripts in the British Museum*, I, London 1879; II, London 1881; Suppl., London 1895.
CTM: Catalogue of the Turkish Manuscripts in the British Museum, London 1888.
- ROZEVİÇ, R. YU., *Poezdka v yuznuuyu i Srednyu Bucharu v 1906 g.*, IGO xlv, 1909, x, s. 593-656.
- SACHAU. E.-ETH&, H., *Catalogue of the Persian Manuscripts in the Bodleian Library*, I, Oxford 1889.
- SAM'ANÎ, *The Kitab al-ansâb of Abdal-Karim Ibn Muhammed al-Sam'ani*, Reprod. in Facsimile from the ms. in the British Museum. With an introduction by. D. S. Margoliouth (GMS, XX), Leyden-London 1912.
- Samariyya, Soçinenie Abu - Tachir- Chodzi*, Tâçikçe metni yayınlayan. N. I. Veselovskiy, St. Petersburg 1904.
- SARRE, FRIEDRICH, *Denkmäler persischer Baukunst*, Berlin 1910.
- SAYILI, "Bir İlim Adamımızın Adı Üzerine", *VII. Türk Tarih Kongresi Tebliği, Kongre Tebliği Kitabı*, II, Ankara 1973, s. 547-553.
- SEDILLOT, M. L. P. E. A., *Prolegomenes des Tables Astronomiques d'Oloug-Beg*, publiées avec notes et variantes, Paris 1847.
Prolegomenes des Tables Astronomiques d'Oloug-Beg, traduction et commentaire, Paris 1853.
- SEKKAKÎ, *Divân-ı Sekkaki*, British Museum, Or. 2079 (Rieu, CTM, s. 284).
- Siasset Nameh Traite de Gouvernement*, compose pour le Sultan Melik-Châh par le Vizir Nizam oul-Moulk. Texte persan (I) et traduction (II) par Charles Schefer (Publ. de l'école des langues orientales vivantes) III/VII, VIII, Paris 1891, 1893. (Türkçe tercümesi: Nurettin Bayburtluğil, İstanbul 1981; Mehmet Altay Köymen, Ankara 1982.)
- SİDÎ AHMED, *Tâşşuk-Nâme*, Brit. Mus. Add. 7914.
- SKRÎNE, F. H.-ROSS, E. D., *The Heart of Asia*, London 1889.
- SKSO: Spravočnaya knizkay Samarkandskoy oblasti, Semerkand.
- SNOUCK-HURGRONJE-CHRISTIAAN, *Mekka*, MI. Haag 1888-89.
- SUTER, HEINRICH, *Die Mathematiker und Astronomen der Araber und Ihre Werke*, Zeitschrift für Mathematik und Physik, 45. yıl, Suppl., Leipzig 1900.
- Şahrüh Anonimi:
British Museum. Or. 159 (Rieu, CPM: I, s. 180/81). Krş. *Teksty*, I, s. XXXIII ve ZVO, XXIII, 20. (Faksimile olarak yay. ve trc. H. R. Roemer, Shams al-Husn, YViesbaden 1956; İsmail Aka, *Tarih nâme*, TTK. Ankara 1988).

TABATABAÏ, SEYYÎD CEMAL, *Sikke-i İslâmi Devre-i İlhanî ve Gürkânî*, Tebriz 1347 h.ş.

Tarih-i Güzide-The Târikh-i Guzida or "Select History" of Hamdullah Mustavfi-i Qazvinî, compiled in A. H. 730 (A. D. 1330) and now reproduced in facsimile from a manuscript dated A. H. 857 (A. D. 1453) with an introduction by Edward G. Browne (GMS, XIV), I (metin), Leyden-London 1910, II (özet olarak trc. ve dizin), Leyden-London 1913.

Teksty: Teksty po istorii Sredney Azii, I: Dnevnik pochoda Timura v Indiyu Gias-ad-dina Ali, yay. L. A. Zimin, Petrograd 1915.

TPM: *Trudy členov russiyskoy duchovnoy missii v Pekine*, IV, St. Petersburg 1866.

TR: *The Tarikh-i Rüşidi of Mirza Muhammed Haidar Dughlat*. A. History of the Moghuls of Central Asia. An English Version, edited, with Commentary, Notes and Map by N. Elias, The translation by E. Denison Ross, London 1859.

Turkestanikiya Vedomosti (gazete), Taşkent.

TVO: *Trudy Vostochnago Otdeleniya Imperatorskago Russkago Arc-heologičeskago Obščestva*, St. Petersburg.

VALİDOV, A. Z. (A. Z. Velidi Togan), *Dzagatayskiy poet Lutfiy i ego divan*, Kazan 1914.

VÂSİFÎ, *Bedâyi'ül-Vekâyî*, Leningrad Asya Müz. yazm. nr. 568^b ve a. (yay. A. N. Boldirev, I-II, Moskova 1961; Tahran, 1349-1350 h. ş.).

VASSAF, *Tarih-i Vassaf*, Bombay 1269h.

VELYAMİNOV-ZERNOV, V., *Izsledovaniya o Kasimovskikh caryach i carevičach*, II.

VESELOVSKIY, N. I., *Pamyatnik Chodzi Achrara v Semerkande*, Vostočniya Zametki, St. Petersburg 1859.

VYATKIN, V. L., *Iz biografii Chodzi Achrara*, Turkestanikiya Vedomosti, yıl 1904, nr. 147.

———, *Materialy k istoričeskoy geografii Samarkandskago Vilayeta*, SKSO, VII. fasikül, Semerkant 1902.

YATE, C. E., *Northern Afganistan or letters from the Afghan Boun-dary Commission*, Edinburgh-London 1888.

ZAHÎRU'D-DİN, *Şehir-eddins Geschichte von Tabaristan, Rujan und Masanderan*, Persischer Text herausgegeben von B. Dorn (Muh. Quellen zur Geschichte der südlichen Küstenländer des Kaspischen Meeres, I), St. Petersburg 1850.

ZAN: *Zapiski Imperatorskoy Akademii Nauk*, St. Petersburg.

ZGO: *Zapiski Imperatorskago Russkago Geografičeskago Obščestva*, St. Petersburg.

ZIMIN, L. A., Kala-i Dabus, PZKLA, II. Fasikül.

———, *Podrobnosti smerti Timura*, PTKLA XIX, 37.

Zafarnâme. The Zafarnâmah by Maulana Sharfuddin Ali of Yazdi, edited by Maulawi Muhammed İlahdâd, I-II, Calcutta 1887-1888.

ZVO: *Zapiski Vostochnago Otdeleniya Imperatorskago Russkago Archeologičeskago Obščestva*, St. Petersburg.

KİŞİ ADLARI DİZİNİ

A

Abbas (Uluğ Beg'in kârili) 10, 186, 187, 216

Abdullah (Halife Ömer'in oğlu) 148

Abdullah (Kazagan'ın oğlu) 31

Abdullah (Uluğ Beg'in kardeşi İbrahim'in oğlu) 183

Abdullah (Uluğ Beg'in oğlu) 167

Abdullah Han 147

Abdurrahman (Keş Şeyhüislamının oğlu) 168, 169, 209, 210

Abdülali b. Muhammed Bircendi 156

Abdülali Tarhan 202

Abdülaziz (Uluğ Bey'in Oğlu) 110, 132, 151, 154, 168, 169, 178, 183, 184, 185, 186, 188, 189, 210, 211

Abdülvel (Semerkant Şeyhüislamı) 39, 86, 96, 140

Abdülhâlik 97, 98, 102

Abdülhâmid 39

Abdüllatif 7, 10, 168, 169, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 196, 197, 199, 210, 211

Abdûlmelik (Semerkant Şeyhüislamı) 40, 62, 140

Abdürrezzâk-ı Semerkândî 38, 41, 42, 43, 44, 45, 48, 50, 51, 52, 53, 54, 57, 59, 62, 63, 64, 82, 83, 85, 88, 89, 91, 92, 93, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101,

101, 102, 103, 104, 105, 107, 108, 109, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 125, 126, 127, 128, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 139, 140, 141, 142, 145, 148, 149, 155, 156, 159, 165, 168, 169, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 195, 196, 197, 198, 199, 199, 200, 201, 203

Adil Sultan (şah) 164

Ahmed (Celâyirli) 44

Ahmed (Mevlana) 42

Ahmed (Mirza), bk. Mirza Ahmed

Ahmed (Ömer Şeyh'in Oğlu) 73, 99, 100, 113

Ahmed Mirza (Karakul) 130

Ahmed Yesevî 194

Aka Sufî (Özbek) 167

Ak-Baş 167

Ak Sultan Hanike 111

Ak-Sultan Hanike 166

Alâüddevle (Baysungur'un oğlu) 140, 168, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 192, 201, 210

Alâüddin 57, 158

Alâüddin Ali b. Muhammed Kuşçu, bk Ali Kuşçu

Alâüddin Alike Kükeltaş 57

Alâüddin Attar 144

Alâüddin Şaşı 141

Alâü'l-Mülk Tirmizi 24
 Alay (Moğol Hânı) 38, 98, 163
 Ali (Halife) 43
 Ali (Kaşgar Valisi) 113, 118
 Ali Beg 36, 91
 Ali Ekber 24
 Ali Kuşçu 11, 14, 158, 159, 160, 166
 Ali Müeyyed 43, 91
 Allahdâd 85, 86, 87, 93, 94, 95, 96, 97, 98
 An Ç'i-tao 69
 Argun Şah 78, 80, 83, 87, 91, 94, 95, 96, 97
 Arık Buka 164
 Arık Buka b. Tuli Han, bk. Arık Buka
 Arif (Şâir) 199
 Aristo 13, 155, 156, 162
 Arslan Hoca Tarhan 121, 125

B

Baba Hüseyin Bahadır 190
 Baba Sengü 40
 Baba Turmuş 94, 97
 Babur (Baysungur'un Oğlu) 132, 133, 147, 148, 149, 159, 161
 Babur (Hindistan Timurlu Hükümdarı) 196
 Bahaeddin Nakşibend 40, 144
 Bahâüddin (Şeyhülislam) 178
 Bahtı (Özbek Aka Sufi Kızı) 167
 Barthold 11, 13, 19, 22, 26, 30, 36, 40, 61, 75, 80, 81, 92, 100, 102, 122, 123, 125, 127, 131, 134, 140, 154, 161, 163, 168, 193, 213
 Barlamyus 156, 158
 Bayan Kükeltaş 167
 Bâyezid (Osmanlı Sultanı) 34, 55, 67
 Bâyezid (Semerkant Muhafızı) 181
 Bâyezid-i Pervaneci 180
 Baysungur (Şahruh'un Oğlu) 10, 13, 109, 113, 128, 136, 149, 161, 162, 168, 171, 172, 174, 175
 Bedreddin (Müneccim) 80
 Behram (Celâyir Emiri) 44

Berdi Beg 85
 Beveridge 24, 196, 213
 Beveridge A.S. 196
 Bibi Hanım 149
 Biki Sultan 52
 el-Birunî 23
 Blocher 33, 135, 156, 159, 160, 164, 191, 213, 216
 Bretschneider 44, 69, 134, 135, 137
 Brockelmann 67, 142, 146, 153, 156, 157, 160
 Burak (Han) 25, 114, 115, 118, 119, 126, 127, 133, 164, 209, 210
 Burhanüddin (Şeyhülislam) 191, 196, 197, 199, 200, 202,
 Burmiş Aga 35
 Burunduk 78, 80, 82
 Bürke Sultan 200
 Büyük Emir 37

C

Ca'fer-i Sâdik (Şii İmamı) 148
 Câmi (Şâir) 24, 40, 41, 142, 143, 144, 146, 158
 Cebbar Berdi 114, 164
 Celal (Hamid oğlu) 48
 Celalüddin (Emir, Semerkant Muhafızı Bayezid'in oğlu) 181
 Celalüddin Firuzşah 108, 172
 Celâlüddin Muhammed 188
 Cemal Karşı 25, 30
 Cemâlüddin Fethullah 198
 Cernâlüddin İsfahani 161
 Cengiz Han 19, 20, 21, 22, 26, 29, 33, 41, 44, 46, 47, 53, 57, 58, 59, 60, 64, 75, , 232
 Cihangir (Timur oğlu) 35, 38, 54, 55, 56, 81, 96, 99, 100, 101, 109, 112, 174
 Cihanşah (Duğlat Emiri) 120, 122, 123, 124, 125
 Cihanşah (Kamerüddin'in oğlu) 117, dn. 58
 Cihanşah (Türkmen Hükümdarı) 132, 202

Clavijo 18, 33, 36, 44, 46, 51, 52, 54,
56, 58, 59, 60, 61, 67, 68, 70, 71, 81
Cuki (Mirza), Bk. Muhammed Cuki
Cüzcanî 18

Ç
Çingiz Oğlan 114
Çhuyscan 70
Çolpan Mülk 52

D
Derviş Muhammed Tarhan 202
Derviş Oğlan 164
Desmaison 167, 214
Devlet Baht Saadet 167
Devlet Berdi b. Taş Timur 164
Devlet Sultan 167
Devlet Şah, Semerkandî 53, 54, 66, 132,
141, 143, 147, 153, 161, 162, 180,
184, 187
Dorn 40, 62, 107, 135, 136, 157, 218

E
Ebu Bekir (Mirañşah'ın oğlu) 56, 84, 85,
184, dn. 64
Ebu Bekr Hvâfi 40, dn. 61
Ebül-Fettah Deyyar 152
Ebu'l-Hayr (Özbek Hanı) 133, 134, 167,
181, 193, 194, 196, 198, 200
Ebu'l-Leys (Endican vâlisi) 118
Ebu'l Leys (Şeyh) 39
Ebu'l-Meali 24, 39
Ebû Nasr Parsâ 199
Ebû Said Evbehî 147
Ebû Said (Sultan Mahmud Hân'ın Oğlu)
110, dn. 15
Ebu Said (Timurlu Hükümdarı) 134,
167, 184, 185, 192-9, 200-3, 211
Ebû Tahir Hoca 150, 162
Efdalüddin Keşi 141
Eflatun 10, 156
Efzel (Hoca) 39
Ekber (Hindistan Timurlu Hükümdarı)
24, 196

Emin Ahmed-i Râzi 158
Emiran Şah Bahadır, Bk. Miran Şah
Erdeşir Tuvacı 136
Ergene Hatun 164
Erzen (Sası-Buka oğlu) 126
Esen Buka (Han) 70, 132, 133, 134
Ethe 42, 153, 214, 216
Euripides 156

F
Fahreddin Ahmed-i Tusi 57
el-Farabi 23
Fasih Ahmed 57, 84, 109, 166
Fazlullah Ebül-Leys 141
Feleki 161
Fethullah Tebrizi (Mevlana) 148, 198
Filip (Güzel, Fransa Kralı) Philippe 21

G
Gazan Han 60, 159, 160
Gevherşad 9, 63, 64, 166, 168, 171, 172,
173, 174, 175, 176, 177, 179, 182, 201
Giyâseddin Tarhan 64
Giyâsüddin Ali 66
Giyâsüddin b. Şadi Beg, bk. Şadi Beg
Giyâsüddin Cemşid b. Meş'ud 156
Giyâsüddin Cemşid Kâşi 107
Giyâsüddin (Nakkaş) 136
Giyâsüddin Pir Ahmed Hvafi 109
Graves 159

H
Habibe (Hasibe), Sultan 165, 166
Hâce Nâsir al-Din Ubeydullah 199
Hacı (Barlas Kabilesinin Başkanı ve Keş'in
Hakimi) 33, 34, 52
Hacı Muhammed Hüsrev 186
Hâfız-ı Ebrû 40, 42, 48, 50, 62, 82, 103,
111, 113, 125, 135, 145, 150
Halil Sultan (Mirañşah'ın oğlu) 52 (dn.
131), 73, 74, 76, 77, 78, 79, 80, 81,
82, 83-9, 90-9, 100, 104-5
Halil Sultan (Şahruh'un torunu) 174
Hamdullah Kazvini 50

- Hamid (Çağatay Beylerinden) 49
 Hamid (Emir) 35
 Hamza (Emir) 119
 Hamza (Hisar Emiri) 99, dn. 193
 Hamza (Rüstem'in kardeşi) 82
 Handmir, Bk. Hvândmir
 Hanikov 146
 Hanzâde Begüm 111, 166
 Hasan Bahadur 195
 Hasan Sufi Tarhan (Gevherşad'ın kardeşi) 63, dn. 4
 Haydar (Emir) 147
 Haydar (Mevlâna) 157, dn. 12
 Haydar (Muhammed) 129, 130
 Heredor 156
 Hıyâli (Buharalı) 162, dn. 46
 Hızır Han 166
 Hızır Hoca (Emir) 88
 Hızır Hoca (Moğol Hanı) 44, 121
 Hibetullah (Türkistanlı Bilgin) 23
 Hindu Buka Oğlu İskender 114
 Hinduke 182
 Hipokrat 42
 Hoca Abdülevvel 39, 86, 96, 140
 Hoca Abdülmümin 153
 Hoca Ahrâr 74, 140, 142, 143, 144, 147, 151, 194, 195, 196, 197, 198, 200, 201, 202, 203, 204, 211
 Hoca Hasan Attar 143, 144
 Hoca İmamüddin 143
 Hoca İsmâüddin 39
 Hoca Muizüddin 201
 Hoca Şerif 114, 130
 Hoca Yunus Simnanî 97
 Hoca Yusuf 78, 83
 Homeros 156
 Huart 42, dn. 70
 Hundaydâd (Emir) 78, 85, 89, 92, 95, 96, 97, 98, 114, 116, 117, 123
 Hundaydâd (Halil Sultan'ın Elçisi) 78, 85, 86, 104, 122
 Hurkudak 104
 Hüan-Tsang 23
 Hülâgu 53, 56, 163
 Hüsämüddin İbrahim Şah (Kirmanlı) 42
 Hüsämüddin Şaşı 152
 Hüseyin (Emir) 51
 Hüseyin (Herat Hakimi) 31, dn. 4
 Hüseyin (Kazagan'ın Torunu) 32, 33, 36, 37, 38, 44
 Hüseyin Süfî 50, 63
 Hüsn-Nigâr Hanike 167
 Hüsrev Dehlevî 161
 Hvandmir 44, 54, 64, 71, 111, 140, 141, 148, 151, 153, 156, 163, 164, 165, 166, 167, 185, 186, 188, 193
 Hvand Said 167
 İ
 İbac Oğlan 48, 49
 İbn Arabşah 18, 25, 26, 27, 33, 34, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 47, 48, 50, 51, 52, 54, 58, 59, 60, 61, 62, 67, 78, 85, 86, 87, 90, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 103, 104, 105
 İbn Battura 24, 26
 İbn Haldun 42, 59
 İbn Sina 23
 İbn Şuhbe 41, dn. 66
 İbnü'l-Cevzi 67, dn. 32
 İbnü'l-Esir 54
 İbrahim (İdigu Timur Oğlu) 182
 İbrahim (Şahruhiye Kalesi Muhafızı) 186
 İbrahim (Tuk Timur'un Oğlu) 120
 İbrahim (Uluğ Beg'in kardeşi) 65, 66, 67, 68, 81, 99, 132, 161, 183
 İrezen 132
 İsa (Hz.) 42, dn. 74
 İsa Hoca (Emir) 88
 İsmâüddin 39, 140, 141, 142, 143, 191
 İsamüddin (Şeyhülislam) 142, 143 (dn. 15), 144
 İskender (Hindu Buka Oğlu) 144 (dn. 39), 157 (dn. 12)
 İskender (Karakoyunlu) 157 (dn. 12), 179
 İskender (Ömer Şeyh'in oğlu) 37, dn. 37, 55, 56, 58, 72, 125, 132, dn. 124
 İskender Şeyh 58
 İsmetullah-ı Buharî 161
 İşan, Bk. Hoca Ahrar

K

- Kabul Şah 164
 Kadak Hatun 35
 Kadızâde-i Rumi 146, 147, 156
 Karaçar Noyan 47
 Kasuni 167
 Kâtip Çelebi 157
 Kaydu 25, 26
 Kazagan (Emir) 28, 31, 32, 33, 36, 37, 46
 Kazan Han 28, 44
 Kebek 26, 34
 Kemal Bedahşi 162
 Keyhüsrev (Emir) 37, 38
 Keykubad (Emir) 37
 Kışlık 63, 64
 Kul Muhammed (Hudaydad'ın Oğlu) 117
 Kuo-Ki 69
 Kutbüddin-i Şirazi 160
 Kutluk Türkân (Terken) Aga 167
 Küçe Melik 82
 Küçlük (Nayman Hanı) 131
 Küçgüncü (Han) 149, 167

L

- Lerch P. 107, 167, 196
 Li-kui 137
 Lütfi 10

M

- Mahmud (Gazneli) 56
 Mahmud Giti (Kütübi?) 50
 Mahmud Ferruh 96, 214
 Mansur (Fârs Hâkimi) 50, 156
 Mansur Kâşi 156
 Mar, N.Y. 134, dn. 133
 Melikşah (Selçuklu Sultanı) 161
 Meng-Hung 18
 Meryem Çelebi 160
 Mes'ud Kuhistani 190, 195, 198, 200
 (dn. 132)
 Mevlâna Hâfız 69
 Mızrab (Emir) 93, 100, 101
 Mihr Sultan 167
 Ming-Shi 135, dn. 136
 Minorsky 13, 83

Miranşah Kavçin 185

- Miranşah (Timur'un oğlu) 41 (dn. 67),
 52, 53, 54, 55, 73, 76, 91, 108 (dn.
 4), 184
 Miranşah Korçi 185
 Miranşah (Timur'un haleflerinden biri)
 183
 Mirek Hasan 204
 Mirek Türkmen 132
 Mirhvand 17, 115, 116, 118, 120, 124,
 125, 126, 137, 154, 158, 166, 168,
 169, 183, 186, 189, 190, 191, 193,
 196
 Mirüm 160
 Mirza Burak 114
 Miskin (Kadı) 186
 Muhammed Âlim 141
 Muhammed b. Ali Tirmizi 24
 Muhammed b. İsa Tirmizi 24
 Muhammed b. Timur Han 164
 Muhammed (Emir) 125
 Muhammed (Hz.) 20
 Muhammed Cihangir (Mirza, Muham-
 med Sultan'ın oğlu) 81, 96, 99, 100,
 101, 109, 112, 174
 Muhammed Cuki (Mirza) 171, 172,
 173, 175, 199, 200, 201, 211
 Muhammed Derviş 179
 Muhammed Gâzi 133
 Muhammed Han 102, 103, 115, 116,
 118, 122, 129, 164, 166, 209
 Muhammed (Harezmi Şah) 24
 Muhammed Haydar 110, 114, 130, 131,
 132
 Muhammed Hüsrev (Emir) 186
 Muhammed-i Ardistâni 166
 Muhammed Kâsım 173
 Muhammed Mirke 51
 Muhammed (Moğol Hanı) 102
 Muhammed (Özbek Hanı) 115
 Muhammed Parsâ 94, 142, 162, 199, 209
 Muhammed Rahim 147
 Muhammed Sâlih 150
 Muhammed Sultan (Timur'un Torunu)
 55, 56, 57, 67, 72, 76, 81

Muhammed Şâyesre 130
 Muhammed (Şii İmamı Ca'fer Sâdik'ın
 oğlu) 148
 Muhammed Taragay 64
 Muhammed (Hvafi) 146, 147
 Muinüddin (Kâşânî) 156
 Muinüddin Naranzi 157, dn. 12
 Musa 51, 151, 156
 Musevi 55, 64, 73, 139
 Mübarek Şah 25, 36, 145, , 229
 Mübeşşir 83, 99

N

Nakş-ı Cihan (Moğol Hânı) 115, 116
 Narşahi 133, 161
 Nâsirüddin-i Tusi 157
 Nâsirüddin Nasrullah Hvafi 109
 Necmüddin 54
 Nefahat 41
 Nefis (Mevlana) 165
 Nermiş Aga 35
 Nizâmeddin Şâmi 32, 33, 36, 37, 38, 43,
 45, 46, 47, 49, 51, 52, 70, 72
 Nizami 157, 161, 190,
 Nizâmüddin Fethullah 198
 Nizâmüddin (Hâmuş) 142, 143, 144, 191
 Nizâmüddin Mevdüd (Şeyhülislam) 198
 Nizâmüddin Mirek Mahmud (sadr) 175
 Nureddin, bk. Şeyh Nureddin
 Nur İlçi Gürgân 164
 Nur Said (Emir) 201

O

Olçay Timur Han 71
 Olçay Türkân (Terken) Aga 37
 Ostroumov, N.P. 146, 147

Ö

Öge Begüm 165, 209
 Öge Biki 67, 165
 Öge Tugan Şah 167
 Öklid 156
 Ölcey Temûr 71
 Ömer (Halife) 148
 Ömer (Mirza, Miranşah'ın Oğlu) 47 (dn.
 106), 56, 73 (dn. 59), 91, 184 (dn. 64)

Ömer Şeyh 35, 50, 55, 64, 72, 73, 99,
 108, 113, 157, 176, 204
 Özbek Han 53, 54, 110

P

Panomarev, A.I. 115
 Pir Ali Taz 93
 Pir Muhammed (Cihangir'in oğlu) 56,
 67, 68, 79 (dn. 97), 86, 87, 88, 89, 92
 (dn. 155), 93, 176
 Pir Muhammed (Kaşgar Vâlisi) 130
 Pir Muhammed (Kert Hükümdarı) 53
 Pir Muhammed (Moğol Hânlarından)
 117, dn. 61
 Pir Muhammed (Ömer Şeyh'in Oğlu) 55
 Pir Padişah 92
 Po-arh-hin-t'ai 135
 Polbios 156

Q

Quatremere 63, 195, 196, 216

R

Rabia Sultan Begüm 167
 Radloff 19, 22, 26, 27, 63, 163
 Râkım 150, 162
 Reşidüddin 23, 28, 33, 54, 64, 159, 160,
 163, 164
 Rieu 65, 108, 156, 157, 158, 162, 163,
 215, 216, 217
 Roemer, H.R. 83, 217

Rukiye Hanike 38

Rukiye Sultan Hatun 167

Rüstem (Mirza) 56, 79, 80, 82

S

Sadr-ı İslâm 117, 118, 122, 123
 Sa'id (Emir) 143
 Sa'id (Sultan Mahmud Han'ın Oğlu) 110
 Salâhüddin (Semerkant Başkadısı) 67
 Salih (Pir Muhammed'in Oğlu) 176
 Samoylovic, A.N. 108
 Saray Mülk Hanım 44, 52, 64, 65, 76,
 94, 155, 207
 Sarbuka 167
 Satpayev 115, dn. 42

Satuk Han 110, 129, 130, 132, 210
 Sekkâkî 162
 Selamüddin Musa b. Mahmud Kadızâ-
 de-i Rumi, bk. Kadızâde-i Rumi
 Sem'ani 24 (dn. 15), 40 (dn. 59)
 Semenov, A.A. 36
 Sem'i Cihan 115
 Sevin Beg 54
 Seydi Ahmed 108
 Seyfüddin Ahmed Taftazâni 153
 Seyfüddin İsfereği 161
 Seyyid Ahmed 108, 114
 Seyyid Ali (Aksu Hâkimi) 104, 114, 130,
 131
 Seyyid Ali Tarhan 104
 Seyyid Âşık 140, 141, 151
 Seyyid Bereke 38, 39, 41
 Seyyid Hoca 91
 Seyyid Râkım 150
 Sıddık (Kaşgar Vâlisi) 114, 115
 Sıddık (Timur'un Kardeşi) 33, dn. 15
 Sidi-Ahmed 164
 Sofokles 156
 Sokrat 156
 Sultan Ahmed (Babur'un Amcası) 108,
 161, 202, 203, 204, 205
 Sultan Ahmed b. Seyyid Ahmed b. Mirza
 Miranşah 108
 Sultan Baht Begüm 51
 Sultan Ebû Said (Herat Beglerinden) 179,
 195
 Sultan Hüseyin 41, 51, 55, 73, 76, 86,
 87, 88, 93, 204, 205
 Sultan Hüseyin (Timur'un Oğlu Ömer
 Şeyh'in torununun oğlu) 204
 Sultan Hüseyin (Timur'un Torunu) 41
 (dn. 67), 51, 55, 73, 76, 86, 87, 93
 (dn. 160)
 Sultan İbrahim (Alâuddevle'nin Oğlu) 201
 Sultan Mahmud (Babur'un amcası) 205
 Sultan Mahmud (Timur'un kukla Hânı)
 34, 35, 110, 111
 Sultan Mahmud Oğlan 133
 Sultan Muhammed (Baysungur'un Oğlu)
 172, 184, 185, 187, 192
 Sultan Muhammed Han 166

Sultan Şah Barlas 188
 Suter 22, 158
 Suyurgatmış (Hân) 38, 44, 109 (dn. 12)
 Suyurgatmış (Mirza) 136, 184 (dn. 64)
 Süleyman Şah 51, 87, 88, 89, 91
 Süyünc 167
 Süyüncük Han 149
 Ş
 Şâdi Beg 163, 164
 Şad Mülk (Hanım) 94, 96, 97, 98, 99
 Şah Cihan 52, 102
 Şah Melik (Emir) 75, 77, 78, 79, 80,
 81, 82, 83, 88, 89, 90, 91, 92, 96, 97,
 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105,
 111, 112, 136, 145, 155, 207, 208
 Şahruh 9, 40, 41, 44, 50, 52, 57, 58, 63,
 64, 65, 70, 73, 75, 76, 79, 80, 82, 83,
 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93,
 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102,
 104, 105, 107, 108, 109, 110, 111,
 112, 113, 114, 115, 116, 117, 119,
 126, 127, 128, 132, 133, 134, 135,
 136, 137, 139, 140, 144, 149, 157,
 158, 161, 163, 165, 168, 169, 171,
 172, 173, 174, 175, 177, 178, 179,
 182, 184, 198, 200, 203, 208, 209,
 210, 214, 217
 Şahruh Beg 109
 Şah Veli 125
 Şan-Ven 160
 Şâyestem 102
 Şemseddin Fahuri 34
 Şemseddin Kular (Kulal, Şeyh) 34, 41
 Şemsüddin Muhammed b. Cezeri (Şeyh)
 67
 Şemsüddin Muhammed (Câcermlî) 189
 Şemsüddin Muhammed Hvafi 146 (dn.
 36), 153
 Şemsüddin Muhammed (Tabib) 165
 Şemseddin (Emir) 82, 83
 Şerefeddin Yezdi 65, 163, 164, 172 (dn.
 8)
 Şeybanî Muhammed Hân 149 (dn. 50)
 Şeyh Abdullah 194
 Şeyh Abdullah, bk. Hoca Ahrar

Şeyh Ahmed (Saraf) 201

Şeyh Ali Tugayî 113

Şeyh Âzerî 66

Şeyh Dervîş Kükeltaş 123

Şeyh Hasan (Emir) 105

Şeyh Muhammed (Barlas) 141, 167

Şeyh Nureddin 75, 77, 78, 79, 80, 81,

82, 83, 85, 92, 94, 96, 97, 98, 99, 100,

101, 102, 103, 104, 105, 135, 208

Şîr Muhammed (Han) 116, 117, 118,

122, 123, 129, 209

T

Tahmasb (Safevî Şahı) 160

Taragay 32, 33, 34, 35, 64

Tarmaşirin 26, 34, 44

Tauer, F. 52, 216

Tayzi Oğlan 71, 163

Tekina Hatun 32

Timur 9, 10, 17, 18, 19, 23, 24, 26, 27,

28, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39,

40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49,

50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59,

60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69,

70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79,

80, 81, 85, 86, 87, 92, 93, 94, 98, 99,

100, 102, 103, 107, 108, 109, 110,

111, 113, 114, 115, 118, 120, 122,

125, 126, 127, 134, 135, 139, 141,

142, 145, 149, 150, 151, 154, 155,

162, 164, 166, 169, 171, 172, 178,

182, 183, 184, 185, 186, 190, 201,

204, 207, 214, 215

Timur (Timur Kurluk oğlu) 164, dn. 62

Timur Hoca (Emir) 73

Timur Melik 48, 102

Timur Melik b. Dulday 102

Toktamış (Han) 47, 48, 74, 89, 114,

118, 127, 164, 195

Tokuz Han 70

Tolun Aga 35

Tomlun Aga 35

Tonguz Han 70

Ts'eng-Tun (Çin İmparatoru) 137

Tuga Türkân (Terken) 167

Tugay Türkân (Terken) Aga 44

Tuğluk Timur 32, 50

Tukidides 156

Tuman Aga 94, 103, 105

Tuman Kutluğ 37, 38

Turelçi Gürgan 164

Tuti Aga 65

Tuva 25

Tuygur 70, dn. 45

Tükel Hanım 44, 51, 94

U

Uluğ Beg *dizine alınmamıştır*

Urgudak 104

Urus Han 114, 127

Ü

Üge Biki 51

V

Vasıfı 146

Vassaf 26, 159, 160, 218

Veliky Knyas 28

Veselovski, N. I. 145, 197

Veys Han 116, 117, 129, 132, 169, 210

Vyatkin, V. L. 62, 74, 78, 79, 82, 100,

145, 146, 149, 150, 151, 159, 167,

190, 197

Y

Yakup Çerhi 144

Yakut 40

Yar Ali (Kara Koyunlu) 179, 180, 181,

183, 210, 211

Yuan Ch'ao Pi-shi 21, 28

Yunus Hân (Veys Han'ın oğlu) 50, 129

(dn. 116), 132

Yusuf Süfi 49

Z

Zenker 63

Zeyneddin Ebû Bekir Tayâbâdi (Şeyh) 40

Zeyneddin Ebû Bekr Hvafî (Şeyh) 40

Zeynüddin Kazvinî 53

Zimin, L. A. 74, 80, 218

YER ADLARI DİZİNİ

A

Âb-ı Suh 187
Âbıverd 174
Abiş 121, 122, 125
Abiş Ovası 121
Açık Ferkent 78
Açık Parkent 78
Açlık Bozkırı 86, 193, 195
Afgan Hududu 40
Afganistan 28, 47, 171, 175, 192, 218
Ahsi 112
Ahsikent 73
Akar mevkii 76
Ak-Çilik 121
Ak Kuyaş (İli Irmağı) 123
Ak-Saray Köşkü 46
Aksu 120, 130
Aksular 74, 78, 98
Alabuga 132
Ala Tav 85, 103
Alay Ovası 98
Aleksandr Sıradağları 103
Aliâbâd 79, 80, 87
Ali Beg Horasanı 91
Alike Kükeltaş Camii (Semerkant) 150
Ali Müeyyed Horasanı 91
Alla 98
Allakuh 98
Altın-Cuk 115
Altun Göl 118, 121
Amerika 165
Amu-Derya 24

Anadolu 56, 149
Andhoy 38, 40, 82, 86, 87, 88, 91, 135, 182, 207
Arabistan 20
Arheng 173
Arpa Yazı mevkii 121
Astarâbâd 67, 91, 134, 177, 179
Asya 11, 13, 20, 22, 23, 24, 25, 26, 28, 30, 31, 32, 41, 48, 54, 58, 63, 69, 72, 73, 74, 94, 102, 108, 110, 121, 126, 137, 141, 145, 147, 159, 160, 163, 165, 182, 185, 188, 189, 197, 199, 205, 214, 215, 216, 217, 218
Aşpara 57, 72, 73, 74, 85, 86, 105, 119, 120, 121
Ateş Tapınağı 24
Avrupa 20, 48, 141, 197
Ayasofya Camii 159

B

Badgis 91, 95, 104, 115
Baghûm 120
Bağdat (Semerkant) 43, 51, 53, 56, 62
Bağ-ı Meydan, Bk. Meydan Bağ
Bağ-ı Nov 190
Bağistan 74
Bağlan 87, 173
Balcuvan 31
Balkan 30
Balkaş Gölü 118, 122
Barçkent 126, 127
Batı Asya 141

Batı İran 56, 84, 133, 171, 172, 202
 Baysungur Türbesi (Herat) 175
 Bedehşan 144, 162
 Belh 23, 24, 25, 32, 87, 88, 90, 93, 99,
 105, 128, 171, 172, 173, 175, 176,
 182, 183, 192
 Belh Kalesi 93
 Beş Balık 135
 Bilkûn Yolu 121
 Bistam 174, 177, 179, 182
 Boğutu Deresi 123
 Buâm Vadisi 120, 125
 Budist Tapınağı 23, 24
 Bugâm 120
 Bugüm 120
 Buhara 10, 25, 27, 36, 78, 79, 80, 81,
 82, 90, 92, 94, 95, 96, 100, 112, 119,
 137, 140, 141, 144, 145, 146, 152,
 154, 161, 168, 182, 185, 189, 192,
 194, 198, 199, 201, 207, 209
 Buhara Camii 95
 Buhara Kalesi 81
 Buhara Medreseleri 146
 Buhara Medresesi 144
 Buhara Meydanı 145
 Bulungur Bozkır 193
 Buralgu 122
 Burlak 115
 Bursa 67
 Buşeng 41
 Büyük Yurt 163

 C
 Cam 91, 92, 96, 101, 175, 180, 187
 Cambul 73
 Cebrân 83
 Cend 126, 127
 Cenner Bahçesi 51
 Ceyhûn 84
 Çınarrâhe Kapısı (Semerkant) 190, dn.
 89
 Cilânuti Vadisi 107, 126
 Cızak 86, 95
 Cumkal 125, 127
 Cumkal Vadisi 125, 127

Ç

Çaganiyan 144
 Çarın 120, 121, 122, 123
 Çekdalık 87
 Çiharsu 190
 Çınar Bahçesi (Semerkant) 190
 Çiçektu 175, 176
 Çihil Duhrerân 148, 178
 Çihil Sütun (Semerkant) 150, 151
 Çigdelik 97
 Çilik 75, 121, 122
 Çimkend 85
 Çin 20, 21, 22, 24, 57, 60, 67, 68, 69,
 70, 71, 72, 73, 74, 75, 78, 85, 102,
 104, 105, 125, 134, 135, 136, 137,
 160, 163, 207, 208, 209, 210
 Çinaz 115, 119
 Çin Hududu 72
 Çini Köşkü (Semerkant) 181
 Çirçik 32, 115, 208
 Çoban Ara 137, 151
 Çobanata Tepeleri (Semerkant) 105, 137
 Çu Irmağı 121, 134
 Çukelek 75
 Çuklek 75
 Çulek 75

D

Damgan 174, 177, 179
 Debusiye 80
 Dehli 183
 Dilgüşa Bahçesi 51
 Dilgüşa Sarayı 100
 Dimaşk (Semerkant yöresinde) 41, 51,
 55, 62, 185, 211
 Dize Geçidi 83
 Doğu Avrupa 20
 Doğu Türkistan 26, 72
 Dûke 83
 Dukke-yi Şapurgân 83

E

Eberkihtu Geçidi (Kurel) 121
 Ebû Said Hân'ın Medresesi (Semerkant)
 148
 Efrâsiyâb 151

Emir Çakmak Medresesi (Yezd)
Endican 26, 97, 112, 114, 118, 133, 221
Ere Bari 121
Ermenistan 65
Erzurum 66, 207
Etrâk Kөл 118
Evliya Ata 85

F

Fars 50, 55, 183, 187, 222
Fergana 6, 26, 27, 50, 55, 69, 72, 73, 74,
86, 97, 98, 99, 101, 112, 113, 119,
131, 133, 208
Ferhatcird 187
Filistin 57
Firuzküh 48, 66

G

Gazan Han'ın Rasathanesi 159
Germisir 171, 192
Gevherşad Medresesi (Herat) 175, 182
Giru 125
Gök Mescid (Mescid-i Kebûd-Semer-
kant) 148
Gurban Nergis 123
Güney Kafkasya 65, 207
Gürcistan 73
Gürgân 42, 57, 163, 164, 174, 223, , 237
Gür-i Emir 150, 165, 191

H

Hâf 40
Halvâyin Yolu 151
Hanbalık 69
Harân 83
Harezm 6, 25, 31, 39, 43, 49, 50, 54, 92,
111, 112, 114, 115, 133, 208, 210,
223
Hazar Denizi 133
Hemedan 56, 172
Herat 9, 10, 31, 40, 41, 53, 57, 83, 87,
91, 93, 99, 100, 101, 104, 105, 107,
109, 110, 111, 112, 113, 119, 126,
127, 128, 132, 135, 136, 137, 139,
140, 141, 149, 153, 157, 158, 165,
166, 168, 169, 171, 172, 173, 175,

176, 177, 178, 179, 180, 181, 182,
183, 188, 191, 192, 198, 199, 200,
201, 203, 204, 205, 208, 209, 210, 211

Herat Çarşısı 87

Herirüd 40

Hilkûn 121

Hindistan 20, 22, 29, 54, 66, 77, 220,
221

Hind Ticaret Yolu 183

Hindukuş 56

Hisar 46, 92, 96, 99, 100, 101, 192, 198,
221

Hive 133

Hoca İlgar 34

Hocend 28, 45, 47, 86, 92, 97, 98, 115,
193

Horasan 40, 41, 43, 53, 57, 61, 62, 66,
82, 83, 84, 90, 91, 92, 93, 95, 119,
150, 174, 177, 178, 179, 180, 183,
187, 188, 192, 194, 196, 199, 200,
201, 204, 207, 208, 211

Hoten 73

Hutrelan 173

Huzar 65, 89, 96, 207

I

Irak 9, 73, 177

Irak-ı Arab 73

İsfahan 56, 110, 135, 172

Isık Göl 72, 74, 85, 120, 121, 122, 124,
125, 129, 132

Isık Göl Kalesi 72, 125

İ

İbrişim Irmağı 177, 210

İbrişim Köprüsü 174

İhtiyareddin Kalesi 175, 177, 178, 200

İki Etik (?)'in Başı

İli 123, 124

İli Irmağı 123, 124

İmad Kalesi 177, 178

İran 4, 10, 17, 19, 21, 22, 23, 24, 25, 26,
27, 28, 40, 48, 53, 56, 58, 60, 63, 64,
84, 94, 133, 141, 155, 161, 162, 163,
171, 172, 175, 187, 202

İsferâyin 177

İsfizar 60
İskenderiye Müzesi 17
İslâm Asyası 20
İslâm Mâverâünnehir'i 23
İstanbul 11, 13, 14, 159, 160, 213, 217

K

Kâbil 61, 65, 71, 207
Kafkas Dağları 53
Kandahar 75, 128
Kân-ı Gil 151
Karabağ 39, 66, 67, 70, 141, 207
Karaköl 161
Kara Saman 102
Kara Tav 85, 103
Kara Tübe 100
Karçak Geçidi
Karşı 7, 26, 28, 32, 33, 46, 48, 88, 89,
90, 93, 119, 124, 125, 203, 208
Kastek Geçidi 121
Kâşân 156, 157
Kaşgar 6, 27, 69, 73, 112, 113, 114, 115,
116, 117, 118, 130, 131, 132, 208,
210, 219, 224
Kaşka Derya 26, 28, 33, 34, 105, 208
Kat 133
Karvan 193
Kelif 89, 100, 208
Kend-i Bâdâm 133
Kerbelâ 49
Kermine 200
Keş, Bk. Şehrisebz
Ketmen Dağları 123
Ketmen Tepe 123
Kızıl Ribat 100, 101, 208
Kızıl Su 120, 122
Kızıl Su-yi Haskent 120
Kızıl-Su-yi Kök Tipe 120
Kihtu 121
Kirman 43
Kitü Geçidi 121
Kök Saray Köşkü 61, 173
Kök Tepe 123
Kuçan 92, 176
Kuçkar 125

Kufin 200
Kulan 85, 103
Kulan Başı 85, 103
Kulancuk 85
Kulan Geçidi 85
Kul Tipe 120
Kunduz 87, 173
Kunges Irmağı 124
Kusuye 40
Kuşbulak 122
Kuzey İran 53
Küçük Asya 73
Küh-i Baharz 180
Kür Irmağı 43
Küruh 180
Kütahya 67
Küy-i Ten 89, 96

L

Luristan 48

M

Mahan 36
Mardin 64
Maturid 202, 203
Mâverâünnehr 93
Mâzenderân 42, 43, 57, 91, 92, 149,
174, 200, 208
Medine 129, 142
Mekke 10, 39, 40, 113, 129, 142, 186
Meraga 159, 160
Merv 36, 149, 182, 202
Mescid-i Mukatta (Semerkant) 148, 150
Mescid-i Ömer 150
Meşhed 92, 174, 176, 177, 179, 181,
182, 187, 214
Meydan Bağı 190
Meydan Bahçesi 150, 190
Mezopotamya 56, 64
Mısır (Semerkant) 45, 55, 61, 62, 149,
168
Mirza Arığı 154
Mirza Hamamları (Semerkant) 150
Mirza Uluğ Beg'in Bağı (Semerkant) 130,
150

Moğolistan 20, 21, 29, 33, 47, 50, 71,
72, 73, 81, 85, 102, 110, 112, 114,
115, 116, 117, 118, 119, 129, 131,
132, 133, 134, 163, 168, 207, 208,
209

Moğol Ülkesi 105

Mugan Bozkırları 61

Munk 31

Murgap (Boyu) 36-7, 71 (dn. 187), 90-1

Murgap Irmağı 175

Mübarek Şah Medresesi (Buhara) 145

N

Nahşeb 26

Nanking 69

Neretü 177, 179, 180, 181, 183, 210

Neretü Kalesi 179, 180, 181, 210

Nesâ 174

Nesef, Bk. Karşı

Nevbahar 23

Nişabur 174, 176, 179, 210

Nur 164, 201, 223

O

Orta-Asya 22, 23, 25, 26, 28, 30, , 234

Otrar 62, 71, 74, 75, 76, 78, 81, 85, 96,
98, 99, 102, 119, 126, 198, 207

Ö

Ömer Mescidi, Bk. Mescid-i Ömer

Ön-Asya 22

Özbek Ülkesi 115

Özkend 26

P

Parkent 194

Pây-âb 124

Paykabak Kapısı (Semerkant) 100

Pekin 68, 136, 137

Penc 37

Peskent 103

R

Radkân 177

Rey 9, 98, 99, 174

Rigistan 145

Ruh Kalesi 209

Rusya 20

S

Sabran 126

Sa'dâbâd 175

Sadr Kurbüddin Medresesi (Semerkant)
145

Sağanak 92, 103, 105, 126, 127, 133,
134, 209

Salı-Saray 31

San Taş Geçidi 124

Saray Kışlağı 31

Sâve 172

Savran 57, 74, 85, 102, 103, 104

Sayram 73, 102, 103, 133, 200

Semerkant 9, 10, 11, 38, 150, 191, 199,
214, 217, 219, 220, 224

Semerkant Camii 149

Semerkant Kalesi 61, 81, 96, 116, 145
(dn. 27), 151, 185, 208

Semerkant Medreseleri 146

Seng-Taş 122 (dn. 80)

Serahs 182

Sibirya 133

Signak 92

Simnan 174

Sincab Geçidi 176

Sind 56

Sir-Derya 69

Sistan 36, 37, 50, 57

Sivas 60

Siyâb 151

Sorhâb 121

Sultaniye 9, 43, 53, 54, 56, 62, 63, 64,
65, 66, 95, 110, 207

Sultaniye (Semerkant) 9

Sultan Nâsır Hasan Medresesi (Kahire) 61

Surhan Vadisi 25

Suriye 20, 43, 48, 73

Suriye Çölleri 48

Suzak 134

Sûc Irmağı 187

Ş

Şah-ı Zinde 110

Şahruhiye 73, 78, 92, 97, 98, 114, 119,
128, 186, 193, 199, 200, 222
Şahruhiye Kalesi 186, 222
Şapurgan 6, 83, 87, 88, 91, 192, 207
Şaraphan 92
Şehrisebz 32, 33, 46, 61, 83, 87, 95, 100,
101, 119, 185, 192
Şeyh Şemseddin'in türbesi (Keş) 35
Şeyhzâde Kapısı (Semerkant) 100
Şimal Bahçesi (Semerkant) 52
Şiraz 43, 56, 62, 80, 95, 132, 135, 142,
144, 157, 172, 193
Şiraz (Semerkant) 43, 56, 62, 80, 95,
132, 135, 142, 144, 157, 172, 193
Şirdâr Medresesi (Semerkant) 148
Şirvan 179

T

Taht-ı Karaca Sarayı (Semerkant) 61
Talas 73, 85, 103, 120
Talas Ala Tav'ı 85, 103
Talas Irmağı 120
Taraz 73, 120
Tarnab 176, 178, 184, 210
Tartı 85
Taş Buynak 122
Taşkend 37, 73, 76, 77, 80, 89, 92, 97,
115, 119, 128, 140, 143, 193-4, 196-
7, 200, 207
Tayâbâd 40
Tebriz 13, 43, 53, 132, 159, 218
Teke 49
Tekes 123, 124
Teklik 121
Tiklik Irmağı 121
Timur'un Camii (Semerkant) 149
Timur'un Kabri 126
Timur'un Mezarı 36, 190
Timur'un Saray(lar)ı 44
Timur'un Türbesi 182
Tirmiz 24, 39, 42, 49, 93, 100, 128, 185,
208
Tokmak 115
Tokutu 123, 124
Tubbet 137

Tus 92

Türbet-i Şeyh Cam 180

Türkistan 23, 24, 26, 72, 73, 74, 77, 133,
134, 135, 141, 162, 167, 190, 193,
194, 197, 205, 213

Türkistan, Bk. Yesi

Türkistan Hududu 73, 77

U

Ulu Camii (Semerkant) 189
Uluğ Beg'in Medreseleri 145
Uluğ Beg'in Sarayı 6, 139
Uluğ Beg Kütüphanesi 159
Uluğ Beg Medresesi 146, 147, 148, 150,
191, 205
Uluğ Beg Rasathânesi 160
Uluğ Kebin 121
Uluğ Yurt 71
Uratübe 95, 97
Uş 112
Uzak-Doğu 22
Uzun Ata 98

Ü

Ürgenç 43, 133

V

Vahş 37

Y

Yahudi Mezarlığı (Tebriz'de) 54
Yam 96, 101
Yedisu 69, 72, 125
Yengi (Talas) 73, 85, 103, 120
Yengi Taraz 120
Yesi (Bugünkü Türkistan) 73, 193
Yulduz 124
Yumkal Koçkar 125
Yusufâbâd 40

Z

Zemin-Dâver 192
Zencir Saray 28
Zerdüşt Tapınağı 23
Zereşan 79, 80, 81, 154

KAVİM, KABİLE, DEVLET, TOPLULUK VE HANEDAN ADLARI

A

Abbâsi Halifeleri 24
Acem 9, 42, 107
Afgan Moğolları 29
Ali Taraftarları 43
Altın Ordu 74, 92, 209
Altın Ordu Tatarları 92
Arab(lar) 42, 49, 73, 229
Argun Kabilesi 184, 185
Arlat(lar) 27, 28
Arulat 28
Avrupa Komünistleri 197
Avrupalı 43, 60, 69, 99
Avrupalı Yazarlar 69
Avrupa Şövalyeleri 48

B

Bağdatlı Kadınlar 51
Baharız Tâcikleri 180
Barlas(lar) 27, 28, 33, 58, 167, 188, 221, 225
Barlas Kabilesi 33, 58
Barulas 28
Bekrit Boyu 118
Bizans 22
Buhara Dervişleri 194
Buharalı Âlimler 192
Buharalı Din Adamları 192, 196, 198
Buharalılar 192
Buharalı Şeyhler 39

Buhara Sadr-ı Cihanları 140, 141
Buhara Şeyhleri 95, 152

C

Celâyir(ler) 27, 44, 45, 46, 220
Celâyir kabilesi 45
Celâyir Uluğu 45
Cengiz Han'ın halefleri 22
Cengiz Han İmparatorluğu 19
Cengizliler 71, 81, 109, 110, 116
Cengiz Soyu 109, 110
Chadeyev 29
Cuci(ler) 48, 49, 126, 163
Cuci İmparatorluğu 163
Cuci Mirzaları 48
Cuci'nin Oğulları 49

Ç

Çağatay(lar) 10, 26, 27, 28, 29, 33, 34, 36, 48, 49, 50, 57, 63, 64, 71, 120, 123, 126, 157, 162, 163, 164, 186, 221
Çağatay Âsilzadeleri 63
Çağatay Asker Başbuğları 57, 64
Çağatay Begleri 48
Çağatay Devleti 19, 28, 50, 126
Çağatay Hanları 26, 27, 34
Çağatay Hânlığı 28
Çağatay Ordusu 50, 71, 120, 123
Çağatay Sülâlesi 29
Çağatay Şairleri 10, 162

Çağatay Ulusu 29, 34, 49, 164
Çin İmparatorları 68-9
Çin Elçileri 67, 134, 135, 136, 208, 209
Çingizliler 186
Çinliler 69, 71, 137
Çin Tüccarları 137
Çin Uygurları 70

D

Duğlat 28, 29, 114, 116, 120, 129, 130, 220
Duğlat Begleri 29
Duğlat Kabilesi 28

E

Eski İran İmparatorluğu 21
Eski Türk Hükümdarları 21
Eşkiya Topluluğu 30

G

Grek Bilginleri 156

H

Harezmîliler 38
Harezmî Ustalar 46
Hazâreler 47
Herat Kuvvetleri 101
Heratlılar 178, 199
Horasanlılar 195
Hüdâvendzâdeler 38, 39
Hülâgu İmparatorluğu 53

İ

İl-i Celâyir 46
İranlı(lar) 49, 155, 160, 161
İranlı Astronomlar 160
İranlı Bilginler 155
İranlı Şâirler 161
İran Moğolları 53
İran tarihçileri 17
İrsi Şeyhülislâmlar 99, 197
İslâm Âlimleri 32
İslâm Dünyası 10, 11, 14, 154, 155, 162
İslâm Filozofları 23

İslâm Tarihçileri 13, 155
İspanya Elçileri 67
İspanyollar 68

K

Kadın Şarkıcılar 140
Kalmuklar 71, 72
Karahanlılar 26
Karakoyunlu(lar) 157, 222
Karaunnas 29
Kastilyalı Elçiler 56
Kaşhanlılar 156
Kavçin 27, 28, 185, 223
Kazak(lar) 30, 134
Kelâm Ehli 25, 141
Kert Sülâlesi 53
Kuyaş (Çağatay Ordusu) 123, 124, 227

M

Mâverâünnehr Hanları 25, 28, 29
Mazenderanlı Seyyidler 42
Mısır Elçileri 168
Ming Sülâlesi 68, 69, 71
Moğol(lar) 19, 20, 21, 22, 23, 25, 26, 28, 29, 30, 31, 32, 34, 43, 44, 45, 47, 51, 52, 60, 67, 68, 70, 71, 102, 105, 108, 115, 116, 117, 118, 120, 121, 122, 124, 132, 155, 163, 165, 169, 210, 213, 219, 221, 223, 224
Moğol Asilzâdeleri 34
Moğol Cengizlileri 71
Moğol Hanları 21, 26, 31, 121, 155
Moğol İmparatorları 70
Moğol İmparatorluğu 21, 22, 30, 163, 165
Moğol Mirzaları 28
Moğol Öncüleri 120
Moğol Sülâlesi 68, 70, 71
Mu'tezililer 25

N

Nakşibendiler 141, 194, 196
Nöker(ler) 38, 55, 83, 102, 103, 112, 113, 116, 176, 186, 187, 189

O

- Ordu (Ordugâh) 74, 75, 76, 78, 87, 92, 209
Orhun âbideleri 28
Orta-Asyalı Din Bilginleri 25
Orta-Asya Moğol Hanları 26

Ö

- Özbek Askeri 115, 127
Özbek Cengizlileri 116
Özbek Hanları 126, 133
Özbekler 114, 129, 134, 188, 193, 210
Özbek Ordusu 200
Özbek ulusu 115, 126

P

- Putperest Moğollar 115, 126

R

- Ruslar 158
Rus Türkiyatçıları 29

S

- Sancari Aşireti 36
Sâsâniler 175
Semerkant ahalisi 62
Semerkant âlimleri 147
Semerkant halkı 61
Semerkant'ın İrsi Şeyhülislâmları 99
Semerkant İmamları 186
Semerkantlılar 156, 193, 200
Semerkant Şeyhülislâmları 39, 140, 141
Semerkant Türkleri 180
Serbedârlılar 43, 91
Sulduz Boyu 186
Suriyeliler 43
Sünnî İslâm Bilginleri 25

Ş

- Şahrüh Kuvvetleri 174
Şeybaniler 148
Şirvanşah 179

T

- Tabiat Bilimcileri 23
Tacik(ler) 43, 89, 180, 187
Taragay'ın Ailesi 35
Tarhanlar 174
Taşkent Nakşibendileri 194, 196
Tibet Elçileri 137
Timur Devleti 46, 60, 64
Timurlular Ailesi 77
Timurlular İmparatorluğu 111
Timurlular 29, 77, 110, 111, 112, 133, 134, 149
Timur Oğulları 107
Timur'un İlk Hanımları 35
Tirmizli Seyyidler 38
Tuvaci(ler) 47, 48
Türk(ler) 11, 13, 15, 19, 21, 28, 32, 36, 42, 47, 65, 74, 120, 158, 160, 162, 163, 187, 204, 217
Türkân-ı Semerkandî 180
Türk Begleri 32
Türkistan Sufileri 197
Türkleşmiş Moğol 28
Türkmenler 36, 37, 184

U

- Uluğ Beg'in Haremi 142
Ulus Emiri 129
Ulus-u Celâyir 46
Uygurlar 19, 22

MADDELER

A

Abdullahnâme 147, 167

Aksak 37

Allah Ok Değdi 191

Altay Kürkü 187

Ankara Savaşı 45, 73

Arap Cömertliği

Argha (Aldatmak) 124

Argha or 124

Aritmetik 155

Astronomi 155, 157, 158, 160, 161, 169,
188, 210

Atabeg 52

B

Bâbürnâme 132, 133, 137, 148, 150, 153,
159, 175, 184, 190

Bahar (Manastır) 23

Baş Hatun 44

Başının Derisini Otlı Doldurmak 87

Begler Ulugu 65

Bek 28

Binlik 46

Budizm 23, 24

Bürün Dünya İki Hükümdârın Sahip
Olacağı Kadar Değerli Değildir 59

Büyük Divan 55

Büyük Emir 37, 220

C

Cengiz Hân Yasası 57

Cerib 154, dn. 72

Cete 30

Ç

Çağatay (Deyim) 10, 26, 27, 28, 29, 33,
34, 36, 48, 49, 50, 57, 63, 64, 71, 120,
123, 126, 157, 162, 163, 164, 186,
221, 233, 234

Çağmini'nin Mulahhası 146

Çete 21, 30, 33, 58

Çince 21, 69, 135

Çin Kaynakları 24, 65, 69, 70, 102

Çin Seferi 60, 71, 73, 78, 85, 207

Çin Takvimi 160

Çuldu-yi Feth 178

D

Dâbân (Geçit) 121

Daruga 114, 189

Davul ve Bayrak 179

Dayak Atılmak Suretiyle Cezalandırmak
55, 105, 128

Dervişizm 197

Destûrül-Memâlik 94, dn. 166

Devlet Hapishanesi 61

Devlet Hazinesi 61

Devlet'in Hânedân Azâsının Ortak Malı
Sayılması 52

Dinar 26, 27

Divan begi 204

Dört Ulus Tarihi 164

E

Ez-zicü'l-İlhâni 157
Emir 46, 51, 64, 75, 78, 80, 90, 99, 100,
101, 113, 114, 119, 123, 143, 147,
150, 155, 165, 180, 181, 186, 191,
201, 203, 207
Emirek 113
Emir-i Kebir 64
Encyclopedia of Islâm 196

G

Geometri 155
Göçebelik Gelenekleri 26, 29
Grekçe 155
Grek Edebiyatı 156
Greko-Baktriyan Kültürü 23
Gümüş Dirhem 26
Gürgân (Güveyi) 42, 57, 163, 164, 174,
223, 229

H

Habibü's-siyer 35, 108, 109, 142, 144,
152, 153, 154, 163, 164, 165
Hacegân-ı Hâce, Bk. Hâce-i Kelân
Hâce-i Kelân 205
Hakimi Tarikatı 24
Han Dâiresi (Hâyât-i Hân) 110
Handzâde 24
Hanekâh 25
Hangâh 148, 209
Hanımlar ve Kızların Kendi Başlarına da
Ziyafetler Tertip ve Misafirleri Dâvet
Etmeleri 51
Hanzâde 24, 38, 111, 165, 166, 221
Hastaları Telkin ile Tedavi 165
Heft İklim 158
Herat Muhtesibleri 139
Hezare 47
Hidâye 25, 62, 197
Hidâye Yazarı 62, 197
Hind Seferi 65
Hintçe 200
Hüsrevlerin Binası 24

İ

İhvânü's-Safa 42
İl 46, 234
İran Kaynakları 28, 94
İran Medeniyeti 19
İran Sikkeler Sistemi 26
İran Tarihleri 64
İran Tesiri (Timurlularda) 23
İskender Anonimi 24, 31, 32, 36, 37, 44,
45, 48, 50, 54, 55, 70, 73, 102, 110,
126, 164, 215
İskender Takvimi 171, dn. 1
İslâm Astronomisi 14, 160
İslâm Medeniyeti 25, 26, 30, 58, 156
İslâm Mimarisi 23, 60
İslâm Takvimi 160
İşân 147, 197, 198, 199, 200, 202, 203,
204, 205

K

Kadı 153, 178, 186, 189, 223
Kadı'nın Sakalını Kestirerek Dolaştırmak
152
Kağıt Paralar 69
Kalaç (Kal Aç) 163
Karşı (Moğolca Saray) 26, 28, 32, 33,
46, 48, 88, 89, 90, 93, 119, 124, 125,
203, 208, 229, 230
Kâse Dâştan 68
Kayık Kullanmak (İrmak Geçerken)
Kazak (Deyim) 30, 134
Kebekî 26
Kımız 67
Kıssahân(lık) 59, 66
Koşun 47
Kuleler Dikilmesi (Kellelerden) 60
Kurultay 47
Kuşçu 11, 14, 158, 159, 160, 166, 219
Kudatgu Bilik 19
Küçük Hanım (Kıçık Hanım) 44

L

Lenger 176

Leningrad Üniversite Yazmaları 26
Lenk 37

M

Manastır 23
Matematik 157
Matla'-ı Sâdeyn 65, dn. 13
Merasim-i Kuş ve Kâru 68
Mesih 42
Mısır Sultanı 55
Moğolca 21, 26, 29, 47, 121, 122, 124
Moğol Geleneği 44, 45, 67
Moğol İstilas 19, 21, 60
Moğol Örf Âdetleri 51
Muhtesib(ler) 139, 140, 144, 152, 153
Muizzü'l-Ensâb 44, 47
Musikî 155
Müçülge 47

N

Nakşibendî Tarikatı 39, 197
Nesebnâme 44
Noyan 47, 222
Nöker(ler) 234
Nüzhetü'l-Kulûb 25

O

Oba 122
Obo 122
Ogi 200
Onluk 48
Orçin 27
Ordu Pazarı 174
Orta Asya Tasavvufu 141, 205
Ot (Ateş) 124, dn. 86

Ö

Ön-Asya Medeniyetleri 22
Örf 51, 127, 152
Örf Hukuku 127
Özbek Askeri 234
Özbek Kıyâfeti 193

P

Padişah-ı Hitâ 116
Purperest 25, 26, 50, 51, 70, 195
Püstün-i Altayî 187

Q

Quadrivium 155

R

Radloff'un Sözlüğü 27
rasti rusti 41
Ravzatü's-Safa 65
Reşahât (Aynü'l-Hayât) 141
Rum Kadısı (Kâdi-yi Rûm) 146
Rum Kayseri 55
Rus Büyük Kinezi 64
Rus İstilas 27

S

Saç Örgüleri Taşıma 51
Sadr 25, 117, 118, 122, 123, 140, 141,
145, 148, 175, 198, 224, 231, 233
Sahihü'l-Buhârî 24
Salay Bigüm 130
Samariyya 146, 147, 148, 150, 151, 159,
162, 217
Saray 26, 28, 31, 44, 46, 52, 61, 64, 65,
76, 94, 99, 124, 155, 173, 207, 224,
227, 230, 231, 232
Satranç Oynama 59
Satranç ve Tavla Oynama 62
Semerkant Çalgımcıları ve Okuyucuları
140
Semerkant Hazinesi 191
Semerkant Rasathanesi 17
Siyâk İlmi 205, dn. 161
Siyâsetnâme 160
Sokolniçi 158
Sûfizm 141, 197
Sulama Kanalları 60
Sünnilik 43
Süryanice 23

Ş

- Şahruh Anonimi 75, 79, 80, 82, 83, 84,
85, 87, 88, 89, 90, 93, 217
Şahruh'un Cesedi 174
Şâir-i Türk 162
Şeriat 197
Şeybaninâme 167
Şeyhülislâm 25, 62, 86, 96, 140, 142,
143, 178, 191, 196, 197, 198, 199,
200, 202, 203
Şigaul (Teşrifatçı) 196
Şii 43, 148

T

- Tamga 154, 183
Tarhan(lık) 63, 64, 104, 121, 127, 176,
202, 219, 220, 221, 224
Tarih 4, 13, 15, 50, 53, 55, 74, 87, 110,
116, 129, 134, 145, 147, 150, 157,
160, 162, 165, 173, 181, 185, 190,
191, 192, 194, 195, 213, 214, 215,
217, 218
Tarih-i Güzide 50, 53, 218
Tarnab Savaşı 178, 184
Tenab (Çadır Urganı) 27
Terken (Unvan) 36, 37, 39, 44, 167, 222,
223, 226
Tıb 22, 42
Timur'un Çin Seferi 71, 78
Timur Efsanesi 122
Timur'un Hazinesi 79
Timur'un Yazıtı 115
Töre-i Cengiz Hân 47, dn. 108
Tuğrul Beg Burcu (Rey) 99
Tümen (Askeri) 27
Tümen (İdari) 26, dn. 26, 27, 46
Tümen (Mali) 27, 174, dn. 18
Türkçe 10, 11, 13, 21, 23, 28, 32, 37, 52,
64, 89, 98, 110, 124, 132, 157, 167,
213, 214, 216, 217
Türk Elbisesi 158

Türkistan Tasavvufu 141

- Türk-Moğol Askeri Teşkilât Unsurları 19
Türk-Moğol Devlet Esasları 19
Türk Şiiri 162

U

- Uğruk 63
Ukruk (Ugruq) 63
Uluğ Beg (Unvan) 10, 11, 13, 14, 17, 18,
28, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 70, 71,
72, 73, 76, 78, 79, 81, 82, 88, 89, 90,
91, 92, 96, 99, 100, 101, 102, 104,
105, 107, 108, 109, 110, 111, 112,
113, 114, 115, 116, 117, 118, 119,
120, 121, 122, 123, 124, 125, 126,
127, 128, 129, 130, 131, 132, 133,
134, 136, 137, 139, 140, 141, 142,
143, 144, 145, 146, 147, 148, 149,
150, 151, 152, 153, 154, 155, 156,
157, 158, 159, 160, 161, 162, 163,
164, 165, 166, 167, 168, 169, 171,
172, 173, 174, 175, 176, 177, 178,
179, 180, 181, 182, 183, 184, 185,
186, 187, 188, 189, 191, 194, 196,
197, 198, 199, 200, 205, 207, 208,
209, 210, 211, 219, 222, 226, 230,
232, 235
Uluğ Beg'in Cesedi 187, 191
Uluğ Beg'in Zeycleri 159
Ulus 164, 235

V

- Vergi (Armağan) 46, 62, 69, 71, 153,
154, 176, 183, 201

Y

- Yada Taşı 195
Yağı (Düşman) 195
Yasavul 108, 143, 144
Yezdgerd Takvimi 171

V. V. BARTHOLD

Z

Zafernâme 17, 24, 26, 27, 28, 31, 32, 33,
34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43,
44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53,
54, 55, 56, 57, 59, 60, 61, 62, 63, 64,
65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74,
75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 85, 89, 91,
94, 98, 102, 108, 118, 127, 141, 164,
171, 184, 195, 216, 218

Zafernâme (Şâmi) 33

Zafernâme (Yezdi) 33, 34

Ziyafetlere Hanımlar ve Kızların Yüzleri
Örtülü Olmadan Katılmaları 51

TİMUR'UN
TORUNU, MİRZA
ŞAHRUH'UN OĞLU

BİLGE HÜKÜMDAR ULUĞ BEG

1394 yılında Sultaniye'de (Azerbaycan) doğan Uluğ Beg, Mirza Şahrüh ile Gevherşad Aga'nın oğlu olup, kendisine Muhammed Turagay adı konulmakla birlikte, daha dedesi Timur'un sağlığında bu ad yerine, lakabı olan **Uluğ Beg** diye anılmıştır.

Tarihçilerin ifadesiyle "Eflatun'un bilgisi ve Feridun'un haşmetini" şahsında toplamış olan Timur'un torunu Uluğ Beg küçük yaştan itibaren hayatını matematik ve astronomiye adayan idealist bir bilgindi. Döneminde Ali Kuşçu gibi fen bilimleri alanında uzmanların toplanmış bulunduğu Semerkant'ta ilmi çalışma yapmak için her türlü imkân sağlanmış, o ve çalışma arkadaşları, çalışmalarının sonucunu **Zic-i Uluğ Beg** adlı eser ile ortaya koymuşlardır ki, bu eser Orta Çağ'da İslâm dünyasında astronominin son sözü durumundaydı.

Uluğ Beg'e gelinceye kadar İslâm dünyasında bir bilginin tahtta oturduğu görülmediğinden İslâm tarihçileri tarafından "Aristo'nun hükümdar talebesi İskender'e" benzetilmiştir. O, ana dili olan Türkçeden başka dinî ilimlerde tartışacak derecede Arapça yanında, şiir yazacak ve kardeşi Baysungur ile şair Genceli Nizami ve Dehlili Hüsrev'in üstünlüğü hakkında tartışacak ölçüde İran edebiyatında bilgi sahibiydi. İnşâ ettirdiği eserlerin ilki "**kadın-erkek bütün Müslümanlara ilim tahsil etmenin farz olduğu**" hadisinin kapısı üzerinde yazılı olduğu Buhara'daki medreseydi. Semerkant'ta da bir medrese inşa ettirdiği gibi özellikle rasathanesi meşhurdur.

Alanın duayenlerinden Prof. Dr. İsmail Aka'nın karşılaştırmalı olarak çevirdiği ve notlandırdığı V. V. Barthold'un **Uluğ Beg: Bilge Türk Hükümdarı** adlı eseri Timurlular dönemi Rönesansını gözler önüne seriyor.

Kronik

kronikkitap.com

kronikkitap

ISBN: 978-625-6989-21-4

9 786256 989214